

॥ श्रीः ॥

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितम्

ईशावास्योपनिषद्भाष्यम्

श्रीमद्भगवद्गीतासम्प्रदान्तर्गतमकुण्डवेदव्यासस्मृतकल्पी-
तयश्रीवाय नमः ॥ हरिः ॐ ॥ नित्यानित्यनपद्रव्यं नित्याय ज्ञान-
मूर्तये । पूर्णानन्दाय हरये सर्वपञ्चभुजे नमः ॥ १ ॥ यस्माद्वेदो-
त्पादेदेवतानां श्रियोऽपि च । ज्ञानस्फूर्तिस्तदा तत्त्वं हरये गुरवे
नमः ॥ २ ॥ स्वायम्भुवो भवतुर्तेर्मन्त्रैर्महायन्त्रमाकृतिवर्तुं यज्ञनामाने
विष्णुं तृणैः । 'स्वायम्भुवस्त्वदीदृशं विष्णुं यज्ञामिधं ममः ।
ईशावास्यादिभिर्मन्त्रैस्तृणैः प्रवृत्तात्मना । रक्षाभिरुग्रैस्तस्मात्तः सादितुं
मोचितस्तदा । स्तोत्रं श्रुत्वा यज्ञेन तान्त्वचाऽवधत्तां मतान् ।
प्रादाद्भिः शग्वान्तेषामवधत्तं हरः प्रभुः । तैर्विष्यत्वं तवात्वेनाभितः
कोऽप्यो हरः प्रभुरिति ब्रह्माण्डे । भागवते चायमेवार्थ उक्तः ।
ईशावासाय योगपद्मीशावास्याम् । जगत्यां प्रकृतौ । तेनेजेन स्वर्गेन
तृणेन भुङ्जीयाः ॥ 'स्वतः प्रवृत्त्यशक्तत्वादीशावास्यामिदं जगत् ।
प्रवृत्तये प्रकृतिर्गै यस्मात्स प्रकृतीधारः । तदधीनप्रवृत्तित्वाच्चदीपं
सर्वमेव तत् । तदन्तेनैव भुङ्जीया अतो नान्यं प्रयाचयेदिति
ब्रह्माण्डे ॥ १ ॥ अकुर्वतः कर्म न लिप्यत इति नास्ति । 'अज्ञस्व
कर्म लिप्येत कुण्डोपास्तिमकुर्वतः । ज्ञानिनोऽपि यतो ह्यस आनन्दस्य

ईशावास्योपनिषत्

श्रीमद्भगवद्गीतासम्प्रदान्तर्गतमकुण्डवेदव्यासस्मृतकल्पीतयश्रीवाय
नमः ॥ हरिः ॐ ॥ ईशावास्यमिव तत्त्वं यत्किञ्च जगत्यां जगत् । तेन
गृह्यते भुञ्जीया मा रुचः कन्यस्त्रिदशमः ॥ १ ॥ कुर्वतेऽज्ञेह कर्माणि

मवेद्भुवम् । अतोऽप्येऽपि लेपस्यादतः कार्येव सा सदे'ति नारदीये ॥
॥ २ ॥ सुष्ठु रमणविरुद्धत्वादसुराणां प्राप्यत्वाच्चामुषाः । 'न च
रमन्त्यहो अपवृत्तासनपातमहन' इत्युक्तत्वात् । 'महादुःखैकहेतुत्वा-
त्प्राप्यत्वादसुरैस्तथा । असुर्या नाम ते लोकास्तान्यान्ति विमुखा
हरावि'ति च वामने । ये के चेति निषम उक्तः । 'निषमेन तमो
यान्ति सर्वेऽपि विमुखा हरावि'ति च ॥ ३ ॥ 'अनेत्राभिर्मयत्वा-
त्तदेकं प्राधान्यतस्तथा । सम्यग्ज्ञातुमशक्यत्वादगम्यं तत्सुरैरपि ।
स्वयं तु सर्वानगमत्पूर्वमेव स्वभावतः । अचिन्त्यशक्तितथैव सर्वग-
त्वाच्च तत्परम् । द्रवतोऽप्येति संतिष्ठन्मिन्कर्मोप्यधानमस्तु ।
(म)भारुत्येव यतश्चेष्टा सर्वा तां हरयेऽर्पयेदिति ब्रह्माण्डे । अप्र ज्ञाने
॥ ४ ॥ तदेवेति तत् एव एजत्यन्वत् । तत्स्वयं नैवेति । 'ततो
विमेति सर्पोऽपि न विमेति हनिः स्वयम् । सर्वगत्वात्स हरे च
बाह्योऽत्र समीपम्' इति तत्त्वसंहितायाम् ॥ ५ ॥ 'सर्वं परमात्मानं
सर्वं च परमात्मनि । याः पश्येत्स भयामावाचात्मानं गोलुमिच्छती'ति
लौकरायणश्रुतिः ॥ ६ ॥ यस्मिन्परमात्मनि सर्वभूतानि स परमात्मनैव
तत् सर्वभू'त्यभुत् । एवं सर्वभूतेष्वेकत्वेन परमात्मानं विजानतः को
मोहः । 'यस्मिन्सर्वाणि भूतानि स आत्मा सर्वभूतगः । एवं सर्वत्र
यो विष्णुं पश्येत्तस्य विजानतः । को मोहः कोऽप्यश शोकः स

विजानिषेच्छतः समाः । एवं त्वपि तान्पश्यतोऽस्ति न को विष्यते
मोहः ॥ २ ॥ असुर्या नाम ते लोका अन्वेन तदस्यऽऽवृताः । ताः पश्ये
भ्रेत्याभिगच्छन्ति ये के च्छास्मदन्तो जनाः ॥ ३ ॥ अनेत्रैकं मनसो सर्वाणो
मनह्वा ओमुचन्पूर्वमपि । तदावतोऽन्यामन्येति तिष्ठन्निचयो
मातोऽप्यश दधति ॥ ४ ॥ तदेवेति तदेवेति तद्वरे तदेवेति के । तदन्तरस्य
सर्वस्य तदु सर्वस्य (सर्व) बाह्यम् ॥ ५ ॥ यस्तु सर्वेणि भूतान्यात्मनोवातु
पश्यति । सर्वभूतेषु ज्ञात्मानं ततो न विजुगुप्सते ॥ ६ ॥ यस्मिन्स-
र्वेणि भूतान्यात्मनोवादिजानतः । तत्र को मोहः कश्चोऽप्यशक्यमनु-

विष्णुं पर्यगाद्यत'इति पिप्पलादशाखायाम् । पूर्वोक्तानुवादेन शोक-
मोहाभावेऽपि विजानतश्चात्रोच्यते । अभ्यासश्च सर्वगतत्वस्य तात्पर्य-
घोततार्थः ॥ ७ ॥ 'शुकं तच्छोकराहित्यादवर्णं नित्यपूर्णतः । पावन-
त्वात्सदा शुद्धसकायं लिङ्गवर्जनात् । स्थूलदेहस्य राहित्यादस्मावि-
मुदाहृतम् । एवं भूतोऽपि सार्वज्ञात्कविरित्येव शब्दयते । ब्रह्मादियर्व-
मनसां प्रकृतेर्मनसोऽपि च । ईशित्वान्मनीषी त परिभूः सर्वतो
वरः । सदाऽनन्याश्रयत्वाच्च स्वयम्भूः परिकीर्तितः । स सर्वं जगदे-
तादृशित्वमेव प्रवाहतः । अनाद्यतन्तकालेषु प्रवाहेकप्रकारतः । निय-
मेनैव सशुभे मगवान्पुरुषोत्तमः । सज्जानानन्दशीर्षोऽयौ सज्जानानन्द-
बाहुकः । सज्जानानन्ददेहश्च सज्जानानन्दपादयान् । एवं भूतो
महाविष्णुर्यथार्थं जगद्दीदृशम् । अनाद्यतन्तकालीनं ससर्वात्मैच्छया
प्रसुरि'ति वाराहे ॥ ८ ॥ 'अन्यथोपासका ये तु ततोऽन्धं यान्त्य-
संज्ञायम् । ततोऽधिकमिव व्यक्तं यान्ति तेषामनिन्दकाः । तस्मा-
द्यथास्वरूपं च नारायणमनामयम् । अथार्थस्य निन्दां च (९।१०)
ये विदुस्तद सज्जनाः । ते निन्दयाऽप्यथार्थस्य दुःस्वाज्ञानादिरूपिणः ।
दुःस्वाज्ञानादिसन्तीर्णाः सुखज्ञानादिरूपिणः । यथार्थस्य परिज्ञाना-
त्सुखज्ञानादिरूपताम् । या(११)न्येवं सुधिकर्तृत्वं नाङ्गीकुर्वन्ति ये
हरेः । तेऽपि यान्ति तमो घोरे तथा संशयकृतताम् । नाङ्गीकुर्वन्ति

पश्यन् ॥ ७ ॥ सपर्यगाच्छुक्रमकायमवणमकाविरः शुद्धमणोविजम् ।
कृषिर्मनीषी परिभूस्त्वयम्भुर्गोपितश्च्युतोऽयोन्यदधान्तादवतीभ्यस्त
माय्यः ॥ ८ ॥ अन्धं तमः प्रविशन्ति येऽविद्यामुपासते । ततो भूय इव
ते, तमो य उ विद्यायाऽऽवृताः ॥ ९ ॥ तन्मतेवाहुर्विद्यया भन्नादहुर-
विद्यया । इति शुद्धम धीराणां ये मुक्तश्चिबवक्षिरे ॥ १० ॥ विज्ञां
चाविद्यां च यस्तदेदोषयः सह । अविद्यया हृतुं तीर्त्वा विद्ययाऽऽसूत-
मच्युते ॥ ११ ॥ अन्धं तमः प्रविशन्ति येऽसम्मृतिमुपासते । ततो भूय

तैऽप्येवं तस्मात्सर्वगुणात्मकम् । सर्वकर्तारमीशैवं सर्वसंहारकारणम् ॥
॥ १२ ॥ १३ ॥ यो वेद संहतिज्ञानादेदं ब्रह्म विमुच्यते । सुख-
ज्ञानादिकर्तृत्वज्ञानात्तद्व्यक्तिमात्रजेत् । सर्वद्रोषविनिर्मुक्तं गुणरूपं
जनार्दनम् । ज्ञानीत्यात्र गुणानां च भागदानं प्रकल्पयेत् । न
मुक्तानामपि हरेस्साध्यं विष्णोरभिज्ञताम् । नैव प्रचिन्त्येतस्मा-
द्भावेस्साध्यमेव वा । बालुपादिविरिञ्चान्तं तारतम्यं विष्णुक्तिनाम् ।
ततो विष्णोः परोत्कर्षं सम्यग्ज्ञात्वा विष्णुत्पन्न इति कौमं ॥ १४ ॥
'पात्रं हिरण्यं सूर्यमण्डलं सप्तदाहृतम् । विष्णोस्तत्पुत्रं तेनैव
सर्वदागपितं सुखम् । तत्तु पूर्णत्वतः पृष्ठा विष्णुर्दर्शयति स्वयम् ।
सत्यधर्माय भक्ताय (१५) प्रधानज्ञानरूपतः । विष्णुरेकज्ञपिज्ञेयो
यमो नियमनादरिः । सूर्यस्य सूरिगम्यत्वात्प्राजापत्यः प्रजापतेः ।
विशेषेणैव गम्यत्वा (१६) दहं चासावहेयतः । अग्निं नित्यास्तित-
मानात्मसर्वजीवेषु संस्थितः । स्वयं तु सर्वजीवेभ्यो व्यतिरिक्तः परो
हरिः । स क्रतुर्ज्ञानरूपत्वादग्निरङ्गपणेत्तु' इति ब्रह्माण्डे । सर्वं
ब्रह्म हृदये धारयतीति सत्यधर्मा । एकोऽसौ ब्रह्मः प्राणे स्थित
इति ॥ १७ ॥ पश्चिमजयं स्थितः सोऽप्यमृतः किमु परः । अ-
ब्रह्मैव लिङ्गयते पश्य ब्राह्मोः सोऽनिलम् । 'अतिरोहितविज्ञानाद्वापु-
रप्यमृतः स्मृतः । मुरुपासृतः स्वयं रामः परमात्मा सनातन' इति

इत्युक्ते तस्यो य उ संभूत्याऽऽत्मा ॥ १२ ॥ अन्तराष्ट्रसंभूतादन्त-
रुत्तरसंभवात् । इति शुभस्य श्रोतव्यं ये हस्तद्विचरिणः ॥ १३ ॥
सम्भूतिं च विनाशं च यस्तदेतरोत्तरं सुह । विनाशेन मृत्युं तोषां
संभूत्याऽमृतमयत्नम् ॥ १४ ॥ हिरण्यधर्मे पाथेण सत्यस्यापिहितं सुखम् ।
तस्ते पूर्णज्ञावृणु सत्यधर्माय हृदये ॥ १५ ॥ सूर्यधर्मे यम सत्यं प्राजापत्य
व्यहृ इत्यनिलसमं ततो यमे सूर्ये कल्पयोगतमं तमे पश्यामि ॥ १६ ॥
योऽलावलीं पुरुषस्तोऽहमस्मि ॥ १७ ॥ बालुतनिकममृतमधेदे

रामतर्हितायाम् ॥ १८ ॥ भक्तानां स्मरणं विष्णोर्नित्यजतिस्वरूपतः ।
अनुग्रहोन्मुखत्वं तु नैवान्यत्कचिदिष्यत' इति ब्रह्मवक्त्रे ॥ १९ ॥
वपुनं ज्ञानम् । 'त्वद्वक्ष्यामि वपुनश्चेदमचष्ट विश्वमि'ति वचनात् ।
लुहुराणं अस्मान् अल्पीकुर्वतु । सुयोधि वियोजय । 'यदस्मान्कुरुतेऽ-
त्यर्थास्तदेनोऽप्यद्विजय' । नय तो मोक्षवित्तायेत्यसौ यज्ञं मनु-
स्मरादि'ति स्कान्दे । वपु वियोग इति श्रुतः । भक्तिज्ञानाभ्यां
भूयिष्ठं नमोऽर्कं विधेम ॥ २० ॥

पूर्णशक्तिविदानन्दश्रीतेजःस्पष्टमूर्तेषु । मयाभ्यधिकमित्राय
नमो नारायणाय ते ॥ १ ॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्य-
विरचितमीशावास्योपनिषद्भाष्यं समाप्तम् ॥

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

अस्मिन्नुक्तं शरीरे ॥ १८ ॥ ईं कतो स्वर कृतं स्वर ॥ ईं कतो स्वर
कृतं स्वर ॥ १९ ॥ अद्य जय सुपथो दये अस्मान्निवर्त्तानि देववृत्तानि
विद्वान् । सुयोध्वस्तुलुहुराणमिदो भूयिष्ठं ते नमोऽर्कं विधेम ॥ २० ॥
ईशावास्योपनिषत्समाप्ता ॥

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

॥ श्रीः ॥

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितम् काठकोपनिषद्भाष्यम्

श्रीमद्भुवनेश्वरीमध्वान्तर्गतरामकृष्णवेदव्यासस्वयम्भूत-
हयग्रीवाय नमः ॥ हरिः ॐ ॥ नमो भगवते तस्मै सर्वतः परमाय
ते । सर्वपाणिहृदिस्थाय वासनाय नमो नमः ॥ 'अग्नौ विष्णुं सदा
ध्यायंस्त्रिदशोऽपि नाचिकेतकम् । यक्षयौत स तु प्राप्य स्वर्गं तत्र
भयातिमः । उप्य मन्वन्तरं कालममृतत्वं भजेत्कृमादि'ति ब्रह्मचारे ।
'इच्छन्वाजश्रवो नमो ददौ सर्वस्य दक्षिणाम् । उद्दालकस्त्वर्गलोकं ददौ
बाध निरिन्द्रियाः । मां इत्यापि न ते मावो दातव्या ईदृशा इति ।
उवाच पुत्रस्तं बालस्तं शत्रापि पिता स्वयम् । स जगाम यमं बालो
ब्रह्मचारी यमस्य तु । पत्न्या सम्पूज्यमानोऽपि जगद्वाह्यादिकं न

काठकोपनिषत्

श्रीमद्भुवनेश्वरीमध्वान्तर्गतरामकृष्णवेदव्यासस्वयम्भूतहयग्रीवाय
नमः ॥ हरिः ॥ ॐ ॥ उवाच वै वाजपेयसः सर्ववेदसं ददौ । तस्य ह
नाचिकेतानाम् पुत्र जातः ॥१॥ तं ह कुमारं सत्त्वं दक्षिणातु नोपमानाहु
अवा चिवेश ॥२॥ पौत्रोद्दकं जग्धत्पुण दुग्धवोहा निरिन्द्रियाः । अनन्दा
माम ते लोकस्तान् न गच्छति ता ददतु ॥३॥ स होराच पितरं तत्र कले
मां प्राप्स्यतीति । द्वितीयं त्वर्यं ते होराच मुख्ये न्वा ददामीति ॥ ४ ॥
बह्वामेसि प्रथमो बह्वामेसि सध्यमः । क्लिबिचमस्य कर्तव्यं यममयाच
करिष्यति ॥५॥ अनुग्रह्य यथा पूर्वं प्रतिपद्य तथाऽपरे । सस्वामिच मर्त्यः
पच्यते मस्यमित्राजायते पुनः ॥ ६ ॥ वैजवाहः प्रविशत्यतिप्रब्राल्णो
गृहान् । तस्यैतां शान्तिं कुर्वन्ति इह वैजवाहोदकम् ॥७॥ आरापतीशे
खड्गतं यमुनां चैव पूर्वं पुत्रपदं च सत्त्वं । पतद्ब्रह्मं पुरुषस्यालमघसो
वस्यमानकन्धलति ब्राह्मणो गृहे ॥८॥ तिष्ठो रात्रीपदवात्सीगृहे मेऽनशन-

अध्याय-१, पत्ती-१, मन्त्र-५, काठकोपनिषद्भाष्यम्

८९९

तु । आगतं तु यमे प्राह यमं सोदकमाहर । इत्युक्तस्य यमस्तं तु
सम्पूज्याऽदाहरत्रयम् । सौमनसं पितृयैव नाचिकेतामिगं हरिम् ।
मुक्ते स्थितं च तं विष्णुमिति प्रादाहरत्रयमिति गतिसारे ॥ 'अवय-
त्पादप्रिनामाभौ नाचिकेतामिगो हरिः । लोको विष्णोरनन्तस्य
तज्ज्ञानासित्य आप्नते । प्रतिष्ठा सर्वलोकस्य स विष्णुस्सर्वहृदतः । स
यव सर्वलोकदितं ज्ञान्वा मुच्यते ध्रुवमिति च । या इष्टका या
इष्टकादेवताः । 'इष्टकादेवतां विष्णुं पण्यचरयतत्रिकम् । यथायदेव
विज्ञाय मुच्यते कर्मबन्धनादि'ति च । त्रिभिरेत्य सन्धि वेदैरविरुद्धः ।
वेदोक्तप्रकारेण भगवत्तत्त्वादिकं ज्ञानचित्यर्थः । विकर्मकृत् यज्ञदान-
तपःकर्ता । 'यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यं कार्यमेव तद्वि'ति वचनात् ।
त्रयमेतथा इष्टका इत्यादि । 'ब्रह्मेति वेद उरिष्टस्तस्माद्यक्तो पतो
हरिः । ब्रह्मजस्तेन कथितस्त एव शोऽखिलज्ञत'इति नामतिलकी ।
अनेकरूपं स्वर्गमयीम् । 'बहुरूपं च पुरतं कार्तस्वामितीर्यत'इत्यभि-
धानात् । 'यमोऽनुवादस्तुष्टो बह्वन्तस्मात्तमपि । सुह्रां स्वर्गमयीं

ब्रह्मजतिभिर्नमस्या । तमस्तोऽस्तु ब्रह्मव स्वस्ति मेऽस्तु । तथैवमिति
वैजवाहोऽप्युवाच ॥९॥ आस्तवकुल्यः सुमन्ता यथा स्वादोतमन्युर्गोविन्दो
स्वामि सृष्टो । त्वत्पुत्रं माशिववेत्सवतीत पतत्रयाणां अप्रमेयेरं वृणे ॥१०॥
यथा पुत्रस्ताद्वेयिता प्रतीत औद्दालकिरानधिर्मत्यसृष्टः । सुह्रां रात्रीः
नामिता वसामन्दुस्त्वां दृढशिरान्तुःपुनश्चात्तमभुक्तम् ॥११॥ स्वर्गे लोकं स
मये किंचनास्ति न तत्र त्वं न जग्या चिमिति । उमे तीर्त्वा अशलाश-
शिपसे शोकातिगो मोदते स्वर्गलोके ॥१२॥ स त्वमग्निः स्वर्गमध्वमेमि सृष्टो
प्रवृद्धि त्वे धृष्टानाथ मद्यम् । स्वर्गलोकाः उच्यन्ते भजन्त पतदितैर्येव
पुणे वरेण ॥१३॥ न ते ब्रह्मणि तत्तु मे निबोध स्वर्गमग्निं तन्वितः
प्रज्ञानम् । अनन्तलोकातिमयो प्रतिष्ठां विद्धि स्वमेते निजितं गुणायाम् ॥१४॥
लोकाविमग्निं तन्मृचाच तस्मै वा इष्टका वापतीनां यथा वा । न चापि
नल्पव्यवद्वारोक्तयथास्य सृष्टुः पुनराह तुष्टः ॥१५॥ तमब्रवीत्पुत्रायमां
महात्मा वरं तवेहाय ददामि भूपः । तवैव नात्ता भविताऽयमग्निः सुह्रां

चैव कण्ठमालामदाद्विभुरिति पाद्ये । लोकादिः प्रतिष्ठा मन्त्रजज्ञोऽ-
नन्तलोकासिरित्यादिविशेषणैश्च भगवानेव । सोममहदुरुगायं प्रतिष्ठा-
मिति परामर्शश्च । भगवतो ह्युक्त्यायनाम प्रसिद्धम् । गुहातिहितत्वं
च तस्यैव विशेषतः प्रसिद्धम् । न चाग्निपरिज्ञानमात्रेणानन्तलोकाति-
मंगवज्ज्ञानं विना । 'तद्वा एतदक्षरं मार्गविदित्वाऽस्मिँल्लोकं लुहोवि-
यजते तपस्तप्यते बहूनि वर्षमहस्राण्यन्तवदेवास्य तद्भवती'त्यादिश्रुतेः ।
न च मुख्ये सत्यमृत्यार्थो युज्यते । अत्रेति मुक्ते मनुष्ये नियामकत्वेन
भगवानन्तीति ज्ञानिनो वदन्ति । नास्तीत्यज्ञाः । तस्य नियामकस्य
स्वरूपं यथावदहं विद्याम् । 'अस्य विस्मयमानस्य शरीरस्यस्य देहिनः ।
देहादिगुण्यमानस्य किमत्र परिशिष्यते । एतदेति'ति परिहारस्य
मुक्ते स्थितौ भगवान्मृत्युलया इति सिद्धम् । देशादिशेषेण बोधत्वं
नाम मुक्तिरेव । मुक्तिरपि मरणात्मकत्वान्तरणमित्यपि भवति ।
स्पृष्टदेहपरित्यागस्तु विलसमानस्येत्यनेनोक्तो भवति । 'अग्निस्थं
परमात्मानं सामान्याजानतोऽपि तु । अजानतस्तु मुक्तौ च जीवान्तः-
स्थितमीधरम् । नियामकं च जीवानां मुक्तानामपि सर्वदा । गुणा-
न्सर्वोत्तमत्वादीनविज्ञाय हरेस्तथा । नैव मुक्तिर्भवेत्तस्मात्कृच्छ्रात्तदव-
द्वयम् । तस्य गोप्यत्वविज्ञप्त्यै तथाप्यग्निस्थवेदनात् । सुखाधिक्यं
भवेत्मुक्तौ तस्मात्तदपृथगीरितमिति तत्त्वसारे । 'स्थाणुमन्येऽनु-
सैमन्ति यथाकर्म यथाश्रुतमित्युक्त्वा 'य एषु सुमेषु जागर्ति कामं
चेन्नामनेककथां प्रहाण ॥ १६ ॥ जिना(ण)चिकेतस्त्रिभिरेव सन्नि-
चिकर्मकृत्स्नरति जन्ममृत्यु । अष्टजगत् देवमर्त्यं चिदित्या निचाप्येमां
शान्तिमत्यन्तमेति ॥ १७ ॥ जिना(ण)चिकेतस्त्रयमेत द्विदित्या य एवं
विद्वान्मनुष्ये नचिकेतम् । स मृत्युप्राशान्पुरतः प्रणोद्य शोकातिगो
मोदते स्वर्गलोके ॥ १८ ॥ एष तेऽस्मिन्नाचिकेतः स्वर्गो यमवृणीथा
द्वितीयेन मरेण । एतमग्निं तवैव प्रवक्ष्यन्ति जनासस्तृतीये धरे
नचिकेतो वृणीष्व ॥ १९ ॥ सर्वे अत्रेति विचिकित्सा मनुष्ये अस्तो-
त्येके नापमास्तीति चेत्के । एतद्विद्यामनुशिष्टस्त्वयाहं वराणामेव

कामं पुरुषो निर्दिमाण' इति वचनात् जीवेण स्थितो भगवान्पुरुषस्य
इति सिद्धम् । मृतजीवे स्थितो मुक्तजीवे स्थितश्चोभयान्तमको भगवा-
न्निवक्षित इत्येतस्याच्चाविरोधः । 'गुह्यं तत्परमं ब्रह्म शीर्यमाणं
शरीरिणम् । सम्प्राप्तमपि जीवेण जागर्ति स्वपितृत्वेपी'ति ब्रह्माण्डे ।
धारकत्वाद्धर्मो भगवान् । मरणे स्थितं भगवन्तं मानुषाधीः । महति
साम्भराये मुक्तौ ॥ १ ॥ १ ॥

वृत्तस्तृतीयः ॥ २० ॥ देवैरत्रापि विचिकित्सितं पुण न हि सुखेयोऽप्युप-
धर्मः । अन्धं वरं नचिकेतो वृणीष्व मा मोघरोत्सरीरति मा सृजैन्म ॥ २१ ॥
देवैरत्रापि विचिकित्सितं किल त्वं च मृत्यो यत्र सुखेयमाप्त्य । यत्ता
चास्य त्वाद्यग्न्यो न लभ्यो तान्यो वरस्तुल्य एतस्य कश्चित् ॥ २२ ॥
शतायुषः पुत्रपौत्रान्पुणीष्व बहुनाशान्द्विहितिरण्यमग्न्यान् । भूमेर्महदायतनं
वृणीष्व स्वयं च जीव प्राप्सो याप्रविच्छति ॥ २३ ॥ एतत्तुल्यं यदि
मन्यसे वरं वृणीष्व वित्तं चित्तजीविकां च । यद्वाभूमौ नचिकेतस्त्वमेधि
कामानां त्वा कामभावं करोमि ॥ २४ ॥ ये ये कामा दुर्लभा मर्त्यलोके
सर्वान्कामांश्छन्दनः प्रार्थयस्व । इमा रामाः सरथाः सन्त्यर्वा न हीरशा
लम्बनीया मनुष्यैः ॥ २५ ॥ अभिर्मन्यताभिः परिचारयस्व नचिकेतो
मरणं मानुषासीः । ओऽभ्यावा यत्तस्य यदन्तकैतत्सर्वेन्द्रियाणां जरयन्ति
तेजः । अपि सर्वे जीवितसमयेव तवैव ब्रह्मालम्ब सृजयीतम् ॥ २६ ॥
न विचेन तपणोयो मनुष्यो जप्यामहे वित्तमद्राह्म चित्तम् ।
जीविष्यामो यावदीशित्यति त्वं वरस्तु मे वरणीयः स एव ॥ २७ ॥
अजोर्वतामसुतानामुपैष्य जौर्यमस्यैः काधस्यः प्रजानम् । अभिध्यायन्मर्ण-
रतिप्रमोदानतिदीर्घं जीवितं को रमेत ॥ २८ ॥ यस्मिन्निदं विचिकित्सन्ति
मृत्यो यत् साम्प्रदाये महति बृहि नस्तत् । योऽयं वरो मृतमनुप्रविष्टो
नान्यं तस्माच्चिकेतो वृणीते ॥ २९ ॥ इति प्रथमाध्यायस्य प्रथमा वल्ली ॥
॥ २ ॥ १ ॥

अन्यच्छ्रेयोऽन्यवृत्तैव श्रेयः ते उभे नानाथे पुरुषं सिनीतः । तयोः
श्रेय आददानस्य साधु भवति हीयतेऽर्थाद्य उ प्रयो वृणीते ॥ १ ॥ श्रेयश्च
श्रेयश्च मनुष्यमेतत्तो सम्परीत्य विचिन्तयिषीतः । श्रेयो धीरोऽभिप्रेयसो
वृणीते प्रयो मन्दो योमास्त्रेमान्मृणीते ॥ २ ॥ स त्वं श्रियान् श्रियकृषिश्च

सुखां शृङ्खलाम् । अन्यो भगवानन्योऽहमित्यज्ञानजन्यः । तेन शोके गतिज्ञानं नास्ति । 'शोकाऽऽन्येनैव सुखानाय श्रेष्ठे'ति वाक्यशेषात् । 'जीवानो चैव विष्णोश्च यो न वेत्ति भिद्रो पुमान् । तदनुव्रताश्च ये केचित्तेषां ज्ञानं न जायत' इति ब्रह्मवैवर्ते । आख्यं विष्णुवाक्यं नित्यं शेषविरिति जानामि । नित्यमाख्यविष्णुविषयै-
र्द्रव्यैर्मनआदिभिः । आख्यमित्यविषयविष्णुवाक्यनित्यविषयैर्द्रव्यैः । नित्यं भगवन्तं प्राप्तवानसि । भूवो भगवान् । अथर्वस्तद्रक्तवर्जितैर्न प्राप्यते । कतोरानन्तहेतुम् । स्तोमैरपि सर्वात्मना प्राप्तुमशक्यम् । स्तोमैभ्योऽपि महान्तम् । उरुमायमित्युक्तत्वाच्च न जीवविषयोऽयं प्रश्नः । 'ज्ञरो ह्यात्मा ब्रह्म तादृश्यमुच्यते' । 'ज्ञावत्तन्मयो भवेत्' । 'अमयं त्वितीर्षतां पारम्' । 'तादृगेव भवती'त्यादौ सर्वत्र भेदस्यैवोक्तेश्च न जीवाभेदः । नाचिकेतं शक्यमसीत्युक्तत्वाच्च नाचिकेतामिष्यो

कामानमिध्यायन्नचिकेतोऽत्यक्षाक्षीः । नेतां सुखां चित्तमयीमवातो यस्यां मज्जन्ति बहवो मनुष्याः ॥ ३ ॥ दुरभेदे विपरीते विपुची अविद्या या च विद्येति ज्ञाना । विद्याभीषितं नचिकेतसं मन्ये न त्वा कामा बहुघोलोलुपन्तः ॥ ४ ॥ अविद्यायामान्तरे वर्तमानाः स्वयं धीराः परिहृतं मन्वमानाः । इन्द्रम्यगाणाः परिवर्त्ति मूढा अन्धेनैव नीयमाना यथाम्बाः ॥ ५ ॥ न सांपरायः प्रतिभाति बालं प्रमाद्यन्ते विज्जमोहेन मूढम् । अयं लोको नास्ति पर इति मानी पुनः पुनर्वशमापद्यते मे ॥ ६ ॥ श्रवणायापि बहुभिर्या न लभ्यः शृण्वन्तो बहवो यस्त विदुः । आक्षर्योऽस्य वक्ता कुशलोऽस्य लब्धा आक्षर्यं ज्ञाता कुशलानुविष्टः ॥ ७ ॥ न नरेणावयः शोक येषु सुखेयो बहुधा विमलमानः । अन्नम्यशोके गतिरत्र नास्ति अपीयान्नतवच्यमणुप्रमाणात् ॥ ८ ॥ नैषा तर्केण मतिरपनेषा शोकाऽन्येनैव सुखानाय श्रेष्ठ । यां त्वमापः सत्यधृतिर्वतासि त्वादह्नो भूपासन्नचिकेतः प्रष्ट ॥ ९ ॥ जानाम्यहं शेषविरित्यनित्यं न श्रुधुवैः प्राप्यते हि धुवं तत् । ततो मया नचिकेतश्चित्तोऽग्निरनित्यद्रव्यैः प्राप्तवानमि नित्यम् ॥ १० ॥ कामस्याग्निं जगतः प्रतिष्ठां कतोरानन्त्यमजयस्य पारम् ।

भगवानेवोन्यत इति सिद्धम् । उरुमायं दृष्ट्वा कामस्यासिपत्यक्षाक्षीः । न च मृत्वा यमं प्राप्तस्य नचिकेतसो मृतोऽस्ति न वेति संशयोऽस्ति । महारे मुक्तजीवे स्थितम् । प्रवृत्त जीवात्पुत्रकृत्य । 'मुक्तजीवे स्थितं विष्णुं विदित्वा जीवतः पृथक् । मोदते मोदनीयं तं प्राप्य मुक्तस्सदैव चे'ति महाभाराहे । 'एतद्वैवाक्षरं ब्रह्म विष्णुवाक्यं परममप्यम् । सर्वस्वालम्बनं ज्ञात्वा मुच्यते नाम संशय' इति च । 'देहोत्पत्ति-
विनाशकौ ज्ञानिनोऽप्युज्जवाऽभवौ । न कुतश्चित्तो विष्णुर्ज्ञायतेऽ-
तस्तदीधणात् । भावाऽभावो न विदुषो यस्याजीवो न कश्चन । ज्ञापने श्रियते वापि स्वरूपेण कथञ्चन । अज्ञो नित्योऽविकारश्च जीवः पुरमणक्षपी'ति च । अयं भगवान्कृतोऽपि न बभूव यस्मादतस्त-
देतापि विपश्चिन्न जायते न श्रियते च । यतः कश्चिज्जीवः स्वतो न बभूव । देहसम्बन्धाद्भि जायते । विपश्चित्तस्तु देहसम्बन्धाभावाच्च जायते न श्रियते च । जीवस्यापि स्वतो मरणाभावादुभौ तौ न विजानीतः । एवं नित्यस्य जन्तोर्गुहायां निहितः । ए विष्णौ कर्तुर्यस्य

स्तोममहदुक्तायं प्रतिष्ठां दृष्ट्वा पुनरा धीरो नचिकेतोऽत्यक्षाक्षीः ॥ ११ ॥ तं दृष्ट्वा गृहमनुप्रविष्टं गृहाहितं महरेष्ठं पुराणम् । अभ्यागमयोगाधिगमेन देवं मत्वा धीरो हृषीको नृणां ॥ १२ ॥ एतदुक्ता सम्परिपुष्टा सत्यः प्रवृत्तधर्ममणुमेनमाप्य । तं मोदते मोदनीयं हि लब्ध्वा श्रितुं सद्य नचिकेतसं मन्ये ॥ १३ ॥ अन्यत्र चमोदन्त्याधर्मोऽन्वयत्रास्मात्कृतकृणात् । अन्यत्र भूताश्च धन्याश्च यत्तद्वद्वसति तद्वद् ॥ १४ ॥ सर्वे वेदा यथाङ्-
गामनन्ति तर्पांसि सर्वाणि च यद्वदन्ति । यत्किञ्चनो ब्रह्मण्ये चरन्ति तप्ते पदे संव्रतेण ब्रवीम्योमित्येतत् ॥ १५ ॥ एतद्वैवाक्षरं ब्रह्म एत-
द्वैवाक्षरं परम् । एतद्वैवाक्षरं ज्ञात्वा यो यद्विच्छति तस्य तत् ॥ १६ ॥ एतदालम्बनं श्रेष्ठमेतदालम्बनं परम् । एतदालम्बनं ज्ञात्वा ब्रह्मलोके महीयते ॥ १७ ॥ न जायते श्रियते वा विपश्चित्तार्थं कुतश्चिन्न बभूव कश्चिन् । अज्ञो नित्यहताश्वतोऽयं पुराणो न हन्यते हन्यमानेऽपि देहे (शरीरे) ॥ १८ ॥ इन्ता चेन्मन्यते इन्तुं हतश्चेन्मन्यते हतम् । उभौ तौ न विजानीतो नार्थं हन्ति न हन्यते ॥ १९ ॥ अणोरणीयान्महतो महीया-

सोऽकृतस्तस्मिन्निवः। आत्मनः सकाशान्महिमानं महामानम्। 'जीवा-
द्रुणपरिमाणं यस्माद्विष्णोर्महत्तरम्। तस्माज्जीवात्स महिमा विष्णु-
रित्युच्यते श्रुतावि'ति च। ऐश्वर्यादेवाऽऽसीनो दूरं व्रजतीत्यादि।
'असीनो दूरं व्रजति श्रयानो याति सर्वतः। ऐश्वर्याद्भगवान्विष्णु-
र्विह्वलं षट्पलसावि'ति च ॥ १ ॥ २ ॥

'आत्मान्तरात्मेति विश्वरेक एव द्विधा स्थितः। स विष्णुः
परमे वायौ परेभ्योऽप्यृद्धरूपके। शुभान्पिबति भोगान्स च्छायेव
नात्मान्य जन्तोर्निहितो गुहायाम्। तमक्रतुः पश्यति बीजशोको धातुः
प्रसव्दान्महिमानमात्मनः ॥ २० ॥ असीनो दूरे व्रजति श्रयानो याति
सर्वतः। कस्ते मयामवे देवे मयस्यो ज्ञातुर्महति ॥ २१ ॥ अशरीरं
शरीरेषु अतश्चक्षुष्यवस्थितम्। महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न
शोचति ॥ २२ ॥ नायमात्मा प्रवचनेन लब्धो न मेधया न बहुना श्रुतेन।
यमेवैव वृणुते तेन लभ्यस्तत्स्यैव आत्मा चिद्वृणुते तन्मै स्वाम् ॥ २३ ॥
नाचिरतो दुष्कारिणाञ्छाशान्तो मातृमाहृतः। साधान्तमानसो वापि
प्रज्ञातेनैतन्मायुयात् ॥ २४ ॥ यस्य ब्रह्म च क्षत्रं चोमे भवत ओदनः।
मृत्युर्यज्योऽसौचनं क इत्या वेद यज इतः ॥ २५ ॥ इति द्वितीया बह्वी ॥
॥ १ ॥ २ ॥

अतः पितृन्तौ सुवृत्तता लोके सुवर्गं यविष्टौ परमे परार्थे। छायातर्पणं
ब्रह्मविदो वदन्ति पञ्चक्षणे ये च त्रिणा(मा)विकेताः ॥ १ ॥ यः सेतु-
रीजानानामक्षरं ब्रह्म तत्परम्। अग्रयं तिलपित्तं पारं माचिकेतं शके-
मसि ॥ २ ॥ आत्मनं रश्मिर्न विद्धि शरीरं रश्मये च। पुच्छि तु सारथिं
विद्धि मनः प्रग्रहयेव च ॥ ३ ॥ इन्द्रियाणि दयानाहुर्विषयस्तेषु
गोचराव। आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः ॥ ४ ॥ यस्तु
विज्ञानवान् भवत्ययुक्तं मनसा सदा। तस्येन्द्रियाण्यवश्यानि बुद्ध्या
इव सारथेः ॥ ५ ॥ यस्तु विज्ञानवान्भवति युक्तं मनसा सदा।
तस्येन्द्रियाणि वदयानि सदाश्वा इव सारथेः ॥ ६ ॥ यस्तु विज्ञानवा-
न्मथत्यमनस्कः तदाऽशुचिः। न स तत्पदमाप्नोति तैत्तिरि चाधि-
गच्छति ॥ ७ ॥ यस्तु विज्ञानवान्भवति समनस्कः सदा शुचिः। स
तु तत्पदमाप्नोति वस्त्राङ्गयो न ज्ञापते ॥ ८ ॥ विज्ञानसारथिस्तु मनः-

विदुषां प्रभुः। आतपः पापिनां निव्यं मर्यादा विष्णुयाजिनाम्।
संसारस्य च पारम्यस्य विष्णुर्द्विस्वरूपकः। देवेभ्य इन्द्रियान्मभ्यो
ज्यायांसोऽर्थाभिमानिनः। सोमवित्तपशूयाऽप्या अश्वयज्ञीन्नेन्द्रद्वन्तवः।
यमो दक्षश्चेन्द्रियेणास्तुपर्णां वारुणी तथा। उमेति चार्थमानिन्य-
स्तिष्ठो द्वित्येकदेवताः। मनोर्जममानिनो रुद्रवीन्द्रोपास्त्रयोऽपि तु।
ते श्रेष्ठा अर्थमानिभ्यस्तेभ्यो बुद्धिस्मरस्वती। तस्या ब्रह्मा महानात्मा
ततोऽप्युक्ताभिधा रमा। तस्यास्तु पुरुषो विष्णुः पूर्णत्वाच्चैव तत्त्वमः।
कश्चित्कुतश्चिच्छ्रेष्ठस्तु नास्तीति किष्टु सा कथा। तस्मादागात्मिका
देवीरुमावास्तु शिवादिषु। शिवादीन् ब्रह्मवाग्योस्तु निषण्ठेन्मह-
दत्त्वमनोः। तौ रमायां परानन्दे तां विष्णौ परमात्मनि। तद्ब्रह्मत्वेन
तद्ब्रह्मानं नियमो नाम नापरः। कुतस्तु मानुषो देवास्त्रिपण्डेदि-
नियामकानि'ति च। स्वधार्पायाः परत्वं सिद्धमिति महतःपर-
मित्येवोक्तम् ॥ १ ॥ ३ ॥ इति धीमदानन्दतीर्थमगवत्पादानार्य-
विरचिते श्रीकाठकोपनिषद्भाष्ये प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

ममहवाक्षरः। सोऽश्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमे पदम् ॥ १ ॥
इन्द्रियेभ्यः परा ज्ञायां अर्थेभ्यश्च परं मनः। मनस्तस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरान्ता
महात्तरः ॥ २ ॥ महतः परमव्यक्तमव्यक्तापुरुषः परः। पुरुषाश्च परं
किञ्चित्त्वा काष्ठा सा परा गतिः ॥ ३ ॥ पशु(ष) सर्वेषु भूतेषु शुद्धोत्मा
न प्रकाशते। दृश्यते त्वग्रथवा बुद्ध्या पश्यमया सूक्ष्मदर्शिभिः ॥ ४ ॥
यच्छब्दाञ्जनसि यातस्तच्चच्छेत्ज्ञान आत्मनि। ज्ञानमात्मनि महति
तद्विच्छेच्छान्ता आत्मनि ॥ ५ ॥ उत्पिष्टत जाग्रत प्राप्य वराभिर्बोधत।
सुरस्य धारा निशिता दुरन्त्यया सुर्व पथः तत्कवयो वदन्ति ॥ ६ ॥
शराब्दमस्पर्शमकपमथ्यथ तथाऽरस्मं नित्यमगम्यवक्ष्य यत्। अनाद्यनन्तं
महतः परं पुनं निचाग्य तं मृत्युमुत्थान्यमुच्यते ॥ ७ ॥ माचिकेत-
सुपाश्यातं मृत्युप्रोक्तं सनातनम्। इत्तवा श्रुत्वा च मेधावी ब्रह्मलोके
मधीयते ॥ ८ ॥ य इदं(मं) परमे गुह्यं श्रवणेन्द्रियस्तेषां। प्रयतः
आद्यकाले वा तद्वानन्त्याय कल्पते ॥ तद्वानन्त्याय कल्पत इति ॥ ९ ॥
इति तृतीया बह्वी ॥ १ ॥ ३ ॥ इति काठकोपनिषदि प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

तृण कालकरण इति धातुः ॥ इदं गुह्यं ब्रह्म प्रवक्ष्यामि । यथा मरणं बाण्य जीवो भवति तच्च प्रवक्ष्यामि जीवेश्वरमेदज्ञापनाय । पः कर्षफलभोक्ता सुखादिमानस जीवः । यः प्रलयादिषु जीवेषु सुषुप्तौ जागर्ति स विष्णुः परं ब्रह्मेत्यर्थः । न हि जीवस्य योन्यादि-गमनं ब्रह्म । जीवाद्भेदेन ज्ञातं हि ब्रह्म यथावज्ज्ञातं भवति । जीवस्यान्तिके । न हि स्वस्य स्वयं जीवोऽन्तिके भवति । बन्धन्तरस्य हि दूरत्वमन्तिकत्वं वा । 'अस्माकम्यथ भूतेभ्यस्तपोनामप्रतिपवादपि । पूर्वं यो जनयामास पूर्वाऽजातं चतुर्मुखम् । स्वात्मानं च गुहासंख्यं सर्वभूतैस्सहाऽभिभूः । यः पश्यति तदा विष्णुस्त एष इति संस्थितः' इति च । यथा मुखादिन्द्रियाग्रिष्वेत्वादिना जाता एवेन्द्रादयः कश्यपात्पुनर्जायन्ते न तथा भगवतो ब्रह्मा । किन्त्वजातमेवाऽद्भ्यः पूर्वमजायत जनयामास । अजायतेति जज्ञे बहुव्रीहितिबदन्तर्णी-तपिच । 'अदनादितिर्विष्णुर्यः प्राणसहितः स्थितः । उच्यते देवताभ्यश्च सोऽस्मानं विविधात्मना । मत्सकृर्मादिरूपेण गुहासंख्य-मजीजनत् । भूतैस्सह महाविष्णुः परमात्मा युगेयुगं' इति च । देवतामयी देवतोचमा । प्राणेन सहितो भवति । गुह्यं प्रविश्य तिष्ठन्तं स्वात्मानं भूतैस्सह विविधं जनयामास । 'सर्वज्ञो भगवा-

पराञ्चि खानि व्यपृणत्स्वयम्भूतलात्पराह पश्यति मानसात्मनः । कश्चिद्भूतः प्रत्यगात्मानमेकादाचूतचक्षुरसूतत्वमिच्छत् ॥ १ ॥ पराचः कामाननुयन्ति बालास्ते सृष्टोर्येति चित्तस्य पाशम् । अथ धीरा अमृतत्वं विदित्वा ध्रुवमधुवेत्तिह न प्राचयन्ते ॥ २ ॥ येन रूपे रसं गन्धं शब्दान् स्पर्शाश्च मेयुनाच । एतेनैव विजानाति किमत्र परिशिष्यते । एतद्वै तत् ॥ ३ ॥ स्वप्नान्तं जागरितान्तं बोधो वेदानुपश्यति । महान्तं विमु-मात्मानं ब्रह्मा धीरो न शोचति ॥ ४ ॥ य इदं मध्वदं वेदात्मानं जीव-मन्तिकात् । ईशानं भूतप्रव्यस्य न ततो विजुगुप्सते । एतद्वै तत् ॥ ५ ॥ यः पूर्वं तपसो जातमद्भ्यः पूर्वमजायत ॥ गुह्यं प्रविश्य तिष्ठन्तं यो भूतेभिर्चपश्यति । एतद्वै तत् ॥ ६ ॥ या प्राणेन संविशत्यवितिर्वैवता-

निष्पुनरुत्पद्योर्गुरुशिष्ययोः । सुभूतस्त्यने नित्यं जानद्भिः पुरुषोचम' इति च । अयं न वाभ्यामित्यर्णी । 'यः प्रादुर्भावो विष्णु-देहादिषु च संस्थितः । स एव मूलरूपश्च साक्षान्नायणामिधः । मूलरूपश्च यो विष्णुः प्रादुर्भावादिगश्च सः । गुणतस्वरूपतो वापि विशेषं योऽत्र पश्यति । अत्यल्पमपि मत्वा स तमोऽन्त्रं याल्ल-संक्षयम् । मेदामेदविदश्चात्र तमो यान्ति न संशयः । तथैवाऽवयवानां च गुणानां च परस्परम् । क्रियाणां तेन चैतेषां मेदविचोभयविदः । यान्तेवान्त्रं तमो नात्र कार्या काचिद्विचारणे'ति च । 'मवेदेकव संयोग इवशब्दो विरुद्धयोः । धर्मयोरुपमायां वा स्वल्पत्वे वा विवक्षित'इति शब्दनिर्णये । अतो ज्ञानेवैतीवशब्दोऽत्यल्पविषयो मेदामेदविषयश्च । प्रथमं य इह ज्ञानेव पश्यतीति स्वरूपमेद-निषेधार्थम् । नेह नानास्ति किञ्चनेति किञ्चनशब्दादवयवानां गुणानां क्रियाणां च परस्परं तद्वत्ता च मेदनिषेधार्थम् । मेदामेद एव निषिध्यते न तु मेद इत्याशङ्का निवारयितुमेवं धर्मान्पृथक्पश्यन्निति भगवद्दर्शनात्तत्रपदमुपक्रमणां मेददर्शने पृथग्दोषमाह । एतैरेषु रूपेण शिष्ये ब्रूयमधो विधावति । एवं विष्णोश्च धर्मान्पृथक्पश्य-

मयो । गुह्यं प्रविश्य तिष्ठन्तीं वा भूतेभिर्चजायत । एतद्वै तत् ॥ ७ ॥ अरण्योर्निहितो जातवेदां चर्म इव सुभूतो रमिणीमिधः । दिवेदिव ईळ्यो जापृचद्भिर्चैविष्मद्भिर्मनुष्यैर्भिरग्निः । एतद्वै तत् ॥ ८ ॥ यतश्चोदेति सृष्टोऽस्ते यत्र च गच्छति । तं देवास्सर्वे अपितास्तदु तान्येति कथ्यते । एतद्वै तत् ॥ ९ ॥ यदेवेह तदसुख यदसुख तदन्विह । सुखोऽसु सुखु-माप्नोति य इह ज्ञानेव पश्यति ॥ १० ॥ मनसैवेदमव्यं नेह नानास्ति किञ्चन । सृष्टोऽसु सृष्टुं गच्छति य इह ज्ञानेव पश्यति ॥ ११ ॥ अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो मध्य आत्मनि तिष्ठति । ईशानो भूतप्रव्यस्य न ततो विजुगुप्सते । एतद्वै तत् ॥ १२ ॥ अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो ज्योतिर्विवाधूमकः । ईशानो भूतप्रव्यस्य स एकाद्य स उच्यते । एतद्वै तत् ॥ १३ ॥ यथोदकं द्रुगे ब्रूयं पश्येतेषु विधावति । एवं धर्मान्पृथक्पश्यन्तानेवानु विधावति ॥

अन्वन्तमो विधावति । विज्ञानतो मुनेरात्मा वायुरपि तादृशेव भवति न तु स एव भवति । किम्बन्धे जीवाः । 'सर्वेषां ज्ञानिनामात्मा देवानां च विशेषतः । मुक्तो वायुश्च सादृश्यमेव विष्णोस्तु गच्छति । न तु तद्रूपतां याति किम्बन्धे देवमायुषाः । आमासाभासरूपास्तु वायोदेवस्य सर्वज्ञ' इति भविष्यत्पर्वणि ॥ २ ॥ १ ॥ (४) ॥

इदं पुरं भगवदधीनमित्यधिष्ठायाजस्येदं पुरमिति स्थितं कृत्वा । 'विमुक्तो निरभीमानात्पूज्यमेवापरोक्षवित् । मुख्यतो मुच्यते पश्चादुःखाधामासहानत' इति च । 'नित्यहीनोऽखिलैर्दोषैस्साररूपो यतो हरिः । ईस इत्युच्यते तस्मादायुषश्शुचिस्तृप्तः । वरसुर्वेमुदित्युक्तस्स एवाप्यन्तरिक्षगः । होता सर्वेन्द्रियादिस्थो वेद्यां पूज्यश्च वेदिपत् । अत्यजश्चातिथिः प्रोक्तो यस्माद्वचं यमुच्यते । स द्रोणकलशे सोमे स्थित उक्तो दुरोणमत । नृषु स्थितश्च देवेषु वरेण्यपि स एव तु । अतुरुपे तथा वेदे व्योमाख्यप्रकृतावपि । व्योतं जगदिदं यस्यां सा व्योम श्रीरुदाहृता । अव्यजगोजाद्रिजेष्वेवमात्मे सोऽज्जादिकस्ततः । तर्षवर्षेषु मुक्तेषु गतास्ते पिण्डमित्यूताः । वेदेषु ख्यतया प्रोक्त क्रतमित्येव चोच्यते । बृहत्पूर्णगुणत्वाच्च स एव पुलोचनः । न ॥ १४ ॥ यथोक्ते शुद्धे शुद्धमासिके तादृशेव भवति । एवं मुनेर्विज्ञानत आत्मा भवति गौतम ॥ १५ ॥ इति द्वितीयाध्यायस्य प्रथमा वल्ली ॥ २ ॥ २ ॥ (४) ॥

पुरमेकादशहजारमनस्यावकचेतसः । अविष्टाय न शोचति विमुक्तश्च विमुच्यते । एतद्वै तत् ॥ १ ॥ ईश्वरः शुचिष्वस्तुस्तरिहसद्वोता वेदिपदतिथिर्दुरोणस्तत् । नृष्वस्तुस्तुल्योमस्तद्वज्रा गोत्रा कनजा अद्रिजा अतः बृहत् ॥ २ ॥ ऊर्ध्वं प्राणमुच्यत्यपानं प्रत्यक्षयति । मध्ये वायनमात्मीजं चिधेदेवा वशाचते ॥ ३ ॥ अत्य विश्वसमानस्य शरीरस्यस्वदेहिनः । वेदाद्रिमुच्यमानस्य किमव परिशिष्यते । एतद्वै तत् ॥ ४ ॥ न प्राणेश नापानेश मर्त्यो जीवति कश्चन । इत्येव तु जीवन्ति पस्वि-चेतालुपाश्रितौ ॥ ५ ॥ हन्त न इदं प्रवक्ष्यामि शुद्धं ब्रह्म सनातनम् ।

केवलं प्राण एव चेतनानां विधारकः । किन्तु विष्णुं समाश्रित्य प्राणो जीवान्निर्मल्ययम् । अतो मुख्यप्राणो विष्णुश्चेतनानां स्वतन्त्रतः । अभिर्यधिको लोकेषु प्रविष्टोऽप्यो न विद्यते । पाकादिकर्ताऽध्याप्यस्य देवस्य प्रतिरूपकाः । रूपंरूपं प्रति ह्येते सन्त्यचेतनवह्नयः । एवं देवो वायुरपि धारकोऽप्यो न विद्यते । रूपंरूपं तथाप्यस्य प्रत्यभू-त्प्रतिरूपकः । अचेतनः स्पर्शगम्यो योऽयमेवं जनार्दनः । एक-स्थतन्त्रो नान्योऽस्ति सर्वजीवान्तरस्थितः । रूपंरूपं प्रति ह्यस्य प्रतिविम्बाश्च चेतनाः । बाह्याश्च ते ततो नास्य स्वरूपं ते कथञ्चन । अनादिप्रतिविम्बाश्च बभूवुस्ते ह्यनन्तकाः । सूर्यो यथान्तरं चक्षुः प्रतिविम्बोऽस्य बाह्यकम् । बाह्यचक्षुर्गतेर्दोषैर्नन्तश्चक्षुर्न लिप्यते । अन्तश्चक्षुर्देवता तु बाह्यं चक्षुरचेतनम् । एवं बाह्यस्वतन्त्रत्वाजीवेभ्यः पुलोचनः । अस्वतन्त्रस्य जीवस्य दुःखैर्नैव हि लिप्यते । चेतनाभासको जीवः परमश्चेतनो हरिः । स्वतन्त्रत्वात्स्वतन्त्रो हि नैव दोषेण लिप्यते' इति कौर्म । स एक एव सर्वभूतान्तरात्मा । तस्य रूपंरूपं प्रति-रूपाख्यो जीवो बभूव । बहिष्वाप्तौ परमात्मनो नितरां भिन्नः । परतन्त्रत्वात् । आत्मैवेदमग्र आसीदित्यादिवदनादित्वापेक्षया ।

यथा मरणं प्राप्यात्मा भवति गौतम ॥ ६ ॥ योनिमान्ये प्रपद्यन्ते शरीर-त्वाय वेदिनः । स्वाणुमन्वेऽनु संयन्ति यथाकर्म यथाधुतम् ॥ ७ ॥ य एषु(ष) मुतेषु जगति कर्म कर्म पुण्यो निर्मिमासः । तपेच शुक्रं नृपस्य तदेवास्मत्मुच्यते । तस्मिँल्लोका यिताः सर्वे तदु मान्येति कथन । एतद्वै तत् ॥ ८ ॥ अभिर्यधिको भुवनं प्रविष्टो रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव । एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा रूपं रूपं प्रतिरूपो बहिष्वा ॥ ९ ॥ वायुर्देवो भुवनं प्रविष्टो रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव । एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा रूपं रूपं प्रतिरूपो बहिष्वा ॥ १० ॥ सूर्यो यथा सर्वलोकस्य वक्षुर्न लिप्यते बाह्यैर्वाह्यदोषैः । एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्यः ॥ ११ ॥ एको वर्त्ता सर्वभूतान्तरात्मा एकं रूपं बहुधा यः करोति । तमात्मस्थं चेऽनुवक्ष्यामि

‘आत्मनिर्णयं हरिं ज्ञानमुच्यते नात्र संशयः । जीवैक्येन तु तं
ध्यायन्तमसन्धे पतेद्भवमिति च । एतदेव भगवद्वचं परमं सुखम् ।
ज्ञानिसुखं तु तद्विष्णुमात्रम् । ‘ब्रह्मादीनां तु मुक्तानां सुखं विष्णु-
सुखं तु । प्रतिविम्बस्तु विप्लवको विष्णोरेव परं सुखम् । सम्यग्भाति
न मार्ताति जानीयां तत्कथं न्वहम् । तत्प्रसादमृते दिव्यमनिर्देश्यं
परं सुखमिति च महावाराहे ॥ २ ॥ २ ॥ (५) ॥

‘सर्वोच्चो भगवान्विष्णुर्गुरुं भूमिवदस्यतु । जगदाख्यस्य वृक्षस्य
शाखा देवास्ततोऽवमाः । वृक्षमूलं रमादेवी सोऽथ आज्ञातेर्हरिः ।
तस्यास्तत्त्वाच्चदन्तवाद्दन्तार्थोऽयं प्रकीर्तितः । प्रवाहतस्त्वनदिशं मुख्यत-
स्तस्मृतो हरिः । मुख्यामृतस्स एवैको जगज्जित्वा प्रवाहतः । प्राणारूढे
तु हरौ सर्वमेतत्समाच निस्सृतम् । वज्रवद्वयदं चैव स्वधर्मस्याति-
लङ्घने । जीवे स्थितस्तु भगवान्द्रव्यते ज्ञानरहितः । आदर्शं मुखव-
त्सम्पाद्वन तथा पितृलोकगः । ततः किञ्चित्स्पष्टतया मान्धर्वे इत्यतः

धीरास्तेषां सुखं शाश्वतं नेतरेषाम् ॥ १२ ॥ नित्यो नित्यानां श्वेतन-
क्षेत्रनानामेको बहूनां यो विदधाति कामान् । तमात्मस्वं येऽनुपश्यन्ति
धीरास्तेषां शान्तिः शाश्वती नेतरेषाम् ॥ १३ ॥ तपेतदिति सम्पन्नेऽ-
निर्देश्यं परमं सुखम् । कथं नु तद्विजानीयां किमु भाति न भाति
वा ॥ १४ ॥ न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भाति
कुनोऽयमग्निः । तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं
विभाति ॥ १५ ॥ इति द्वितीयाध्यायस्य द्वितीया वल्ली ॥ २ ॥ २ ॥ (५) ॥

ऊर्ध्वमूलोऽवाकशाख एषोऽभवत्पः सनातनः । तदेव शुक्लं तद्गुह्यं
तदेवामृतमुच्यते । तस्मैलोकाः श्रिताः सर्वे तदु नात्येति कश्चन । एतद्वै
तत् ॥ १ ॥ यदिदं किञ्च जगत्सर्वं प्राण एजति निःसृतम् । महद्गुह्यं
वज्रमुद्यतं य एतद्विदुरसुतास्ते भवन्ति ॥ २ ॥ भयादस्याग्निस्तपति
भयात्तपति सूर्यः । भयादिन्द्रश्च वायुश्च सृष्टुर्धरति प्रजसः ॥ ३ ॥
इह श्वेदशकद्गोमुं प्राक् शरीरस्य विद्यसः । ततः स्वर्गेषु लोकेषु
शरीरस्याय कल्पते ॥ ४ ॥ यथाऽऽदशे तेषात्मनि यथा स्वप्ने तथा पितृ-
लोके । यथाप्यु परीव इत्यतः तथा गन्धर्वलोके । ज्ञायतपर्योरिव

हरिः । नाऽस्यातपे न च्छायायां यथैवाहनि इत्यतः । स्पष्टं तथा
गणलोके इत्यतः पुरुषोत्तम’इति च । पुनरिन्द्रियेभ्यः परं मन
इत्यादि देवतातारतम्यज्ञानपूर्वकं भगवतः सर्वोत्तमत्वज्ञान एव सर्व-
भावयानां महातत्पर्यमिति ज्ञापयितुम् । ‘तारतम्यपरिज्ञानपूर्वकं
वर्धेतो हरेः । आधिक्ये सर्वभावयानां तात्पर्यं महदिष्यत’इति च ।
‘प्रादुर्भावावृते विष्णुमिन्द्रियेनैव पश्यति । प्रादुर्भावानपि यदा ज्ञान-
तृष्यैव पश्यति । तदैव मुच्यते योगी न दुष्टैरिन्द्रियैः कचिदि’ति
च । प्रभावाप्यपौ प्रति हि योगः । भगवत्सत्त्वज्ञात्प्रभावाप्यपौ ।
‘अधिकस्ततोऽयं भगवान्तर्ब्रह्मादपि केशवः । अस्तीति नामकतस्मा-
ज्ज्ञातव्यस्स तथैव च । अनाधिक्यं ज्ञानतां तु कथं स उपलभ्यते ।
ब्रह्मतेः पुरुषाणां च तत्त्वं भावयति स्फुटम् । तत्त्वभावस्तनो विष्णु-
त्वात्प्रसादाच्च तस्य हि । आधिक्यं ज्ञायते सत्तः प्रसादश्च तथाविदः ।
अनादिकालादाधिक्यं सर्वस्माज्ज्ञानतो हरेः । पुनःपुनर्विद्विमेति तज्ज्ञानं
हि भवेभवे । येषामाधिक्यविज्ञानं नैव पूर्व हरेर्भवेत् । तेषां पश्चाच्च
विष स्यादभिभूतं तु तत्पुनः । व्यञ्जकाव्यक्तिमभ्येति तस्मात्तज्ज्ञान-
मूतममिति च । ‘अन्तःकरणकामानां त्यागो व्यक्तित्वविदात्मनाम् ।

महालोके ॥ ५ ॥ इन्द्रियाणां पृथग्भावमुदवास्तमयौ च यत् । पृथगुत्पद्य-
मानानां मत्वा धीरो न शोचति ॥ ६ ॥ इन्द्रियेभ्यः परं मनो मनसः
सर्वशुक्ततमम् । सत्त्वादधि महाभारता महतोऽव्यक्तमुच्यते ॥ ७ ॥
अध्यक्तानु परः पुरुषो व्यापकोऽलिङ्ग एव च । तं ज्ञायामुच्यते जन्तु-
रसुतत्वं च गच्छति ॥ ८ ॥ न सत्त्वज्ञे तिष्ठति रूपमस्य न चक्षुषा
पश्यति कश्चिदेवम् । इदा मनीषी मनसाऽभिक्रुते य एनं विदुरसुतास्ते
भवन्ति ॥ ९ ॥ यदा पञ्चावतिष्ठन्ते ज्ञानाग्निमनसा सह । बुद्धिश्च न
शिवेष्टति तामाहुः परमां गतिम् ॥ १० ॥ तां योगमिति सम्पन्ने
शिरानिन्द्रियधारणाम् । भवमस्तदा भवति योगो हि प्रवृत्ताप्यपौ ॥ ११ ॥
नैव यात्रा न मग्नसा प्राप्नुं शक्यो न चक्षुषा । अस्तीति बुद्धतोऽन्यत्र
कथं तदुपलभ्यते ॥ १२ ॥ अस्तीत्येवोपलब्धव्यस्तत्त्वमावेन बोधयोगः ।

कामानां तु तदा मृतौ मृतिं नैवाभियासति । मिथ्याज्ञानग्रन्थिभिस्तु
नितरां मृच्यते यदा । तदा मृतत्वमेवेति तदर्थं चानुशासनम् । शरीर-
भूतो विष्णोस्तु जीवस्तद्वज्रगो यतः । अविष्टितश्च तेनैव विजानीया-
त्प्रयुक्ततः । स्वाख्याच्छरीराज्जीवात् प्रबुद्धेन्द्रियमव्ययमिति च ।
'यस्यात्मा शरीरम् । य आत्मानमन्तरो यमयती'ति च । जनानां
हृदय इत्युक्तत्वाच्च जीवात्प्रवृत्तिरिति सिद्धम् । 'देहाद्गुणमिदं देहे
जीवाद्गुणमिदं हृदि । जीवस्य स तु विज्ञेयो जीवाद्देहेन मुक्तय' इति
च । संसारिशरीरेणामेदो नादिना केनापि साङ्गीकृतः । न च
लोके सिद्धः । जनानामिति मेदात् । न जीवोऽङ्गुष्ठमात्रः । अतो
विष्णोर्जीवाद्देह उक्तः अतस्सर्वोत्तमो विष्णुरिति सिद्धम् ॥
॥ २ ॥ ३ ॥ (६) ॥

नमो भगवते तस्मै विष्णवे प्रमविष्णवे । यस्याहमास
आप्तेभ्यो यो स आप्तमस्सदा ॥ १ ॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थ-
भगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीकाठकोपनिषद्भाष्ये द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

॥ श्रीलवणार्पणमस्तु ॥

अस्तीत्येवोपलब्धस्य तत्त्वभावः शरीर इति ॥ १२ ॥ यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते
कामा वेऽरूप इति स्थिताः । अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यथ ब्रह्म
समश्नुते ॥ १४ ॥ यदा सर्वे प्रमिद्यन्ते हृदयस्थेह अन्धराः । अथ
मर्त्योऽमृतो भवति पतावत्तु शासनम् ॥ १५ ॥ शते वैका च हृदयस्य
नाड्यस्तासां मूर्ध्ना लभन्ति मुखैका । तयोर्ध्माद्यप्रमृतत्वमेति विष्णवन्वा
उत्क्रमणे भवन्ति ॥ १६ ॥ अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा सदा जनानां हृदये
सन्निविष्टः । तं स्वाच्छरीरात्प्रबुद्धेन्द्रियमुज्ज्वलिवेधीकां धैर्येण । तं विद्या-
चक्रममृतं ते विद्याचक्रममृतमिति ॥ १७ ॥ मृत्युभोकां नचिकेतोऽथ
लब्ध्वा विद्यामेतां योगविधिं च ज्ञात्वा । ब्रह्मप्राप्तो विरजोऽमुदिस्युः
रन्त्योऽन्त्येवं यो विद्वद्भात्ममेव ॥ १८ ॥ इति द्वितीयाध्याये कृत्वा वही ॥
॥ २ ॥ ३ ॥ (६) ॥ इति श्रीकाठकोपनिषत्सम्पूर्णा ॥

॥ श्रीलवणार्पणमस्तु ॥

॥ श्रीः ॥

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितम् छान्दोग्योपनिषद्भाष्यम्

श्रीमद्भुतमद्भौमध्वान्तर्गतसकृणवेदव्यासात्मकलक्ष्मी-
हयग्रीवायनमः ॥ हरिः ॐ ॥ अत्युच्चविदोपसत्युत्तमज्ञानैकतान-
प्रभासर्वप्राभवशक्तिभोगबलसत्सारात्मदिव्याकृतिम् । सृष्टिस्थाननिरोध-
नित्यनियतिज्ञानप्रकाशावृतिध्वान्तानोक्षविमोक्षदं हरिमजं नित्यं सद्यो-
पास्महे ॥ १ ॥ हयग्रीवमुखोद्गीर्णमीभिर्देवी रमा पतिम् । अस्तुव-
द्विस्तृतगुणं भोगिप्रस्तरशायिनम् ॥ ओमितिनामकमक्षरं सर्वसचिहित-
त्वादितम् । उच्चत्वाद्गीतत्वात्सर्वस्थानत्वाच्चोद्गीर्णं भगवन्तमुपासीत ।
उक्तं च महासहितायाम् । 'हयग्रीवोद्गीतवाक्यैः रमा देवी रमापतिम् ।
ओमित्येतन्मुखिर्देवमस्तुवत्सामवेदमै' रिति । 'ॐनामानमुपासीत तदर्थ-
गुणपूर्वकम् । ओतत्वाद्वनान्मानादधिकोच्चत्वकारणात् । आनन्दा-
दोजसश्चैव भगवादोमुदाहृत' इति सप्तमये । 'ओतमस्मिज्जगत्सर्व-
मत्युच्चवाखिलैर्गुणैः । इत्योमिति सदोपास्यः सोऽक्षरः पुरुषोत्तमः ।
उच्चत्वाद्गीर्णमानत्वात्स्थानाद्गीर्ण उच्यते । ॐमित्येनं समुद्दिश्य

श्रीछान्दोग्योपनिषत्

श्रीमद्भुतमद्भौमध्वान्तर्गतसकृणवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवाय
नमः ॥ हरिः ॐ ॥ आप्यायन्तु ममाज्ञानि वाक्प्राणश्चक्षुः श्रोत्रमथो
बलमिन्द्रियाणि च सर्वाणि सर्वं ब्रह्मोपनिषद् माहं ब्रह्म निराकुर्यां मा
मा ब्रह्म निराकरोदनिराकरणमस्त्वतिराकरणं मे अस्तु तदात्मजि निरते
य उपनिषत्सु धर्मास्ते मयि सन्तु ते मयि सन्तु ॥ ॐ शान्तिश्शान्ति-
श्शान्तिः ॥

ओमित्येतद्दक्षरमुद्गीर्णमुपासीतोमिति ब्रुवायति तस्योपपत्त्यात्मनः ॥

बुद्धात्ता गायति स्फुटम् । विष्णोरोमितिनान्नोऽस्य व्याख्यानमधिकोचता । अकारेणाधिकं प्रोक्तमुकारेणोच्यते । तथा मितं सर्ववेदमकारेणाभिधीयते । अधिकोचमितिज्ञातमोमित्यस्यार्थ ईरितः । तदेतत्परमत्वं तु यथाक्रममुदीर्यते । देवतानुक्रमज्ञाथ विष्णोः परमताविदः । एकान्तिनस्ते विज्ञेया यथाक्रमपरास्तथा । अस्मादसायुच इति क्रमस्यान्तगतं हरिम् । एकमेव तु ये विद्युस्ते लोकान्तिन ईरिताः । एवं यथाक्रमज्ञाथ सदैकान्तपरायणाः । प्रविशन्ति परं देवं नारायणमनामयम् । उच्चकमान्तगतत्वेन कुर्युः पूजां हरेः सदा । लक्ष्म्यादेः क्रमशः पूजां ज्ञात्वा भागवता इति । स्वतन्त्रपूज्यतनुध्या न दद्युः किञ्च कस्यचित् । ब्रह्माद्या मनुसंज्ञा ये वर्णत्वेनोदिताः श्रुतौ । मानवाख्याथ मुनयस्तान्यजन्ति न चेतान् । पितृत्वेन गुरुत्वेन साक्षाद्भागवतत्वतः । अपभ्रष्टा अदेवाश्च ब्रह्माद्याख्यायुता अपि । देवसंज्ञाश्च दीनत्वात्पूजयेयुर्न तानकचित् । यद्ब्रह्मावतपुष्पैव दत्तं ब्रह्मादयः सुराः । वैदिकाः प्रतिगृह्णीयुरपभ्रष्टास्तथैतदु । यथाक्रमपरिज्ञानादेकान्तित्वाच्च केवलम् । अञ्चिद्रत्वाच्च नियतो मोक्षोऽन्यतु विदम्बनम् । विष्णौ भक्तिविशेषेण मोक्षावाप्तौ हि कारणम् । तद्वक्तेषु क्रमेणैव रमायेषु त्वनन्तरम् । तृतीयमपि वैराग्यं न चान्यन्मोक्षकारणम् । एतत्साधनताहेतोस्तदन्यद्विधि विधीयते । अतोऽन्यत्सर्वकृत्वापि गच्छेदेवाधरं तमः । अस्मिन्मुनिप्रितो नित्यं मोक्ष्येवान्योऽपि सन् । अतस्तेषां क्रमं वक्ष्ये देवानां यः श्रुतौ श्रुतः । पृथिवी सर्वभूतेश्च सदा सर्वगुणैर्वरा । रसः सारो वरश्चेति श्रुत्वा एकार्थवाचकाः । पृथिव्या वरुणः श्रेष्ठस्तस्मादोषधिदेवता ।

॥ १ ॥ एषां भूतानां पृथिवी रसः पृथिव्या आपो रसोऽपानोपधयो रस ओषधीनां पुरुषो रसः पुरुषस्य वाग्रसो वाच अग्रसः क्रवः साम रसः साज्ञ उद्गीयो रसः स एष रसानां रसतमः परमः परार्थ्योऽष्टमो य

सोमस्तस्मात्तु पुरुषो रुद्रो यत्पौंसदेवता । तस्मात्सरस्वती वाग्निश्चेष्टायाः क्रकृत्स्वरूपिणी । सैव श्रेष्ठा ततो वायुर्वेतिष्ठस्तमनामकः । समत्वात्सर्वभूतेषु साम साक्षां च देवता । ततः श्रेष्ठतमो विष्णुः श्रेष्ठश्रेष्ठतमः सदा । श्रेष्ठान्श्रेष्ठतमात्रापि परमात्परमो विद्युः । परमधिभुतत्वाच्च परार्थ्य इति कीर्तित इति सारनिर्णये । अतिशयेन परमधिगुणः परमः परार्थ्यः । उत्तमेश्वरोऽप्यतिपरमोत्तमोत्तमो रसानां रसतमः परमः परार्थ्यः । रसानां सकाशादपि परमपरार्थ्य-रसतम इत्यर्थः । प्राणादीनां भूतादिभ्यः श्रेष्ठत्ववदस्य श्रेष्ठत्वं न भवति किन्तु महान्विशेष इति प्रापयितुं रसानां रसतम इत्यादि-बहुविशेषणं । भूतेश्च पृथिव्या रसत्वं तेभ्यो वरुणस्य रसतरत्वं सोमस्य रसतरत्वं रुद्रस्य परमरसतमत्वं वाचः परमपररसतमत्वं प्राणस्य परमपरार्धरसतमत्वं अयं तु भगवान् प्राणादपि परमपरार्धरसतम-मात्रो न भवति । किन्तु प्राणस्यापि रसभूताया रमाया अपि परमपरार्धरसतमः । अस्मादप्यतिशयेन परमित्यसंख्यागोचरत्वेन परार्धेन ज्ञेयं हि परार्थ्यम् । क्रमपाया वाचः पृथक्परत्वाङ्गीकारेऽपि भूतेश्च प्राणस्य परमपरार्धरसतमत्वमेव न तु परमपरार्धरसतमत्वम् । परस्मादा समन्ताददं हि परार्थ्यम् । तेनोचमत्वेन ज्ञेयं परार्थि । तेनासङ्ख्यागोचरत्वेन ज्ञेयं परार्थ्यं परार्धोत्तमं परार्धितेनासङ्ख्या-गोचरत्वेन ज्ञेयं परार्थ्यमित्यतः परार्धित्वं श्रियो भवति श्रियोऽपि परार्थ्यो भगवान् । अतो रसानां रसतमः परमः परार्थ्यः । पृथिव्याः सोमवरुणयोश्चौषध्यदेवतात्वेन रुद्रस्य च लिङ्गदेवतात्वेन प्रसिद्धेः अग्रादीनामेव विमर्शः कियते कतमा कतममित्यादिना । तज्ज्ञानस्य विशिष्टफलत्वाच्च । वाचश्च सरस्वतीत्वेन प्रसिद्धेर्वागुचोर्वाचाच न विमर्शः कृतः । 'विशेषात्प्राणसंपुक्ता वागुमित्यभिधीयते । क गता-विति धातोर्हि कृत्त्वं सर्गाभिमानिनी । विशेषसंयोगहीना यदा सैव

सरस्वती । तदा तस्यावरा सैव प्राणसंयोगिनी यता । प्राणयोग-
वियोगाभ्यां सैवैक्यमपि विमिश्रते । बागेवक्तव्यतौ प्रोक्ता प्राणः
सामेति कीर्तितः । अक्षयाद्रतिरूपत्वादक्षेण रमणादपि । अक्षरं भगवा-
न्विष्णुरोमित्युच्यते तदेतत् । इतिशब्दोऽन्यथाभावनिवृत्त्यर्थ उदाहृतः ।
एवमित्युच्य एवासा सर्वदेतद्वृत्ति स्थितः । उद्गीपमान उद्गीथो भगवा-
न्मुखोत्तमः । तस्मादोमित्यनुज्ञानं कुर्वन्त्येते जनाः रादा । त्वदुक्तं
तत्तथा कुर्वाद्भवानेव केशवः । इत्यभिप्रायतः शब्दः प्रवृत्तः स
पुरातनैः । तदेतदज्ञेयं जनेः स्वातन्त्र्येति प्रतीयते । ओमित्ययं पूर्ण-
वाची समृद्धिर्लोमिति रीतिः । समृद्धस्ते हि कामोऽयमित्यनुज्ञाऽप्यथा
भवेत् । अतस्तमृद्धिवाची साद्वरेणोऽशब्द इति । इति वा दीपतेऽ-
नुज्ञा हरित्त्व समृद्धिदः । शक्त्यापि दम्पती चापि संसृज्येते
जनार्जने । मुक्तौ तु तत्प्रसादेन संसृज्यन्ते ततः परे । तद्दारेणैव
साक्षात् प्राणः संसृज्यते हरी । तेनैव विष्णुनेपं च त्रीविद्या
प्रवर्तते । ओमित्युक्ता हि तद्याख्या सर्वमन्त्रैः प्रवर्तते । अनामकस्य
पूजार्थं विष्णोरेव सर्वदेव हि । महिम्ना सारभूतेन विष्णुना जोऽञ्ज
एव च । कुरुतः कर्म नाञ्जस्य वृत्तिर्ज्ञेय भवेत्तु सा । स्वयोग्यं तु
परिज्ञानं यत्तत्त्वोपनिषत्सुतम् । अक्षरं भगवान्निष्णुसस्योपपन्नः
स्मृतः । उपाख्या तु तस्याख्येत्वेवमाह श्रुतिः परेति तर्तुभिः ।

उद्गीथः ॥३॥ कतमा कतमर्कतमकतमत्साम कतमः कतम उद्गीथ इति विस्तृष्टं
भवति वारोवर्ष प्राणः सामोमित्येतदक्षरमुद्गीथः ॥३॥ तद्वा एतन्मिथुनं
यद्वाक्च प्राणश्चक्यं साम च तदेतन्मिथुनमोमित्येतत्सिद्धक्षरे संसृज्यते ॥
॥३॥ यदा वै मिथुनी समायच्छत आपयतो वै तावन्त्योऽप्यस्य कामसादयिता
ह वै कामानां भवति य एतदेवं विज्ञानक्षरमुद्गीथमुपास्ते ॥४॥ तद्वा एतदु-
वाक्षरे यद्वा किञ्चाजुजातस्योमित्येव तद्विद्यो एव समृद्धिर्यदनुज्ञा
समर्पयिता ह वै कामानां भवति य एतदेवं विज्ञानक्षरमुद्गीथमुपास्ते ॥५॥
तेनेन त्रीविद्या प्रवर्तते ओमित्याध्यायस्योमिति शब्दस्योमित्युपाख्ये-

परार्थे परमादुक्तं परार्थे तु ततोऽधिकम् । ततोऽधिकं परार्थः
सात्परार्थमिति तत्परम् । परतः परमाच्चैव परार्थो वायुरीरितः ।
परार्थिनी श्रीरुद्रिष्टा परार्थ्यो भगवान्हरिरिति शब्दनिर्णये ॥ १ ॥

उद्गीथाख्यस्य विष्णोर्विशिष्टप्रतिमा वायुरेव । अतस्तस्य
पूर्वोक्तमन्त्रज्ञानपूर्वकं तस्मिन्ततोऽप्युच्यते नोपासित एव भगवान् सम्पक्
फलं ददातीति दर्शयति । 'वापौ मुख्यमिषेति चे'ति भगवद्वचनम् ।
'यस्माद्वापौ स्मृतौ विष्णुर्वापौ मुख्यतयाऽस्मितात् । स्वस्य मुख्यतया
गणात्परां तुष्टिं गमिष्यति । अतो विचार्य सकलैर्देवैः प्राणो जनार्दनः ।
उपसितो दैत्यजपकारणात्पापवञ्जिते । वायुपुत्रं च तासिक्वमग्निं
वागात्मकं तथा । सोमं श्रोत्रात्मकं चैव सूर्यं चक्षुःस्वरूपिणम् ।
हृदं मनःस्वरूपं च श्रेयं चाईस्वरूपिणम् । निजात्मकं च गुरुं
प्राणं विविधुः सुरान् । अतुरास्तैर्यतो विद्वांसस्मान्ने दोषयोगिनः ।

तत्त्वोपाक्षरस्यापञ्चस्य महिम्ना रस्येन तेनोपो कुरुतो यश्चेतदेववेद यश्च
न वेद ॥७॥ नाता तु विद्या चाविद्या च यदेव विद्या करोति
यदविद्यापनिषदा तदेव वीर्यवर्धनं भवतीति जल्वैतस्येनाक्षरस्योपपत्त्यात्मानं
भवत्यथ ह परावार्य मुख्यः प्राणस्तमुद्गीथमुपासीत तस्यैतैः प्राक्-
कृत्याख्यानां भवति ॥ ८ ॥ १ ॥

देवासुरा ह वै यत्र संयेतिर उभये प्राजापत्यास्तद्देव्या उद्गीथ-
माजहन्तेनेनानमिमविष्णुम इति ॥१॥ ते ह नास्ति क्व प्राणमुद्गीथमुपासां-
क्षकिरे तः हासुराः प्राणमना विविधुस्तस्मात्तेनोभयं विप्रति सुरभि च
तुरोग्भि च प्राणमना होष विद्वः ॥ २ ॥ अथ ह वाचमुद्गीथमुपासाक्षकिरे
हासुराः प्राणमना विविधुस्तस्मात्तेनोभयं वदति तस्यै चानुते च प्राणमना
होष विद्वः ॥ ३ ॥ अथ ह चक्षुर्मुद्गीथमुपासाक्षकिरे तद्वासुराः प्राणमना
विविधुस्तस्मात्तेनोभयं पश्यति दरीनीयं वावरीनीयं च प्राणमना होष-
विद्वः ॥ ४ ॥ अथ ह श्रोत्रमुद्गीथमुपासाक्षकिरे तद्वासुराः प्राणमना
विविधुस्तस्मात्तेनोभयं शृणोति श्रवणीयं चाश्रवणीयं च प्राणमना
होष विद्वः ॥ ५ ॥ अथ ह मन उद्गीथमुपासाक्षकिरे तद्वासुराः प्राणमना
विविधुस्तस्मात्तेनोभयं सकृत्पश्यते सकृत्पश्यनीयं चासकृत्पश्यनीयं च

मुख्यवायौ यदा देवाः शरीरस्थे च हृद्येगे । विष्णुपुत्रीयनामानं
तदा तं च विदध्वसुः । यदा विदध्वसुः प्राणं विध्वस्तास्ते तदाप्सुराः ।
अस्वन्वाश्मानमेपाप्य लोष्टो विध्वंसते यथा । प्रतिमं प्रेपती प्राप्य
विष्णोः प्राणं तथाप्सुराः । तस्मादादित्यसंख्ये वा शरीरस्थेऽपि
वानिले । बलज्ञानात्मके दिव्याकृतिमत्युज्ज्वलात्मनि । सर्वदेवोत्तमे
विष्णुमुपासीत ततोऽधिकम् । अस्त्रोपासनया देवास्सर्वनामानि मेजिरे ।
इन्द्रो बृहस्पतिः शम्भुरित्याद्याः प्राणमा यतः । प्राणस्य नामशब्दाश्च
मुख्यतो विष्णुसंस्थिता इति प्रख्याने । 'उद्गीथस्य परं विष्णु-
मुपास्या जहुरक्षता । तथापि प्राण एवातौ प्रीतिमागादुपासित' इति
च । 'प्राणं प्राप्यैव विध्वस्ता यथा सर्वेऽप्सुरास्तथा । तदुपासकस्य
पश्चापि प्रतीपं दातुमिच्छती'ति च । 'एवं विदित्वा संसारान्मुक्ति-
मेधयत्यसंशयम् । विष्णुमप्यन्ततो वेत्ति प्राणवेत्ता यतः स्फुटम् ।
वीति विष्णुः समुद्दिष्टो विनिष्ठत्वात् सर्वतः । आददात्येव तं प्राण-
वेत्तान्ते तत्प्रसादतः । प्राणात्परं तु ये विष्णुं जीवांश्चैवानरांस्ततः ।
ये विदुस्तं विदुः प्राणं नान्यथा तु कथञ्चने'ति च । 'प्राण उद्गीथ

प्राप्मता ज्ञातेऽद्विदम् ॥ ६ ॥ अथ ह य एवायं मुख्यः प्राणस्तमुद्गीथ-
मुपासाञ्चकिरे तः । हासुरा श्रुत्वा विदध्वसुर्पथाश्मानमाखणमुत्वा
विध्वंसते ॥ ७ ॥ एवं यथाश्मानमाखणमुत्वा विध्वंसत एवं देव
स विध्वंसते य एवं विद्धि प्राणं कामयते यश्चैनमभिरक्षति स एवोऽ-
वमाखणः ॥ ८ ॥ नैवेदेन सुरभि त दुर्गन्धि विजानात्यहन्वापमा खेप
तेन यदभ्राति बलिपति तेनेतराप्रणालयत्येतमु पवान्ततो वित्तोक्तामति
व्याददात्येवान्तत इति ॥ ९ ॥ तः हाङ्गिरा उद्गीथमुपासाञ्चक पतश
एवाङ्गिरसं मन्यन्तेऽङ्गाना यद्वसः ॥ १० ॥ तेन तः ह बृहस्पतिरुद्गीथ-
मुपासाञ्चक पतमु एव बृहस्पतिं मन्यन्ते वासि वृक्षौ तथा एव
प्रतिः ॥ ११ ॥ तेन तः हापास्य उद्गीथमुपासाञ्चक पतमु एवापास्य
मन्यन्त आसाद्यवयते ॥ १२ ॥ तेन ते ह वकी दादभ्यो विदाञ्चकार स
ह नैमिशीयानामुप्राता वभूव स ह स्मैभ्यः कामानागायति ॥ १३ ॥

इत्याद्या नाम ब्रह्मादिकास्तथा । सप्तम्यर्थाः समुद्दिष्टाः सप्तसु प्रथमा
यतः । प्राणपुद्गीथमित्याद्या द्वितीया सप्तमी मते'ति च ॥ ९ ॥

आदित्यसंस्थितौ तित्त्वं प्राणस्तपति नापरः । प्रकाशनं च
तपनं काष्ठवत्पूर्यमाणं भवेत् । 'सूर्यमण्डलयो वायुरुदयास्तमयोऽद्भितः ।
अपि प्रजाम्प उद्यंश्चैवोद्गापति जनार्दनम् । आदित्यमण्डलस्यैव सर्व-
प्राणिमातस्तथा । वायुस्समान एवायमुष्णोऽसावपि च स्फुटम् ।
तस्मादग्निब्रह्माध्वन्वापुद्गीथाख्यं जनार्दनम् । उपासीत विमोक्षाय
सर्वकामासये तथे'ति च । केयवः स्वः स्वतन्त्रत्वाच्चद्रतेर्मास्तः स्वरः ।
शरीरस्थश्च सूर्यस्थः प्रतिप्रत्या समन्ततः । मां प्रतीत्यतएवासी प्रत्या-
भार उदाहृतः । प्राणाद्यास्त्रिविधाः पञ्चप्रभानो वायुरेव च । मुख्य-
पञ्चकरूपस्तन्मातुडो मध्यपञ्चकः । अवमः पञ्चकस्तन्मे प्राणाद्यन्तस्य
एतवः । इति त्रेधा विभागोऽयं विभागोऽन्यथतुर्थकः । प्राणापानी
जैववीन्द्रौ तथोदानसमानकौ । रुद्रेन्द्रौ तत्परः श्रेष्ठौ वायुर्न्यूनौ
आगता ह वै ज्ञानातां भवति य एतदेवं विज्ञानज्ञसुहृत्पुपास्त
इत्यध्यात्मम् ॥ १४ ॥ २ ॥

जथाधिदेवतं य एवासी तपति तमुद्गीथमुपासीतोयन्वा एव
प्रकाश्य उद्गापत्युत्तस्तस्तमो भयमपहत्याहन्ता ह वै भयस्य तमसो
भवति य एवं वेत् ॥ १ ॥ तस्मान उ एवायं चालो चाण्डोऽयमुष्णोऽसीस्वर
इतीममाचक्षते स्वर इति प्रत्यास्वर इत्यमुं तस्मात्ता एतमिष्टममुं नोद्गीथ-
मुपासीताय जलु व्यालमेवोद्गीथमुपासीत ॥ २ ॥ यद्वै प्राणिति स प्राणो
यदपानिति सोऽपानोऽथ यः प्राणपानयोः सन्धिः स एवानो यो व्यातः
सा वाक्स्मादप्राणश्चरान्वाचममिषाहरति या वाक् सक्तेस्मादप्राण-
श्चतपानवृक्षमभिच्यहरति यक्तंस्मात् तस्मादप्राणश्चतपानंस्मात्तायति
पतताम स उद्गीथस्तस्मादप्राणश्चतपानमुद्राकृत्यते ॥ ३ ॥ यात्यन्त्यानि
वीर्यवन्ति कर्माणि यथाग्नेर्मन्थनमाज्ञैः सरणं दहस्य धनुष आयसतमप्राण-
श्चतपानंस्तानि करोत्येतस्य हेतोर्व्यातमेवोद्गीथमुपासीत ॥ ४ ॥ अथ
मनुद्गीथाक्षरान्मुपासीतर्षा ॥ इति प्राण एवोत्तममेतं वृत्तिवृत्ति वागीर्वाचो
दिशि हत्याचक्षतेऽन्नं धमये हीदे सर्वं स्थितं धीरेवोदन्तरि हं गीं वृषिबी

उदाहृतः । तस्मिन्नुद्गीथनामानमुपासीत हरिं परम् । योजौ व्यान-
गतौ विष्णुः स वायुः कसामगः सदा । उद्गीथे च स एवैकस्तस्मा-
द्वायानादि तत्क्रियाः । उद्गीथनामा भगवान् स्थितो व्यानादिपञ्चके ।
वीर्यवत्कर्मकृत्तस्मान्न एव ह्युदाहृतः । तस्माद्व्यानगतं विष्णुमुपासी-
तैव नित्यज्ञः । यद्यप्येको हि भगवान्सर्वदा सर्ववस्तुगः । अनृतोद्विक्त-
महिमो निविशेषसद्वैव च । तथापि तत्क्रियामेदास्मारुपादिकं
पृथक् । उच्यते ह्यपृथक्त्वेऽपि पूर्णैर्धर्मैकहेतुतः । अविशेषोऽपि भगवान्
सर्वशक्तिवहेतुतः । विशेषहेतुकं सर्वं करोत्यविकृतः सदा । उद्गीथा-
क्षरं चैव प्राणादिषु च संस्थितम् । आग्नीःसमुद्दिहेतुष्वप्यखिलेषु
व्यवस्थितम् । एकमेव हरिं वेद यः स सर्वेषामुपादि'ति च ।
'उच्छन्दवाच्याः प्राणावा वागावा गीरितीरिताः । अत्रावा स्वमिति
प्रोक्तास्तेषूद्गीथो हरिः स्थित'इति च । आत्मानं परमात्मानमन्तः
सर्वोत्तमत्वेन सर्वत्रोपमृत्य ॥ ३ ॥

स्वर्तेस्तु स्वरो विष्णुस्तद्वैवायुरुच्यते । वायुस्वरे स्वरं विष्णु-
मोमाल्यं समुपासिरे । देवास्तेनामृतं प्राप्ता मृत्याल्यं मृत्युवर्जिताः ।

यमादित्य एवोद्गीथोपनिषत्सु सायवेदपञ्चोपनिषदो गीतवेदस्य
तुष्येऽस्मै ब्राम्दोहं यो वाचो दोहोऽन्नवानवाहो धवति य एताम्नेव
विद्वानुद्गीथाक्षराण्युपास्त उद्गीथ इति ॥५॥ अथ चत्वारोऽपि सन्निहितस्त-
णातीत्युपासीत येन ब्राह्म स्तोत्रं चत्वारोऽप्यन्त्यामोपधावेद्यस्मात्पु-
तामृतं यदाप्ये तस्यै यं वैश्वनामिष्टोष्यन्त्यात्तां वैश्वनामपधावेद्येन
च्छन्दसा स्तोत्रं चत्वारोऽप्यन्त्यामोपधावेद्येन स्तोमेन स्तोत्रं चत्वारोऽप्यन्त्यामो-
पधावेद्येन स्तोममुपधावेद्यां दिशममिष्टोष्यन्त्यात्तां दिशमुपधावेद्यात्मना
मन्तव उपचल्य स्तुवीत कामं व्यायचममचोऽभ्याशो ह यवस्मे स काम
समुप्येत यत्कामः स्तुवीतेति यत्कामः स्तुवीतेति ॥ ६ ॥ ३ ॥

ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीतोमिति ह्युपासति तस्योपन्यास्यान
देवा वै मृत्योर्विभ्यतत्ययो विधां प्राविशः३३३ छन्दोभिर्गच्छादयम्य
येभिर्गच्छादयः३३३ छन्दस्यं तान् तेषु मृत्युयैवा मत्स्यमुवै

मारणान्मृत्युरित्युक्ता दुर्गा तद्वयतः सुराः । ओमित्युपास्य तं विष्णुं
यामासृतमापिर'इति संध्याने । ऊर्ध्वा उत्तमाः ॥ ४ ॥

आदित्यसंस्थितो वायुः प्रणवस्तद्वैवा हरिः । प्रकृष्टत्वत्
तत्त्वाद्गतित्वादखिलस्य च । उद्गीथ उच्चैर्भोयत्वात्स एव पुरुषोत्तमः ।
य एव प्राणगो देहे ओमित्येव सदा जपन् । एतैष भगवान्विष्णु-
भ्यामन्तं तमक्षरम् । एकपुत्रो ह्युक्तिमेति ध्यायन्प्राणेषु रश्मिषु ।
रश्मिषु यिमुक्तः सात्तस्माच्छायेत्तवा परमि'ति च । प्राणस्य भूमान-
पनिगापदुरुद्गीथमनुसमाहरति । अनुरूपमेव करोति । होतृसदनस्य-
मशियं भगवन्तं ध्यात्वा । 'अन्यथागानजं दोषमग्रौ ध्यात्वा हरिं
भम् । अपाकरोति तस्मात्तं ध्यायेदेवाग्रिमं सदे'ति त्रैविद्ये ॥ ५ ॥

'अग्नीरस्यनीलेषु वायुस्यः सामदेवता । उर्वीवियदुपुत्रेषु
वाग्देवीष्व सारस्वती । सेति भार्या हि वाग्देवी प्राणोऽमः पतिरीरितः ।

गिरिस्थेदेवे पर्यपदयदचि साक्षि पञ्चपि तेऽनुषिष्योर्ध्वा ऋचः साक्षो
मन्त्रा स्वस्मेव प्राविशन् ॥१॥ यदा वा ऋचमग्राप्तेत्यमित्येवातिस्वरत्येव
तत्तयो यजुरेव उ स्वरो यदेतदक्षरमेतदस्तुतमभयं तमविश्य देवा
तन्ना जपचन्म य एतदेवं विद्वानक्षरं पणीत्येतदेवाक्षरं स्वस्मस्त-
मभयं अविशति तत्तमविश्य यद्वृता देवास्तद्वृता भवति ॥ २ ॥ ४ ॥

अथ खलु य उद्गीथः स प्रणवो यः प्रणवः स उद्गीथ इत्यसौ वाऽऽदित्य
उद्गीथ एव प्रणव ओमिति शेषः स्वरत्वेति ॥१॥ एतसु एवाहमन्यगानिषं
न्याम्याम स्वमेकोऽसीति ह कौषीतकिः पुनस्तुवाच रश्मीःस्त्वे पर्यावते-
त्तद्वृता वैवे भविष्यन्तीत्यर्थिदैवतम् ॥२॥ अथाध्यात्मं य एवायं मुख्य-
मागान्पुत्रोऽनुपासीतोमिति शेषः स्वरत्वेति ॥३॥ एतसु एवाहमन्यगानिषं
न्याम्याम स्वमेकोऽसीति ह कौषीतकिः पुनस्तुवाच प्राणांस्त्वे भूमानमभि-
गात्ता इहयो वैवे भविष्यन्तीति ॥४॥ अथ खलु य उद्गीथः स प्रणवो यः
प्रणवः स उद्गीथ इति होतृपदनाद्वैवापि उद्गीथमनुसमाहरतीत्यनु-
पास्यतीति ॥ ५ ॥ ५ ॥

इषमेयगंभिः साम तदेतदेतस्यासुच्यध्याहः३३३ साम तस्मादच्यध्याहः
तदा तीर्णत इयमेव साक्षिरयस्तत्साम ॥१॥ अन्तरिक्षमेवर्वातुः साम

एवं तौ सामनामानावुभावेवाप्युदाहृतौ । अतो हि सामवेदोऽयं
श्रुत्सामात्मक इति । वामादिभ्येवमेवैतौ वाक्प्राणौ सर्वदा स्थितौ ।
तयोरन्तःस्थितौ विष्णुर्गायकौ तस्य तावुभौ । श्रुत्सामभ्यां स उष्णमा
पापोद्गच्छेत् एव चेत्यादि सन्तत्वे । 'रूप्यासरक्तपद्माः सूर्यम-
वाक्षिगच्छ माः । गायकस्तस्य विष्णोर्वयः स स्वर्गोऽथ नृलोकमान् ।
कामान्दद्यात्तन्मन्त्रास्तुराणां च नृणामपि । मोक्षदो यदि वायुः-
स्यान्मृत्पुत्रोद्गाता ततोऽनिरा' इति च । 'तस्माद्ग्रीथ उच्यते' गायते
गीयतेति चेति । आत्मा जीवः । 'सखती हि चतुःस्था जीवस्यो

तदेतदेतस्यामुच्यध्वदः साम तस्मादच्यध्वदः साम गीयतेऽन्तरिक्षमेव
सा वायुमस्तत्साम ॥२॥ श्रीरेवर्गादित्यः साम तदेतदेतस्यामुच्यध्वदः
साम तस्मादच्यध्वदः साम गीयते दीरेव सादित्योऽमस्तत्साम ॥ ३ ॥
वक्ष्यमाणैवैवर्गध्वदः साम तदेतदेतस्यामुच्यध्वदः साम तस्मादच्य-
ध्वदः साम गीयते वक्ष्यमाणैव सा चन्द्रमा अमस्तत्साम ॥ ४ ॥ अथ
यदेतदादित्यस्य शुक्रं भाः सैवर्गय यज्ञोऽं परः कृण्वे तत्साम तदेतदेतस्या-
मुच्यध्वदः साम तस्मादच्यध्वदः साम गीयतेऽथ यदेतदादित्यस्य
शुक्रं भाः सैव साय यज्ञोऽं परः कृण्वे तत्साम ॥ ५ ॥ अथ य
एवोऽन्तरिक्षे हिरेण्ययः पुरुषो हव्यते हिरेण्ययमधुहिरेण्यकेच
आमणस्तस्यै एव सुवर्णः ॥ ६ ॥ तस्य यथा कप्यास्ते पुण्डरीकमेव-
मक्षिणी तस्योदिति नाम स एव सर्वेभ्यः पाम्भ्यः उदित उदेति ह
वै सर्वेभ्यः पाम्भ्यो य एवं वेद ॥ ७ ॥ तस्यैव साम च वेण्वौ
तस्माद्ग्रीथस्तत्त्वैवोद्गातस्य हि गाता स एव ये चासुध्यान्तराज्यो
लोकास्तेषां चेष्टे वैष्णवसावो धेयधिदैवतम् ॥ ८ ॥ ६ ॥

अथाचार्यः चारोवर्गः प्राणः साम तदेतदेतस्यामुच्यध्वदः साम
तस्मादच्यध्वदः साम गीयते चारोवर्गः प्राणोऽमस्तत्साम ॥ १ ॥ वक्षु-
रेवर्गात्मा साम तदेतदेतस्यामुच्यध्वदः साम तस्मादच्यध्वदः साम
गीयते वक्षुः सत्सामाऽमस्तत्साम ॥ २ ॥ श्रीवर्गैवर्जनः साम तदेत
तदेतदेतस्यामुच्यध्वदः साम तस्मादच्यध्वदः साम गीयते श्रीवर्गमेव
सा मनोऽमस्तत्साम ॥ ३ ॥ अथ यदेतद्गणः शुक्रं भाः सैवर्गय यज्ञोऽं
परः कृण्वे तत्साम तदेतदेतस्यामुच्यध्वदः साम तस्मादच्यध्वदः साम

तयुरीरितः । विदित्वा तावुभौ देवौ तद्रं ध्यायेद्वरिं सदे'ति
भातसे । 'दृश्यते ज्ञानदृष्ट्या यः सूर्यं चक्षुषि चैकराट् । कङ्कामा
जानकपत्वात्साम नित्यममस्तत्त्वतः । उक्त्यसुत्यापकत्वाच्च यजुर्गाय-
त्ररूपतः । ब्रह्मासी पूर्णरूपत्वादेवं सर्वोभिधानवानि'ति च । यथा
न्दरिकानामो द्वारकानाम् इत्यपि । अर्वाङ्नायः पराङ्नाय इति
तद्वदिहोच्यते । सर्वनाथोऽपि भगवान्सन्निधानविशेषतः' इति च ॥
॥ १ ॥ ७ ॥

अग्निः सामाभिमानौ स्यादङ्गस्तु स्वरात्मकः । प्राणावराभि-
मानौ तु सूर्य एव प्रकीर्तितः । अन्नाभिमानौ दक्षश्च शक्रस्व-
भिमानवान् । आत्मकश्च शिवः प्रोक्तः क्रमेणैवोत्तरोत्तराः । क्रमेण
मोक्षे प्राप्यथ पूर्वैवाहुत्तरोत्तरा'इति निवृत्ते । अप्रेर्वामात्मकत्वा-
न्स्वरस्योदकात्मकत्वात् । आदित्य एव प्राणोऽं वै प्रजापतिरिति

गीयतेऽथ यदेतद्गणः शुक्रं भाः सैव साय यज्ञोऽं परः कृण्वे
तत्सामस्तत्साम ॥२॥ अथ य एवोऽन्तरिक्षे हिरेण्ययः पुरुषो हव्यते सैवर्कत्साम
तदुच्ये तयजुस्तद्रूपं तस्येतस्य तदेव रूपं यदमुष्य रूपं पावमुष्य
येण्यौ तौ रोण्यौ यज्ञस्य तन्नाम ॥५॥ स एव चैतस्माद्वर्चाजो लोकास्तेषां
चेष्टे मनुष्यकामानां चिति तस्य इमे वोणायां गायन्त्येते ते गायन्ति
तस्मान्ने धनसन्तपः ॥ ६ ॥ अथ य एतदेव विद्वान्त्वाम् पावत्पुभौ साम
गायति सोऽमुनेव स एव चासुध्यान्तराज्यो लोकास्ताः आप्नोति देव-
कामाश्च ॥७॥ अथावेनैव ये चैतस्माद्वर्चाजो लोकास्ताः आप्नोति मनुष्य-
कामाश्च तस्माद्देवविदुर्गाता ज्ञ्यात् ॥ ८ ॥ के ते काममागायामान्त्येव
य एव कामगान्त्येष्टे य एव विद्वान्त्वाम् गायति साम गायति ॥ ९ ॥ ७ ॥

अथो होत्रीये कुराता वभुवः शिलकः शालावत्यक्षैकितायनो
दाहभ्यः प्रवाहणो जैविलिपिति ते होनुहोत्रीये वै कुराताः स्यो हन्तोहोत्रीये
कथां वदाम इति ॥१॥ तथेति ह ससुपविचिनुः स ह प्रवाहणो जैविलि-
कश्च भगवन्तावमे वदतो ब्राह्मणयोर्वैदतोर्वाचः ओप्यासीति स ह
शिलकः शालावत्यक्षैकितायनं दाहभ्यमुवाच हन्त त्वा वृच्छामीति पुच्छेति

ध्रुतेः । 'आप एवेन्द्रो घोर्या व रुद्र' इत्यादेयः । 'विशेषज्ञानसंप्राप्त्ये
नानन्तोऽपि परं हरिम् । वृषुर्देवाश्च कृपयस्तदन्यस्य परात्मतामिति
महातर्कः । स्वर्गामिमानिरुद्धं प्रति सामानिसंस्थापयामः । तत्सावकं
हि माम् । मूर्धा ते विपतेदिति यः कश्चिद्भ्याचोद्विषतिष्यति ।
'ब्रह्मैव हि प्रथिव्यात्मा विष्णुराकाशनामकः । आदोमत्वाद्द्वीपौघौघ
परमो हरिरेव हीति सत्तत्त्वे । शुभाशुभानां दाहादौ साम्यात्सामाधि-
रीरितः । स्रो विष्णुः सागरे स्नता वरुणोऽजः स्वरः भृगुतः ।
उदयाज्जगत्पणेरुत्वात्सूर्यः प्राण उदाहृतः । अत्रा रुद्रस्तद्दिरोधादक्षः
स्यादक्षनामकः । स्रो विष्णुस्तद्गतिरायुस्तद्गो मुक्तौ सदाशिवः ।
अतः स्वर्गोऽयुस्तत्त्वादासाविति च कीर्तितः । सर्वदेवान्तरत्वात्

होवाच का साक्षो गतिरिति ॥२॥ स्वर इति होवाच स्वरस्य का गतिरिति
प्राण इति होवाच प्राणस्य का गतिरित्यत्रमिति होवाचाक्षस्य का
गतिरित्याप इति होवाचापी का गतिरित्यली लोक इति होवाचामुप्य
लोकस्य का गतिरिति ॥३॥ न स्वर्गं लोकमतितनयेदिति होवाच स्वर्गं वयं
लोकं सामानिसंस्थापयामः स्वर्गसंस्थावं हि सामेति तं ह शिलकः
शाखावत्य उवाचाप्रतिष्ठितं वै किल ते दाचभ्य साम यस्त्वेतर्हि
ब्रूयाम्मूर्धा ते विपतिष्यतीति मूर्धा ते विपतेदिति ॥४॥ हन्ताहमेतद्भगवतो
वेदानीति विद्मति होवाचामुप्य लोकस्य का गतिरित्यर्थं लोक इति
होवाचास्य लोकस्य का गतिरिति न प्रतिष्ठां लोकमतितनयेदिति होवाच
प्रतिष्ठां वयं लोकं सामानिसंस्थापयामः प्रतिष्ठासंस्थावं हि सामेति तं
ह प्रवाहणं जैबिलिदवाचान्तपदे किल ते शाखावत्य साम यस्त्वेतर्हि
ब्रूयाम्मूर्धा ते विपतिष्यतीति मूर्धा ते विपतेदिति हन्ताहमेतद्भगवतो
वेदानीति विद्मति होवाच ॥ ५ ॥ ८ ॥

अस्य लोकस्य का गतिरित्याकाश इति होवाच सर्वाणि ह वा
इमानि भूतान्प्राकाशादेव ससुत्पद्यन्ते आकाशं प्रत्यस्तं यन्त्याकाशो
होवैभ्यो न्यायानाकाशः परावणे स एव परोक्षरीयानुज्ञोः स
एवोऽन्तः ॥१॥ परोक्षरीयो दास्य भवति परोक्षरीयसो ह लोकावयति य
एतमेव विद्वान्परोक्षरीयांसमुद्गाथमुपास्ते ते हेतमचिद्यन्ता शौनक

अयम् समुदाहृतः । लोको ज्ञानस्वरूपत्वादेतेषां परमो हरिरिति
ज्यवर्कः । आपालनादाप इन्द्रः । अधिकक्षरीयान् परोक्षरीयान् ।
परमोक्षरीयोऽस्य रक्षकं भवति । यावतः द्वापरादिपर्यन्तम् ॥
॥ ८ ॥ ९ ॥

'उपला दृष्टकाः स्पृष्टा मटचीति प्रकीर्तिता' इति छन्दनिर्णये ।
'आसन्नयौवना बोषिदाहकीत्यभिधीयत' इति च । 'श्रुवन्नभयानां
प्रमाणक इतीरित' इति च ॥ १० ॥

रुद्रशाण्डिल्यालीनसोवाच यावत् एवं प्रवायासुदीर्घं वेदिष्यन्ते
परोक्षरीयो हैभ्यस्तावद् किंल्लोके जीवनं भविष्यति तथामुष्मिंल्लोक इति
न पतमेव विद्वानुपास्ते परोक्षरीय एव हास्यासिंल्लोके जीवनं भवति
तथाऽमुष्मिंल्लोके लोक इति लोकं लोक इति ॥ २ ॥ ९ ॥

मटचीहतेषु कुलप्यादपया सह जाययोरस्तिहं आकाशेण इत्यप्राणे
प्रमाणक उवाच स हेभ्यं कुलप्यान् खादन्तं विमिश्रे ॥१॥ तं होवाच
मेतोऽभ्ये विद्यन्ते यच्च ये न इम उपनिहिता इत्येतेषां मे वेदीति
होवाच तानस्मै प्रवृद्धी हन्तानुपानमित्युच्छिष्टं वै मे पीतं स्नादिति
होवाच न निवेतेऽप्युच्छिष्टा इति ॥२॥ न वा अजीविष्यमिमां न खादन्ति
होवाच कामो म उद्गानमिति स ह खादित्वाविशेषाकाशया आजहार
प्राण एव तुभिक्षा नभ्यं तान्मतिपृष्ट निवृद्धौ स ह प्रातः सज्जितान्
वकाच यद्वावस्य लभेमहि लभेमहि घनमात्रा राजासौ यद्यन्ते स
मा सर्वैरारिष्वैवैवैगीतेति ॥३॥ तं आशीवाच हन्त एत इम एव कुरुमावा
इति तान् खादित्वासुं यदं चितवमेयाय तत्रोद्गातृनास्तावे स्तोत्र्यमाणा-
नुपेय विवेश स ह प्रस्तोतारमुवाच प्रस्तोतया देवता प्रस्तावमन्यायत्ता
तां चेद्विद्वान्प्रस्तोत्यारि मूर्धा ते विपतिष्यतीत्येवमेवोद्गातारमुवाचोद्गा-
तया देवतोर्हायमन्यायत्ता तां चेद्विद्वानुद्गास्यसि मूर्धा ते विपतिष्य-
तीत्येवमेव प्रतिहर्तारमुवाच प्रतिहर्तया देवता प्रतिहर्तमन्यायत्ता तां
चेद्विद्वान् प्रतिहर्तारसि मूर्धा ते विपतिष्यतीति ते ह समारता-
मूर्ध्नीमासांनकिरे ॥ ४ ॥ २० ॥

अथ हिनं यजमान उवाच भगवन्तं वा अहं चिविविद्याणीन्युपस्तरसि
आकाशेण इति होवाच स होवाच भगवन्तं वा अहमेभिः सर्वैरारिष्वैवै

‘प्राणस्यविष्णुना सर्वे प्रसूयन्ते यदस्ततः । प्रस्तावदेवता स
स्वात्प्रस्तावस्तु जनियतः । आदित्यसंस्थितो विष्णुर्यत्प्रदा सर्वगीत-
श्रुक् । राजादौ गीतमप्यज्ञैर्भुक् नानस्य देवता । उद्गीथदेवता
तस्मात्स एव पुरुषोत्तमः । अन्नस्थेनैव जीवन्ति मृतान्येतानि
विष्णुना । प्रतिहारदेवतास्तः स प्रतिहारो हि भोजनमिति च ।
उचैः सन्तमुत्तमं सन्तम् ॥ ११ ॥

द्वयमपुत्रौ बर्को मित्रया पुत्रार्थे स्वीकृतो ग्लानवचर्णी स्थित-
त्वानया म्हावेत्युक्तो ग्लाननामको जातः । अत उभयथास्य निर्दोशो
भवतीत्यर्थः । 'प्रसादार्थं वक्तुमापि वायुनोक्तः धरुणिषा । श्रौतौद्रीथ
पर्येषं भगवतो वा अहमवित्यान्यानवुपि भगवत्तत्त्वेन ते त्वर्यापित्वर्यै-
रिति ॥ १ ॥ तथेत्यथ तथैत एव समतिसृष्टास्तुचन्ता यावत्तमेभ्यो धनं
दद्यान्तावन्मम दद्या इति तथेति ह यजमान उवाच ॥ २ ॥ अथ हैनं
प्रतोतोपससाद प्रतोतर्था देवता प्रस्तावमन्वायत्ता तां वेदविद्वा-
न्प्रतोतप्यसि मूर्धा ते विपतिष्यतीति सा भगवानचोचरन्तया सा
देवतेति ॥ ३ ॥ धाण इति होवाच स्वर्गाणि ह वा इमानि भूतानि प्राण-
मेवाभिरविशन्ति प्राणमभ्युजिहते सैषा देवता प्रस्तावमन्वायत्ता तां
वेदविद्वान्प्रतोतप्यो मूर्धा ते व्यपतिष्यत्यथोक्तस्य मयेति ॥ ४ ॥ अथ
हैनमुद्रातोपससादोद्रातर्था देवतोद्रीधमन्वायत्ता तां वेदविद्वानुद्रात्स्यति
मूर्धा ते विपतिष्यतीति सा भगवानचोचरन्तया सा देवतेत्यादित्य इति
होवाच स्वर्गाणि ह वा इमानि भूतान्यादित्यसृष्टैः सन्ते गायन्ति सैषा
देवतोद्रीधमन्वायत्ता तां वेदविद्वानुद्रात्सो मूर्धा ते व्यपतिष्यत्यथोक्तस्य
मयेत्यथ हैनं प्रतिहर्तोपससाद प्रतिहर्तर्था देवता प्रतिहारमन्वायत्ता तां
वेदविद्वान्प्रतिहर्तिष्यति मूर्धा ते विपतिष्यतीति सा भगवानचोचरन्तया
सा देवतेत्यस्यमिति होवाच ॥ ५ ॥ स्वर्गाणि ह वा इमानि भूतान्यपत्तेव
प्रतिहरमाणानि जीवन्ति सैषा देवता प्रतिहारमन्वायत्ता तां वेदविद्वान्-
प्रत्यहर्तिष्यो मूर्धा ते व्यपतिष्यत्यथोक्तस्य मयेति तथोक्तस्य मयेति ॥
॥ ६ ॥ १ ॥

अथावा शीव उद्दीयस्तत्र वक्रो वाचस्पत्यो ग्नात्वी वा मैथिलः
स्वाध्यायमुत्तमान तस्यैवा श्वेतः प्रादुर्बभूव तमन्यै श्वान उपलभेत्यो-

रति प्रोक्तो रुद्रादीनां श्वरुपिणाम् । उपासितः पौर्णमास्यां गौरीहृदयेन
 कजवः । सर्वाभीष्टं ददातीति प्रातःस्नानं कृत्वा । शोभदामादिकं
 मन्त्रं वायुनोक्तं तु देवताः । वायुस्थविष्णुमुद्दिश्य दिक्कृत्य प्रापु-
 ण्मिषितम् । देवौ विष्णुश्च वायुश्च सर्वज्ञत्वात्क्रमेण तु । वरुणौ
 मरुणीयत्वात्सवितादौ प्रसूतितः । प्रजानां च पती तद्वत्क्रमादेव
 यकीर्तिदायिनि च ॥ १२ ॥

हृयनेऽज्ञाभेदोत्रादिर्होत्रकारस्त्वियं ततः । हेत्याथर्वनदापाति
हेतिरा सुषुक्लत्वंतः । हापिकारस्ततो वायुर्येत्युक्तमनन्तरम् ।
आनन्तर्याम्यकारश्च स्वर्षाच्चन्द्रत्वेरहितः । सर्वसाभीष्यतो विष्णुरिहेति
कथितः सदा । इन्धनादिप्रिकार ऊकारस्त्वयं उधितः । नितरा-
माह्वन्यनेनमितीन्द्रो निहवः स्मृतः । एतीत्येकारणवासौ औदोयी-
ताखिलाः सुराः । उच्चत्वादिष्पिकुरः प्रोक्तो ह्यन्तेऽस्मिन्पतोऽखिलाः ।
एकावौदोयिनस्तस्मात्सर्वदेवाः प्रकीर्तिताः । हीति निधय उधिष्टो
निधयज्ञानतत्सदा । ब्रह्मा हिङ्कार इत्युक्तो वायुः प्राणः शरीरगः ।
स्वे विष्णो रमयस्त्वेन जीवं तस्मात्स्वरः स्मृतः । ययित्व्यभतेर्वायु-
स्तद्राया या सरस्वती । सैवाब्रह्मदेवता प्रोक्ता यात्रा प्राणेन नीयते ।
सर्ववामात्मिका या तु श्रीर्विशेषेण राजनात् । विराटुक्ता निरुक्तस्तु
पुत्रं नो भववातामायन्तानायाम वा इति ॥ १ ॥ तत्सहोकारभेदेव मा
मातरुषसमीयातेति तत्र बको दालम्पो ग्हायो वा मैत्रेयः प्रतिपालया-
वकार ने ह् चयेवेदं यतिष्पवमानेन स्तोत्रमाणाः सन्धश्चाः संपत्ती-
त्येवमिदंमुद्रुस्ते ह् तस्माद्विषय हिङ्गमुरोश्मदाश्मोश्मिवाधर्मो देवो
वामाः प्रतापितः सजिताश्चविहाश्चराजपयैदेकमिहाश्चराहुरोमिति ॥
॥ २ ॥ १२ ॥

अयं वाच लोको वाचसरो वाचुर्वायिकारश्चन्द्रम अथकार
 आमेहकारोऽश्रीरार आदित्य अकारो निहय पकारो विश्वेदेवा
 तौतेपिकारः प्रजापतिर्द्वारः पाणः स्वरोऽयं या या तामिवाऽनिलक-
 णयोदेवास्तोमः सञ्चरो ह्यकारो दुरवेक्ष्ये वाहोर्हं यो वाचो दोहोऽथवा-

व्याप्तो नारायणस्तु यः । आहृत एव पातीति हुष्कार इति कीर्तितः । हुवित्राक्रियते यस्माद् हुष्कारस्तु जनार्दनः । अनिरुक्तस्त्ववान्यत्वात्परमः पुल्लो हरिरिति माहात्म्ये । सम्यक् चरतीति स एव सञ्चरः ॥ १३ ॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमच्छान्दोग्योपनिषद्भाष्ये प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

हरिःॐ ॥ समस्तस्य पूर्णस्य साधुत्वात्सामानास्रो त्रिणोरुपासनं साधु । सारत्वेन मेयं साम । सारत्वेन धार्यं साध्वन्वेक एवार्थः । 'साधुत्वात्सामानामानं समस्तगुणपूर्वितः । समस्तं य उपासीत नारायणसनाययम् । सर्वसाक्षां देवतेति स मुक्तः साधुधर्मभागि'ति सामसंवितायाम् ॥ १ ॥

'नारायणारूप्य उद्गीथ उद्ग्रेथः प्रणयेन यत् । उद्गच्छन्ति यतोऽस्माद्वा वासुदेवादिमूर्तयः । प्रथमावताररूपत्वाद्वासुदेवः परः पुमान् । प्रस्तावो निघनं चापि सङ्कर्षण उदाहृतः । सङ्कर्षणो हि संहर्ता षष्ठ्याः परमेश्वरः । हिङ्कार इति सम्प्रोक्तो हीति

नञादां भवति य एतामेव सान्नासुरनिषदे वेदोपनिषदे वेद ॥ १३ ॥ श्रीमच्छान्दोग्योपनिषदि प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

समस्तस्य खलु साक्ष उपसनं साधु पत्न्यलु साधु तत्सामि-
त्सामिन्ने यदसाधु तदसामेति ॥ १ ॥ तदुत्पत्त्याहुः साक्षैतमुपागादिति
साधुनैतमुपागादित्येव तदाहृतसाक्षैतमुपागादित्यस्य पुनैतमुपागादित्येव
तदाहुः ॥ २ ॥ अयोतप्याहुः साम नो बलेति यस्साधु भवति साधु
बलेत्येव तदाहृतसाम नो बलेति यदसाधु भवत्यसाधु बलेत्येव
तदाहुः ॥ ३ ॥ स य एतदेवेतिद्विद्वान्साधु सामेत्तुपासनेऽन्याशोह यदेन
साधवो धर्मा आ च गच्छेयुष्य च तमेयुः ॥ ४ ॥ १ ॥

लोकेषु पञ्चविधं सामोपासीत पृथिवी हिङ्कारोऽग्निः प्रस्तावोऽ-
न्तरिक्षमुद्गीथ आदित्यः प्रतिहारो द्यौर्निघनमिन्द्रैषु ॥ १ ॥ अथायुक्तेषु

सृष्टिरुदीर्यते । प्रसिद्धता हि सृष्टिः स्यादनिरुद्धः परो विभुः । प्रतिहार इति प्रोक्तः स हि कार्येण्विदं जगत् । प्रतिप्रति
रेरेन्नित्यं सृतिप्रतिहृतेस्तथा । ते पृथिव्यादिषु सदा तन्नामानः
प्रतिष्ठिताः । पृथिवीत्यादिष्वन्वार्थास्ते हि मुख्यत ईरिताः ।
तत्सम्बन्धात्तदर्थत्वं पृथिव्यादेरमुख्यतः । प्रथनादेव सस्यादेः पृथिवी-
त्वमुदाहृतम् । अपित्वमदनाच्चैव सन्तरीक्षणयोगतः । अमानाद्यव-
ज्ञानस्य त्वन्तरिक्षमितीर्यते । आदानादायुषश्चैव स आदित्य उदीरितः ।
योः क्रीडाकारणत्वाच्च तत्सर्वं हि परं हरावि'ति च । 'पञ्चात्मकं
यो लोकेषु सदापास्ते हरिं परम् । ऊर्ध्वाधःसंक्षितास्तस्य पञ्चैव
दशमूर्तयः । मोक्षादिकमभीष्टं यत्कल्पन्तेऽस्य सदैव ही'ति
च ॥ २ ॥

'पञ्चरूपं तु यो विष्णुं पुरोवातादिषु स्मितम् । उपास्ते
पृथिव्यै स्यादर्थवत्यस्य मुक्तिगान् । सर्वभोगांश्च भगवान्पञ्चरूपी
जनार्दन' इति च ॥ ३ ॥

'अप्सु पञ्चविधोपासी यो नारायणवान्भवेत् । न चास्य
यतिरप्सु स्यादप्सुपद्मगवान्हरिति च । अप्सु स्थितनारायणवान्मुक्तो
चातिहार आदित्यः प्रस्तावोऽन्तरिक्षमुद्गीथोऽग्निः प्रतिहारः पृथिवी
निघनम् ॥ २ ॥ कल्पन्ते हास्ये लोका ऊर्ध्वाध्वान्तास्य य एतदेवं
विद्वांस्तेषु पञ्चविधं सामोपासते ॥ ३ ॥ २ ॥

वृष्टौ पञ्चविधं सामोपासीत पुरो वातो हिङ्कारो मेघो प्रायते स
प्रस्तावो वरेति स उद्गीथो विद्योतते स्तनयति स प्रतिहारः ॥ २ ॥
उद्गच्छति लघिघनं वर्पति हास्ये तर्पयति ह य एतदेवं विद्वांस्तेषु
पञ्चविधं सामोपासते ॥ ३ ॥ ३ ॥

सर्वास्वप्सु पञ्चविधं सामोपासीत मेघो वत्संघुबते स हिङ्कारो
पद्मपति स प्रस्तावो वा प्रायः स्वप्नते स उद्गीथो वा प्रतीक्यः स
प्रतिहारः समुद्रो निघनम् ॥ १ ॥ न हाप्सु प्रैत्यमुमान्भवति य एतदेवं
विद्वांसर्वास्वप्सु पञ्चविधं सामोपासते ॥ २ ॥ ४ ॥

भवतीत्यर्थः । अपः सूत इत्यप्यर्थसाधनम् । दीर्घलोपेनाभ्युसात्तिति वा ॥ ४ ॥

हेमन्तशिशिरपरोक्षेन पञ्चत्वम् । 'ऋतुनामानमृतुगम्युत्वा-
दनुनामकः । इत्युपासीत यो विष्णुं पञ्चात्मानमग्न्य हि ।
मोक्षादीन्कल्पते चास्य ऋतुसंस्थो जनार्दनः । रक्षयत्वात्तेन तद्वाच्यं
सर्वत्र सादुपासक' इति च । 'वासस्य सुखकारित्वाद्भस्मः पुरोचमः ।
नीरादेर्गौराज्रीधमो वर्षणादर्थ उच्यते । अं रातीति अरलोको हेमन्तो
हिमकारणादिति च ॥ ५ ॥

'पाठनात्सुखकारित्वात्पशुनामा जनार्दनः । युक्तलब्धान्मन्त्रेणैव
पशुपूपासको हरेरिति च । 'यज्ञेनाञ्जनहेतुत्वाद्भस्मो भगवानजः ।
अविश्वस्त्यविरक्तोऽर्पया शीततोऽवनात् । गौश्च सद्रतिहेतुत्वाद्गोऽस्यः
स पुरोचमः । अथैवाशुगन्तुत्वात्पुल्यः प्रतिहेतुत्वं इति च ।
भवन्ति हास्य पञ्च इति प्रसिद्धपञ्च एव । अत्रा इत्यादिवहुवचनं
बहुरुपत्वाद्भवतः ॥ ६ ॥

'परस्मादुत्तमं प्रोक्तं परो इति ततः परम् । परोवरं परं
तस्मात्प्रोक्तं परोवरीयकम् । परोवरीयांस्येतानि विष्णोः रूपाणि
सर्वशः । तेषां विशेषो नैवास्ति सदा तानि समानि हि ।

ऋतुषु पञ्चविधः सामोपासीत वसन्तो हिङ्गारो ग्रीष्मः प्रस्तावो
वर्षा उद्गीथः शरत्प्रतिहारो हेमन्तो निधनम् ॥ १ ॥ कल्पन्ते हास्या
ऋतव ऋतुमात्मवति य एतदेवंविदानुत्तु पञ्चविधः सामोपास्ते ॥
॥ २ ॥ ५ ॥

पशुषु पञ्चविधः सामोपासीत हिङ्गारोऽथयः प्रस्तावो गाय
उद्गीथोऽथवाः प्रतिहारः पुरुषो निधनं अयन्ति हास्य पञ्चवः पशुमात्मवति
य एतदेवंविदानुत्तु पञ्चविधः सामोपास्ते ॥ ६ ॥

प्राणेषु पञ्चविधं परोवरीयः सामोपासीत प्राणो हिङ्गारो वाक्प्रस्ताव-
अथुद्गीथः ओम् प्रतिहारो मनो निधनं परोवरीयांसि वेताति परोवरीयो

अत्युत्तमोत्तमान्वेतान्यन्यस्मान्सर्वतोऽपि त्विति च । 'प्राणो नेतृ-
त्वात् विष्णुर्वाक्सर्ववचनात्सदा । चक्षुश्च दर्शनावित्यं ओम् अयण-
त्वात् । मनो मन्तृत्वतश्चास्य ह्येक एव तु पञ्चवे'ति च । परोवरीयो
प्राणस्य भवति सर्वापेक्षितदातृत्वात् ॥ ७ ॥

'आदिः कल्पादिहेतुत्वात्कोडात्मा केशवः स्वयम् । दृष्टोपद्रव-
कृत्वात्परसिंह उपद्रव' इति च । हुङ्कारमहितं वाक्ये प्रशुभस्तु सदा
श्रितः । आकारपुक्ते वाराहो वासुदेवः प्रसंयुते । नारायणस्तथोद्युक्ते
रतिपुक्तेऽनिरुद्धकः । उपयुक्ते नृसिंहश्च नीतिसङ्कर्षणतया । अभावे
पावदेते स्युत्तावतदैवतं स्मृतम् । एवं सप्तविधं विष्णुं य उपास्ते
सदा विभुम् । वाङ्मा भगवांस्तस्य तत्रैतत्सर्वार्थोद्दृष्टि' इति च ॥ ८ ॥

'आदित्यस्य परं विष्णुं उपायेदादित्यनामकम् । सप्तस्य साम
वासो सर्वदा समरूपतः । सर्वेषां मां प्रतीत्येव दृष्टिसाम्याच्च साम सः ।
दृष्टिसाम्यं मण्डलस्य विष्णुस्तस्य च कारणम् । तस्मिन्निमानि
भूतानि सर्वाण्येवाश्रितानि हि । उदयात्पूर्वमेवासौ भवेत्प्रशुभनामकः ।
पञ्चाधारस्तदात्माऽसौ वासुदेवस्तथोदये । आश्रयश्च तृणं तत्र वराहः
सहवे तु सः । तत्र पशुपाथ्यो विष्णुस्तथा नारायणाभिधः ।

हास्य भवति परोवरीयस्तो ह लोकान् जयति य एतदेवंविदानुत्तु
पञ्चविधं परोवरीयः सामोपास्ते इति तु पञ्चविधस्य ॥ ७ ॥

अथ सप्तविधस्य वाचि सप्तविधः सामोपासीत यत्किञ्च वाचो
इमिति स हिङ्गारो वत्येति स प्रस्तावो पश्येति स आदित्येवदृष्टि स
उद्गीथो यत्प्रतीति स प्रतिहारो यदुपेति स उपद्रवो यस्मिन्निधने
सुखेऽसौ वाग्देहं यो वाचो इतिऽप्रवातस्तदो भवति य एतदेवंविदा-
न्वाचि सप्तविधः सामोपास्ते ॥ ८ ॥

अथ खल्वमुमादित्यः सप्तविधं सामोपासीत सर्वदा समस्तेन
वास मां प्रति मां प्रतीति सर्वज्ञ समस्तेन साम ॥ ९ ॥ तस्मिन्निमानि
सर्वाणि भूतान्यन्यायत्तानीति विद्यास्तस्य यत्पुरोदयात्स हिङ्गारस्तस्य

मध्यन्दिने स आधारी देवानां च ततः परम् । अनिरुद्धस्त
आधारी गर्भस्थानां सदैव हि । ततः परं नृसिंहाख्यः स आरण्याश्रयो
सतः । अथास्तमितवेलायां स सङ्कर्षेण ईरितः । आश्रयः स पितृणां
च सप्तात्मकमुपास्य तम् । प्राप्नोति परमं स्थानं मुक्तः संसारसागरा-
दि'ति च । हिङ्गारनामानमाश्रितत्वाद्भिर्बुर्वन्ति । प्रस्तावाश्रयत्वा-
त्प्रस्तुतिकामाः प्रारम्भकामाः । प्रज्ञंसाकामाश्च । प्रारम्भावतारत्वा-
त्प्रज्ञंसादेवतात्वाच्च तस्य । सर्वाधारत्वाद्ब्रह्मस्य तदाधारणां पश्चिमा-
मनाधारणैव समनम् । नारायणनामार्थत्वेन सर्वगुणपूर्वोपासनादेव
सर्वोत्तमा देवाः । इतरभूर्तीतामपि सर्वगुणपूर्वोपासने नारायणो-
पासनमेव भवति । सर्वगुणपूर्वत्वाच्चापरायणशब्दस्य । अनिरुद्धा-
श्रयत्वाद्वर्माणां पितुः श्रीरादन्यत्र प्रतिहृता अपि न विनश्यन्ति ।
वर्धन्ते च तत्रैव । अन्यद्भिर्भुक्तं जीर्यत एव । 'धाता गर्भं दधातु
त'इति च श्रुतिः । धाता हि भगवाननिरुद्धः । विष्णुस्त्वष्टा
प्रजापतिर्धाता इति चतुर्भूतयो हुच्यन्ते । 'योनिर्बृहस्पतिर्मुदेवाद्भृ-
गुः सङ्कर्षपाद्भवेत् । आसेकर्म प्रद्युम्नादनिरुद्धाच्च प्रारणमि'ति च ।
न्यायविष्णुर्वासुदेवस्त्वष्टा त्वेषादितीयकः । प्रजापतिः प्रजापाताभिप्रेकः
पातनं ततः । प्रजापतिस्तु प्रद्युम्नो धाता प्रारणकर्मतः । अनिरुद्ध

परावोऽन्वायचास्तस्मात्ते हिङ्गुर्वन्ति हिङ्गारभाजिनो ह्येतस्य साक्षः ॥ २ ॥
अथ पत्न्यामोदिते स प्रस्तावस्तदस्य मनुष्या अन्वायचास्तस्मात्ते
प्रस्तुतिकामाः प्रज्ञंसाकामाः प्रस्तावभाजिनो ह्येतस्य साक्षः ॥ ३ ॥
अथ यस्तद्भववेलायाः स आदिहस्तस्य कथाः स्यन्वायचानि तस्मात्ता-
न्यन्तरिक्षेनारम्भणान्याकाश्यात्मानं परित्यजन्त्यादिभाजिनो ह्येतस्य साक्षः ॥
४ ॥ अथ यस्तस्मिन् मध्यन्दिने स उद्गीथस्तदस्य देवा अन्वायचा-
स्तस्मात्ते सप्तमाः प्रजापत्यानामुद्गीथभाजिनो ह्येतस्य साक्षः ॥ ५ ॥
अथ यदुधैव मध्यन्दिनात्परापराङ्गात्स प्रतिहस्तस्तदस्य गर्भो अन्वायचा-
स्तस्मात्ते प्रतिहृता नावपद्यन्ते प्रतिहस्तभाजिनो ह्येतस्य साक्षः ॥ ६ ॥
अथ यदुधैवपराङ्गात्परागस्तमयान्त उपद्रवस्तदस्यारण्या अन्वायचा-

इति प्रोक्तः कृष्णरामौ तथाधिनावि'ति च । 'कक्षश्च नृसिंहस्य
वदत्वव्यतिकारणात् । द्रवन्ति कक्षश्चाम्भ्यां तदज्ञानेऽपि रक्षणम् ।
एषा भीता यतस्तेषां नृसिंहस्त्वश्रयः सदा । पितृणामाश्रयो
प्रस्तात्सङ्कर्षेण उदाहृतः । अतस्तान्प्रति पिण्डादीन्निदधत्यङ्गका अपि ।
अन्वया तन्मृतानां तु कुत एवोपतिष्ठते'ति च । 'न रूपानां
विशेषोऽस्ति गुणतो नासतोऽपि वा । तथापि तत्प्रियं नाम नारायण
इति स्म ह । विशेषतः सप्तस्तानां नाश्रां तस्याथैव तु । विज्ञायते
गुणैः पूर्तिर्नामसाम्यं तदायवे'ति च । 'नाश्रो नारायणाख्यस्य गुणैः
पूर्तिं हि देवताः । विज्ञायार्थमुपस्थैव सर्वाधिक्यमयापिर'इति च ॥
॥ ९ ॥

'यस्यान्यः सदृशो नास्ति स्वरूपाणि समानि च । स आत्म-
भूमितो विष्णुरतिमृत्पुनस्त्युतः । प्रद्युम्नादिस्वरूपेण स विष्णुः
पञ्चज्ञः स्थितः । समानि तानि सर्वाणि ज्ञानानन्दबलैस्तथा । ज्ञानादि-
पञ्चकर्त्राणि त्रयवराण्यपि सर्वज्ञः । हिङ्गु/रादीनि नामानि सर्वेषामपि
कर्त्राः । आदिनाश्रः प्रकारस्तु योज्यः स्यात्प्रतिज्ञासतः । तेन
पञ्चरमेव स्वात्ममयमपि प्रभोः । उपद्रवे तु वःकारो यद्यपि
स्थितिरित्युच्यते । नाम नारायणस्यैव सोऽपि श्रीरात्रिध्यायिनः ।
अङ्गनस्वरसर्पस्तु सोऽपि ज्ञानादिपञ्चकः । शिवर्षत्वात्समः सोऽपि
ज्ञानार्थः पुरुषोत्तमः । वःकारार्थपरिज्ञानात्प्राप्तोऽन्विषयनः प्रभुः ।
एवमेवैवविज्ञानात्प्राप्तोऽन्विषयमण्डले । स एव भगवान्विष्णु-
त्वात्ताते पुरुषे उद्भूत कक्षः अन्वमित्युपद्रवमुपद्रवभाजिनो ह्येतस्य
साक्षः ॥ ७ ॥ अथ यद्वयमास्तमिते तन्निधने तदस्य पितरोऽ-
न्वायचास्तस्मात्तच्छिद्यन्ति निधनभाजिनो ह्येतस्य साक्षः एवं सत्य-
धुमवित्युः सतविधः सामोपास्ते ॥ ८ ॥ ९ ॥

अथ सत्त्वात्मसंमितमतिमृत्यु सतविधः सामोपास्ते हिङ्गार
इति वयस्वरं प्रस्ताव इति वयस्वरं तन्ममम् ॥ १ ॥ आदिरिति वयस्वरं

द्राविण्यद्वयान्यतः । तान्येव सप्तरूपाणि विभिद्यन्ते त्रिधा विधा । एकः पयोऽन्विष्ययन इति द्राविण्यतिः प्रभोः । प्रद्युम्नाद्यास्तु चत्वारो द्विपष्मासेषु संस्विताः । विप्रस्विदाः केवराद्या वसन्तादिषु पञ्चमः । रूपद्वयं तु पष्ठस्य स्थितं मत्स्यादिपञ्चकम् । उतीपं पृथिवीसंस्थं जामदग्न्याख्यमेव तत् । अन्तरिक्षयुद्धेषु सप्तमस्य त्रिधा तनुः । सामः कुण्डः कल्किरिति तज्ज्ञानात्तान्यवाप्य च । द्राविणेन पयोऽन्विष्यं प्राप्यते रूपसत्त्वम् । एतद्वर्तिशकं रूपं नाकं चातुल्यवर्जनात् । पूर्णानन्दस्वरूपत्वाद्विशोकं शोकनाशनादिति साम-संहितायाम् । आग्नेतीहादित्यस्य जयम् । इह पृथिव्यादिषु स्थित-भगवत्प्राज्ञावत्त्वादित्यस्य एव प्राप्यते । ऐक्यात् । परो हास्यादित्य-जयाजयो भवति । आदित्यस्यसादित्यनाशो भगवतः प्राप्त्या परो जयः कृशान्तरप्राप्तिरपि भवति । 'स्वरूपमेकं प्राप्तुं विष्णोः स्वात्तर्वरूपमः । ऐक्यात्तथापि सम्प्राप्तिर्वह्पास्त्या सुखाधिकी'ति च । जयोनाम प्राप्तिरेव । भगवते खञ्जिते सञ्जात इत्यादिषु । केवरादिरूपेण ललाटादिषु स्थितेरित एकविंश इत्युच्यते । 'चित्रादि-योमदावृत्तात्मासनामा खयं हरिः । लोकः प्रकाशरूपत्वादादित्य-श्चादत्तादपामि'ति च ॥ १० ॥

'प्राणसंस्थं हरौ प्रोतं गायत्रं साम सर्वदा । तद्वाचकं निषम्य चैत्यतः प्रोतमितीर्यते । प्राणस्यविष्णोः सामीप्यात्तत्समं तदित्येति

प्रतिहार इति चतुरक्षरं तत् इहैकं तत्त्वमम् ॥ २ ॥ उद्गीथ इति अक्षर-मुपद्रव इति चतुरक्षरं विभिन्नभिः समं भवत्यक्षरप्रतिशिष्यते अक्षरं तत्त्वमम् ॥ ३ ॥ तिघनमिति अक्षरं तत्त्वममेव भवति तानि ह वैतानि द्वाविंशतिरक्षराणि ॥ ४ ॥ एकविंशत्यादित्यमाग्नेयैकविंशो वा इतोऽ-तायादित्यो द्वाविंशेन परमादित्याजयति तत्राकं तन्निघोक्तम् ॥ ५ ॥ आग्नेतीहादित्यस्य जयं परो हास्यादित्यजयाजयो भवति य एतदेव विद्वानात्मसंमितमिति मृत्यु सप्तविधं सामोपास्ते सामोपास्ते ॥ ६ ॥ १० ॥

कालिनिर्देशसामीप्याद्विष्णोरेतदित्येति इति च । 'प्राणस्यविष्णु-पाहपत्वात्प्राणीत्येवाभिधीयते । मोक्षस्तु सर्वमायुः साक्षिलत्वा-न्योक्तमस्तविदि'ति च ॥ ११ ॥

'मन्यनादिभिर्यै यस्तु तवामानं हरिं परम् । तत्तत्किमैक-तुत्वाद्योज्ञा व्यापेज्जनार्दनम् । रथन्तराश्रयं पञ्चरूपं स च मिथुनपत'इति च ॥ १२ ॥

'मिथुनस्य पञ्चरूपं व्याप्तैव पुरुषोत्तमम् । अत्यागी च यस्यायां मृच्यते नात्र संशय' इति च । मिथो नयतीति मिथुनं प्रमथान् ॥ १३ ॥

'आदित्यनाम्नि पञ्चात्मन्यभिप्याते जनार्दने । पर्वन्पनाम्नि तन्वात्ये लोकात्ये पशुसंज्ञके । अज्ञात्ये देवतात्ये च सर्वात्ये च

मनो हिङ्गरो वाक् प्रकाशश्चक्षुर्गदीयः श्रोत्रं प्रतिहारः प्राणो निवर्तकेतद्वापयं प्राणेषु प्रोतः स य एवमेतद्वापयं प्राणेषु प्रोतं वेद-जयी भवति सर्वमायुरेति ज्योन्जीवति महाम्रजया पशुभिर्भवति महान्कीर्त्या महामनाः स्यात्तद्भवत् ॥ ११ ॥

अभिरम्यति च हिङ्गरो धूमो जायते स अस्तावो ज्वलन्ति स प्रदीपोऽङ्गाय भवन्ति स प्रतिहार उपशाम्यति तच्चिघनं स ॥ १२ ॥ स य एवमेतद्वापयं प्राणेषु प्रोतः स य एवमेतद्वापयं प्राणेषु प्रोतं वेद-जयी भवति सर्वमायुरेति ज्योन्जीवति महाम्रजया पशुभिर्भवति महान्कीर्त्या न प्रत्यहङ्गिमायामेव मिथोवैतद्भवत् ॥ १३ ॥ १२ ॥

उपमचयने च हिङ्गरो जायते स यस्तावः शिवा सह कोते ॥ उद्गीथः मति र्ही सह जेते स प्रतीहारः कालं मच्छति तन्निघतं पानं तच्छति तच्चिघनमेतद्वापयं मिथुने प्रोतः ॥ १ ॥ स य एवमेत-कमरेत्यं मिथुने प्रोतं वेद मिथुनीभवति मिथुनान्मिथुनाद्यजायते सर्व-मायुरेति ज्योन्जीवति महाम्रजया पशुभिर्भवति महान्कीर्त्या न काश्चन परिहरेत्तद्भवत् ॥ २ ॥ १३ ॥

प्रतिष्ठितम् । बृहदाद्यं च यो वेदं गृह्यते नात्र संशयः । समुद्रका-
त्समुद्रस्तु देशनादिषा उच्यते । लोपकृत्वाङ्गोम च स्यात्तवोरूप-
स्त्वुच्यते । मादनात्साररूपत्वान्मांसोऽस्थि त्वासनात्स्थिरम् । मदसा
जनानामजा सोऽङ्गमन्तिगतत्वतः । बायुज्ञानात्थायुष्माक्षत्रं च
स्वतन्त्रतः । चन्द्रमाः परमानन्दार्थवियो ज्ञानरूपतः । यथानि

उच्यन्ति हि हारः उचितः प्रस्तावो मध्यन्दिन उद्गीथोऽपराह्नः प्रतिहारो-
ऽस्तंयनिघनमेतद्वहदादित्ये श्रोतं स य एवमेतद्वहदादित्ये श्रोतं वेद
नेजस्यज्याः प्रोते सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति महान्प्रजया पशुभिर्मवति
महान्कीर्त्या पतन्तं न निन्देत्तद्भूतम् ॥ १४ ॥

अध्वणि संवृण्वते स हि हारो मेधो जायते स प्रस्तावो वर्धते न
उद्गीथो विद्योतते ध्वनयति स प्रतिहार उहह्वाति तन्निघनमेतद्वहदा
पर्जन्ये श्रोतं स य एवमेतद्वहदा पर्जन्ये श्रोतं वेदं विरूपाश्च लुरुपाश्च
पशुनवरुण्ये सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति महान्प्रजया पशुभिर्मवति
महान्कीर्त्या वर्णन्तं न निन्देत्तद्भूतम् ॥ १५ ॥

ध्वस्तो हि हारो व्रीष्मः प्रस्तावो वर्षा उद्गीथः वारप्रतिहारो
हेमन्तो निघनमेतद्वहदाजमुतु श्रोतं स य एवमेतद्वहदाजमुतु श्रोतं वेदं
विराजति प्रजया पशुभिर्मवति सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति महा-
न्प्रजया पशुभिर्मवति महान्कीर्त्या अदृष्टं निन्देत्तद्भूतम् ॥ १६ ॥

पृथिवी हि हारोऽन्तर्विषं प्रस्तावो द्यौर्द्गीथो विश्वः प्रतिहारः
समुद्रो निघनमेताः शक्यो लोकेषु श्रोताः स य एवमेताः शक्यो
लोकेषु श्रोता वेदं लोकी भवति सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति महा-
न्प्रजया पशुभिर्मवति महान्कीर्त्या लोकाश्च निन्देत्तद्भूतम् ॥ १७ ॥

अजा हि हारोऽध्वः प्रस्तावो माव उद्गीथोऽध्वाः प्रतिहारः पुरुषो
निघनमेता रैधव्यः पशुषु श्रोताः स य एवमेता रैधव्यः पशुषु श्रोता वेदं
पशुमान्ववति सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति महान्प्रजया पशुभिर्मवति
महान्कीर्त्या पशून् निन्देत्तद्भूतम् ॥ १८ ॥

लोम हि हारस्त्वक्प्रस्तावो मांसमुद्गीथोऽस्थि प्रतिहारो मज्ज
निघनमेतद्यवपाषाणमङ्गेषु श्रोतं स य एवमेतद्यवपाषाणमङ्गेषु श्रोतं
पशुमान्ववति नात्रैव विमूर्च्छति सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति महा-

व्ययनाच्चैव वीत्याकाशस्तथोन्यते । तत्राप्यनादयः प्रोक्तौ मरीचि-
मितस्तत्त्वतः । सर्वसर्पणहेतुत्वाद्गन्धर्वो गोधरत्वतः । पिता स
सृष्टिहेतुत्वात्सर्वं पूर्णगुणत्वतः । एतैर्नामभिरुद्दिष्टो भगवान्पुत्रलोचनम्
इति च ॥ छ ॥

'यादृश्येवोक्तकियोग्या तस्याः सर्वात्मनाऽऽयति । सर्वमायस्तु
विद्येयो न तु सर्वस्वरूपते'ति च । न च सर्वस्वरूपता पुरुषार्थः ।
नारिकेलदेरपि श्राप्तेः । न चापान्तरकल्पना युक्ता । प्रमाणा-
भावात् । 'असनान्मितिरूपत्वादस्मीत्युक्तः परो हरिः । तं सर्व-
रूपपासीत पूर्णता तर्धता स्मृते'ति च । सर्वमस्मीत्युक्तमपुरुषत्वे
तस्यो न ज्यायः परमन्यदस्तीति ज्यायःपरञ्चन्दौ व्यर्थौ । अन्य-
स्यैवाभावात् । अतस्ततोऽन्यदस्तीति सिद्धम् । अतस्ततोऽन्यत्परम-
न्याय एव नास्ति । ज्यायो लक्ष्मीर्विद्यते । परमज्यायस्तु भगवानेव ।

जीवक्याङ्गीकारं यस्तद्भेदेति तच्छब्दोऽप्ययुक्तः । तदा स्वात्मानं
भेदेत्येव स्यात् । न च प्रसिद्धभेदालुवादः । श्रुतिं विना तत्स्वरूप-
संवासिद्धेस्तद्भेदस्यातिशयेनासिद्धिः । ऐक्य ईश्वरस्य स्वज्ञानमस्तीति
न तद्वपस्य जीवसाज्ञानादिकं पुज्यते । औपाधिकभेदाङ्गीकारोऽ-
प्युपाधिकमयोरैक्यादुभयोरप्यज्ञत्वं कुर्यात् । उपाधितिमित्तदोपा-
धोभयोरपि स्युः । उपाधिसम्बन्धस्य समत्वात् । उपाधिसम्बन्धस्या-
स्मिन्नन्यथा तस्मिन्नन्यथेति विशेषार्थमयमसावितिभेदस्योपाधिं विना
स्वत एवापेक्षितत्वात् । अतः स्वतो भिन्नस्यैवोपाधिना विशेषो भवति ।
'यस्तु भिन्नः स्वतः स्वादिस्तस्य भेदो श्रुतिनाम् । उपाधिभिर्ज्ञाप्य
एव न तु भेदं स्वयं सृजेत् । उपाधिरप्यभिज्ञस्य भेदं साधयितुं
शक्तिः । न ध्वमः सिद्धभेदस्य ज्ञापकः स्वादुद्दिष्टनाम् । आकाशा
मज्जया पशुभिर्मवति महान्कीर्त्या सर्वस्वरं मज्जो नाश्वीयात्तद्भूतं मज्जु
नाश्वीयादिति वा ॥ १९ ॥

अप्यतस्त्वेने अनन्ता अप्कणादिबद्धि'ति ब्रह्मतर्कः । अतो न जीवेशा-
भेदः । 'न तु देवः स्वयं भूत्वा देवदेवं समर्चयेत् । समानव्यवहारो
हि न पूज्यः पूजको भवेदि'ति परमसंहितायाम् । 'अनन्यप्रोक्ते
मतिरत्र नास्त्यणीयान् सतत्त्वमणुप्रमाणात्प्रोक्ताऽन्येनैव सुज्ञानाय प्रोष्ठ' ।
'अन्यदेव तद्विदितादयो अविदितादवि' । 'अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मा-
दन्यत्रास्मात्कृताकृतात् । अन्यत्र भूताश्च मय्याश्च यत्तत्पश्यति तद्वद' ।
'नित्यो नित्यानां चैतन्येतननामेको बहुतां यो विदधाति क्रामात्' ।
'यथोदकं शुद्धं शुद्धभासिकं तादृशेव भवति' । 'इदं ज्ञानमुपाश्रित्य
मम साधर्म्यमागताः' । 'सौऽनुते सर्वान्कामान्सह ब्रह्मणा विपथिता ।
आधिपत्यसृते चैव भोगेन निषेधेण च । आनन्दापीनुते मुक्तास्सर्वे ते
ब्रह्मणस्समा'इत्यादेशः । 'प्रबुद्धादीनि रूपाणि त्रीणित्रीण्येव पञ्च च ।
क्रमादिस्थानभेदेन नित्याभिन्नानि चैवनादि'ति सामसंहितायाम् ।
एष्टवस्तुतो मिथ्यात्वाङ्गीकारे च युक्त्यपेक्षा । न तु सत्यत्वे ।
'एष्टस्य सत्यतायां तु युक्तिर्वाज्युक्तिरेव वा । भूयानं तस्य मिथ्यात्वे
युक्त्यभावात्'इतिदूषणम् । युक्तिश्च दीप एव म्यादलवन्मानवजिते'ति
ब्रह्मतर्कः । न च शून्यत्वमिथ्यात्वयोः कश्चिद्विशेषः । तत्प्रमाणा-
भावात् । अतः सत्य एव भेदः । न च कदाचित्कस्यापि नासीदिति
भविष्यतीति ब्रूयभावे व्यावहारिकसत्यमित्यत्रास्माकं विरोधः ।

अग्निहिंसादो वायुः प्रस्तव आदित्य उद्गीयो नक्षत्राणि प्रतिहार-
अन्द्रमा विधत्तेतद्वाजने देवतास्तु योतः ॥ १ ॥ य एवमेतद्वाजने देवतास्तु
योतं वैदित्यामेव देवतानां सलोकनां सार्वितां सामुज्यां गच्छति
सर्वमायुरेति ज्योतीर्जीवति महात्मजया पशुभिर्भवति महात्कीर्त्या ब्रह्मणान्
निन्देन्नृपतम ॥ २० ॥

सर्पा विद्या हिंसास्त्रय इमे लोकाः स प्रस्तवोऽग्निर्वायुरादित्यः स
उद्गीयो नक्षत्राणि वधांसि मरीचयाः स प्रतिहारः सर्पो गन्धर्वा-
पितरस्तद्विधत्तेतत्साम सार्वेतिज्योतः ॥ स य एवमेतत्साम सार्वेति-

तद्भावे च न शून्याद्विशेषः । 'सत्यमेनमनुविश्वे मदन्ती'त्यादि-
श्रुतेषु सत्यो भेदः । 'प्रपञ्चो यदि विद्येत निवर्तेत न संशयः ।
मायामात्रमिदं द्वैतमद्वैतं परमार्थतः । विरूपो विनिवर्तेत कल्पितो
यदि केनचित् । उपदेशादप्येवादोऽज्ञाते द्वैतं न विद्यत'इत्यादि-
श्रुतिश्च । प्रपञ्चो भेदः यदि विद्येत भवेत् उत्पद्येत तर्हि निवर्तेत ।
अतो न जीवेशरादिभेद उत्पद्यते । किन्तु नित्य एव । अतो भावया
भावस्तद्विज्ञानेन सातं रतं च साधम् । भगवाञ्जानाति रमते चामि-
न्मेद इति । तच्च भगवद्भूषणमद्वैतम् परमार्थो भगवांस्तद्विषेणाद्वैतम् ।
उद्गीयं नामोत्पते तत्परमार्थभगवदपेक्षयेत्यर्थः । स्वगतभेदो भगवति
सन्तीत्युक्तम् । न च कल्पनामात्रो भेदः । यदि केनचित्कल्पितो
विरूपस्तथापि निवर्तेत । तस्मादुपदेशादप्येव वादः । केनापि
उत्पसादेन विनाऽविज्ञातत्वादज्ञातो भगवांस्तद्वैतो भेदो न विद्यत
अतः । 'जीवेश्वरातो जीवेश्वर जीवजहात्मनोः । जडेभ्योर्जडेभ्येवं
पञ्चभेदः प्रपञ्चकः । प्रकृष्टभोसहेतुत्वात्तज्ज्ञानं प्रतिक्रम्यते । प्रकृष्ट-
गणकत्वाद्वा प्रपञ्चोऽयं प्रकीर्तितः । पदार्थं सादिरेव स्यान्निवर्तेत
कृतान्न । न निवर्तेत यतस्तेन नायं सादिर्भवेत्कचित् । मायेति
विष्णुविज्ञानं तन्मिदत्वाच्च न कचित् । आन्तत्त्वमस्य यद्विष्णोर्नैव
जान्तिः कथञ्चन । रमते चात्र यद्विष्णुर्नैव हि भ्रान्तौ रमेद्वरिः ।
परमार्थे हरौ नैव भेदोऽस्ति जडजीववत् । यद्यप्ये कल्पितो भेदः
कस्माद्येव निवर्तेत । तस्माद्भूतमविष्याख्यभवादप्यपराभिधाः । तदन्ये
नैव एवाभिबोद्धाशक्ये जनादने । अज्ञातनायके तस्मिन् भेदोऽस्ति
कथञ्चने'ति ब्रह्मतर्कः । विधिः कादाचित्कस्वरूपकाम इति च धातुः ।

योतः वेद सर्वः ॥ १ ॥ तदेतन्लोको यानि पञ्चवा चीणि
वीणि तेभ्यो न ज्यायाः परमन्यदस्ति यस्तद्वेद स वेद सर्वः ॥ यच्चो विषो
तस्मिन्मे हरन्ति सर्वमस्तीत्युपासीत तद्वत् तद्वत् ॥ २ ॥ २१ ॥

भिद्येतेति वदियेतेति शब्दः । परमार्थे इति विद्यतश्चरित्वसम्प्रत्यये । परमार्थे ईतामाव एवेत्यर्थः । परमार्थः परमात्माऽर्जुन इति प्रथमाश्रयो वा । न हि विद्यमानं निवर्तते इति नियमः । उत्पद्यमानं हि प्रायो निवर्तते । जीवेश्वरप्रकृत्यादिकं बहुलं हि विद्यमानं न निवर्तते । न च कल्पितो विकल्प इति पक्षे कल्पितो यतीति यदिज्ञप्सो पुन्यते । कल्पितत्वं चेच्छ्रुतेरभिप्रायः अविद्यमानोऽयं प्रपञ्चो विनिवर्तते कल्पितो विकल्पो विनिवर्तते इत्येव शब्दः स्यात् । न तु निवर्ततेति । अतः सत्यतापरिमर्षं वाक्यं भेदस्य । 'असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीधरम्' । 'एतां दृष्टिमवष्टभ्य नष्टात्मानोऽल्पबुद्धयः' इति निन्दनञ्च । 'विद्याञ्जमनि भिदाबोधः' । 'जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्ये'त्यादि-भेदज्ञानस्य प्रशंसनाञ्च । अतोऽसनात्मितत्वात्मासीति भगवज्जामे-वेतत् ॥ २१ ॥

सर्वदा समत्वात्साम भगवान् । तस्योद्गानप्रकारो विनिर्दि-
ष्टपञ्चस्वरवन्मेघनदवद्वा । तदेव वृणे । सर्वोत्तमत्वात् । 'विष्णोः
स्वरो वृषभवन्मेघनादवदेव वा । स्त्रीपशुस्वरवद्द्वेर्गम्भीरौऽनुपगो
विभोः । वृषाणस्त्वथ सौमस्य साक्षाद्वृणानिनादवत् । पृथुमेवस्वरो
वायोऽनिन्द्रस्य सनापित्नुवत् । बृहस्पतेः क्रौञ्चवच वृक्षस्य तु

चित्तिं साक्षो वृणे पदान्यमित्येकैकरीत्योऽनिरुक्तः प्रजापतेर्निर्वा-
सोमस्य सृष्टुः स्रक्को वायोः शरङ्गं बलपदिन्द्रस्य कौश्लं बृहस्पतेर्यजुष्यान्तं
वृषाणस्य तान्तसर्वाणिघोषसेवेत वायुणं त्वेव धर्जयेत् ॥ १ ॥ असृष्टत्वं
देवेभ्य आगायानीत्यामायेत्स्वर्गा पितृभ्य आशां मनुष्येभ्यः कृणोदके
पशुभ्यः स्वर्गं लोकं यजमानायाजमात्मन आगायानीत्येताधि मनसा-
यतायजममन्तः स्तुवीत ॥ २ ॥ सर्वे स्वरा इन्द्रस्यासन्तः सर्वे ऊष्माणः
प्रजापतेरात्मानः सर्वे स्वर्गा सृष्टोरात्मानस्तं यदि स्वरेषुपालमेतेन्द्र
शरणं प्रपद्योऽभूत् स त्वा प्रतिपश्यतोऽन्येन वृयात् ॥ ३ ॥ अथ यद्ये-
नमसूत्रपुत्रालमेत प्रजापतिं शरणं प्रपन्नोऽभूत् स त्वा प्रतिपश्यतोऽन्येन
वृयादथ यद्येन स्योऽपुत्रालमेत सृष्टुः शरणं प्रपन्नोऽभूत् स त्वा

मिश्रः । एकस्य पादवर्षस्य स्वरो विष्णोर्ददाहृतः । वायोर्विंशति-
वर्षस्य ब्रह्मणस्तु तदन्तरे'ति च । 'वायेदेतैः स्वरैस्तस्माद्यथाशक्ति
व विस्तरम् । अधिकारी सद्रौद्रात्रं मुत्पतः प्राण एव यत् । अतो
मोक्षादिदाने स देवादीनां क्षमो भवेत् । अन्येषां स ददातीह
मन्वदित्य इति स्मृतिः । कार्पा हि नान्यथा कुर्यादवमन्ताऽन्यथा
मर्षेत् । देवानां मोक्षदानादी न हि मातुष ईधराः । अतः प्राणो
हृदिस्थो मे ददातीति स्मृतिर्भवेत् । सङ्कल्पोत्पादिकर्ता च प्राण एव
यतः सदा । आमायानीति पुञ्येत तस्मात्तस्मिन्निह पुन्यतः ।
यात्येति भगवान्निष्णुः प्राणस्यः पुरुषोत्तमः तस्मा अर्घं धर्त्येतस्तु
प्राणस्यासृष्टिर्भवेत् । प्राणस्याप्यसृष्टत्वं हि मुख्यमेव फलं यतः ।
इवान्तर्भावतो विष्णोर्नाश्रुतत्वं क चादिमत् । इन्द्रे बलं ददानीति
भारतघोषबलात्सकाञ्च । ब्रूयादशस्तानिस्तान्त्वष्णः स्पर्शानपि ।
यमस्तान्बलदानार्थमिन्द्रे चैव प्रजापतेः । विष्णोः स्वात्मानमेवाह-
र्षये सृष्ट्युवाजितान् । मोक्षयोग्यान्करिष्यामीत्येवं स प्राण एव तु ।
कुर्यादन्यस्तु मत्स्यस्तु प्राण एवेदशः क्षमः । करोतीति मग्रेभित्तं
नान्यथा तु कथञ्चन । देवावमन्ता हि तमो यात्यसंशयतो यतः ।
यत इन्द्रं प्रजापात्यं विष्णुं सृष्टुं च सर्वदा । शरणं गतोऽहमिति
व श्पायेत्सर्वं सर्वदा । ऐधर्यादिन्द्रनामा तु वापुः स्वरपतिः सदा ।
आमाधिपस्तु भगवान्निष्णुरेव प्रजापतिः । सृष्ट्युनामा तु संहाराद्भुजः
भृशोधिपः स्मृतः । मातुषाणां तु शरणमितरेषां तु वायुतः ।
वायोस्तुबलदानार्थं मोक्षदानादिकं हरेः । यस्माद्वायुपदे योग्या बहव-

मिधस्यतीत्येनं ब्रूयात् ॥ ४ ॥ सर्वे स्वरा घोषवन्तो बलवन्तो वक्तव्या
इन्द्रे बलं ददानीति सर्वे ऊष्माणोऽप्यस्तानिस्तान्त्विष्टुना वक्तव्याः
यतापतेरात्मानं परिददानीति सर्वे स्पर्शा लेगेनानभिहितं वक्तव्या
पुरुषोरात्मानं परिहरणीति ॥ ५ ॥ २२ ॥

स्त्विन्द्रनामकाः । अत इन्द्रे ददानीति स्मृतिः प्राणस्य पुज्यत इति सामसंहितायाम् । 'सर्वोपद्रवकर्षणामसुराणां कुबुद्धिनाम् । उपालम्भे कृते युक्तं विष्णुस्त्वं' इति प्रतीयते । रुद्रस्त्वं वक्ष्यतीत्यादि नान्यथा तु कथञ्चने'ति च । सृष्टोस्सकाशादात्मानं परिहराणीति । 'ब्रह्मा प्रजापतिश्चेति विष्णुरन्यं प्रबोधयन् । तथेन्द्रनामा वायुश्च परेषां बोधको यदे'ति च । बृंहयति प्रजाः पाति इदं रातीति व्युत्पत्तिभिः ॥ २२ ॥

सर्वधर्मैः पुण्यलोको ब्रह्मज्ञानादिपुण्यते । ॐकारो ब्रह्मणो नाम सर्ववामात्मकश्च सः । तद्व्याख्यात्वात्सर्ववाचां सर्ववामात्मता भवेत् । इदं तु प्रस्तुतत्वात् सत्त्वं चाप्यर्थपूर्णतः । सर्वशुद्धान्वितत्वाच्च न लिङ्गव्यत्ययो भवेत् । आधिक्यं चैव सर्वत्वं प्रस्तुतं तदर्थेति तदि'ति च । 'अकाराद्याः क्रमेणैव भूरादेः साररूपिणः । अस्मादये सार इति ज्ञानमेवाभितापनम् । सम्प्रसादश्च तदृष्टिर्ब्रह्मणः परमस्य हि । नित्यज्ञानोऽपि भगवान् क्रीडयामीकपद्यदा । तदभितापशब्दोऽयं वर्तते परमात्मनी'ति च । तपःशब्देनैव यति-धर्मश्चोक्तः । 'सर्ववामाभ्रमस्थानाग्नानां पुण्यलोकता । अपरोक्ष-दृशां विष्णोरप्युत्तमं न चान्यथे'ति च । 'प्रजाप्यनदानेस्तु घृही-स्यात्तोमलोककः । यत्तत्पता स्रष्टे चत्वारोऽपि विशेषतः । शच्छन्ति तपसैवपीन् वनस्था ब्रह्मचारिणः । नैष्ठिका बालखिल्याश्च गुरुश्रुपयैव तु । यदि पश्यन्त्येत एव साक्षादेवं जनार्दनम् ।

ययो धर्मैरुक्त्वा यतोऽप्ययनं दानमिति प्रथमस्तप एव द्वितीयो ब्रह्मचार्यार्थकुलवासी तृतीयोऽत्यन्तमात्मानमाचार्यकुलेऽवसादय-त्सर्व एते पुण्यलोका भवन्ति ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति ॥ १ ॥ प्रजापति-लोकानभ्यतपसेभ्योऽभितपेभ्यश्च विद्या सम्प्राप्तवत्ताभ्यतपस्तप्य-अभितपसा एताम्यक्षराणि सम्प्राप्तवन्त भूमिवः स्वरिति तान्यभ्यतप-सेभ्योऽभितपेभ्य ओंकारः सम्प्राप्तवत्तथा शङ्खना सर्वाणि यन्त्राणि

अप्युत्तमं तदा यान्ति नान्यथा तु कथञ्चने'ति च । न च संन्यास-मार्थेणामृतत्वम् । 'तमेवं विद्वानमृत इह भवति नान्यः पन्था अपन्था विद्यत' इति श्रुतेः । 'विद्वैव तु निर्वाणोऽपि'ति भगव-त्तन्म । 'न रोचयति मां धर्मो न साहचर्यं योग उद्वह । न वाभ्यायस्तपस्त्यागो नेष्टापूर्तं न दक्षिणे'ति च । 'न च संन्यसनादेव सिद्धिं समधिगच्छती'ति च । 'तस्य पुत्रा दायमुपयन्ती'त्यादे-र्यत्वादीनामपि ज्ञानिनां मोक्षः प्रतीयते । 'सर्ववर्णाश्रमाणां च ज्ञानान्मोक्षो विनिश्चितः । अन्त्यानां श्वावराणां वा तथापि यति-तमः । ज्ञानद्वारो यतो न्यासो विज्ञेयं मधिष्यती'ति च । 'तद्विद्वान्निजानमुनिश्चितार्थस्संन्यासयोगावतवशशुद्धसत्त्वा'इति च ॥ २३ ॥

'वसुरुद्रादिनेषु विधेषु स्थितमीश्वरम् । तज्जामानं हविं मन्त्रै-र्लोकद्वारादिभिः प्रभुम् । प्रार्थयित्वा दिवं त्वज्जो हो मोक्षं प्राप्नुया-कथा । यजमानो नान्यथा तु लौकोऽस्य प्राप्यते वरः । राजर्न शिष्यलोके राज्यमित्युच्यते पुत्रैः । विराज्यमन्तरिक्षे तु स्वाराज्यं वर्णम् भवेत् । एतेषु मोक्षोऽपि भवेन्मातृपाणां विशेषिणाम् । आशीर्षं तथा बत्वा दृष्ट्वा विष्णुं च न ततः । अनुज्जाताः प्रमोदन्ते मन्त्रेणान्येवमेतेनोद्गारेण सर्वा वाक्सन्त्रणोद्धार पवित्रं तद्वैमोद्धार-पवित्रं सर्वम् ॥ २ ॥ २३ ॥

ब्रह्मवाचिनो वदन्ति यद्वस्तुनां प्रातः सवनं रुद्राणां माध्यन्दिनं चतुर्णामादित्यानां विश्वेषां देवानां च तृतीयसवनं क. तर्हि यजमानस्य लोक इति स यस्तं न विद्यात्कथं कुर्यादथ विद्वान्कुर्यात् ॥ १ ॥ पुरा मातरनुवाकस्योपकरणात्तदनेन चार्हपत्यस्योदञ्जल उपविश्य स वासवः । आकाशमिमायति लोऽकङ्क्षारमपावार्णुं ३३ पदेषु स्यात् वयःराजावाजाया हुं आभावादेत्या ३ यो देवावाजायाइत्यथ जुहोति तमोऽग्नये पृथिवीक्षिते लोकक्षिते लोकं मे यजमानाय विन्देय वै यजमानस्य लोक एताऽऽम्यव यजमानः परस्तादत्युधः नवाहाऽपञ्जहि परिधमित्युत्तवोत्तिष्ठति तस्मै

निर्दुःखास्तु धरादिष्विति च । 'यो देवानां नामधा एक एवे'ति-
श्रुतेऽथ भगवत एव स्वादिनामानि । 'त्रैविद्या मां सोमपाः पूतपापा
यज्ञैरिष्टा स्वर्गतिं प्रार्थयन्त' इति वचनाच्च भगवानेव प्रार्थ्यः । भगव-
त्स्वरूपस्य सम्यगपरिज्ञानाद्वागाच्च तेषामन्तवत्फलत्वम् । 'न तु
मामभिजानन्ति तच्चेनातथ्यवन्ति ते' । 'गतागतं कामकामा
लभन्त' इति वचनात् । 'सर्वोत्तमत्वस्याज्ञानाद्विष्णोरन्धन्तमो भवेत् ।
तदुपात्तिकमु वक्तव्यं ब्रह्मादिद्वैततोऽपि वा । तारुण्यापरिज्ञाना-
दलुप्त्यानं तमो भवेत् । अपराधकृतस्तेषां निरयं त्वेव गच्छति ।
पूजाया अकृतेस्तेषां न वर्णेषु जनिर्भवेत् । सम्यक्माननुष्ठानात्सर्वं
नैवोपगच्छति । अपरोक्षदर्शोऽन्यान्मोक्षं नैवोपगच्छतीति च ।
'पूर्वपूर्वगुणैर्दोषानशक्ता उत्तरोचराः । ज्ञानद्वयोत्तरे शक्ता मोक्षो
नानपरोक्षिणः । विरुद्धराशिणां नैव ह्यपरोक्षदर्शिनर्भवेत् । यावद्राम-
विनाशः स्याद्विरक्तो भक्तिसंयुतः । सर्वदेवाग्रमत्तश्च पश्येदेव हरिं
पश्यः प्रातःसवनं स सम्यगच्छन्ति ॥ २ ॥ (२४) ॥ पुरा साध्वन्दिनस्य
सवनस्योपकरणाज्यनेनाग्नीध्रस्योद्दृष्ट्या तपविद्य स रौद्रः सामाभि-
गायति लोकेश्वरमवाकान् ३ ३ पश्येत् त्वा वयं विना आभासा आ हं
आभासा ३ ३ यो ३ आभा इत्यथ जुहोति नमो आदित्यस्य वैश्वदेवे
लोकेशिते लोकं मे यजमानाय विन्दैव वै यजमानस्य लोकं पतास्म्यत्र
यजमानः परस्तादायुषः स्वाहाऽपजहि परिधमिर्युक्तोत्तिष्ठति तस्यै रुद्रा
माध्यन्दिनः सवनं स सम्यगच्छन्ति (२५) पुरा तृतीयसवनस्योपकरणा-
ज्यनेनाहवनीयस्योद्दृष्ट्या तपविद्य स आदित्यः स वैश्वदेवः
सामाभिगायति लोकेश्वरमवाकान् ३ ३ पश्येत् त्वा वयं स्वाहा आभासा
आ हं आभासा ३ ३ यो ३ आभा इत्यादित्यस्य वैश्वदेवे लोकेश्वर-
मपाऽऽवाऽऽवाकान् ३ ३ पश्येत् त्वा वयं साक्षा आभासा आ हं आभासा
३ ३ यो ३ आभा इत्यथ जुहोति नम आदित्यस्य वैश्वदेवे
भ्यश्च देवेभ्यो दिविःश्रुणो लोकेश्वरयो लोकं मे यजमानाय
विन्दैव वै यजमानस्य लोकं पतास्म्यत्र यजमानः परस्तादायुषः
स्वाहाऽपहतपरिधमिर्युक्तोत्तिष्ठति तस्मा आदित्याश्च विन्दैव वै

गम् । अविस्मृतिस्तदा विष्णोरन्यथाज्ञानवर्जितम् । शास्त्राभ्यासः
परोक्षो गच्छन्त्याच्च विचारतः । निषिद्धकर्मणां त्यागः स्वधर्मस्य
हतिः सदा । अप्रमाद इति प्रोक्तः शास्त्रं वेदास्तु पञ्च च । भारतं
'आरात्रं च मूलरामायणं तथा । पुराणं भागवतं चैव पञ्चमो वेद-
उच्यते' इति च । 'त्रिलोकप्राप्तिपरिघास्त्रयः सन्ति सनातनाः ।
तेषामप्रयादिनो विष्णुरपहन्ता स्मृतो भवेत् । स्मृतः सन्मुखभोगाय
एव गच्छति तत्र ह । एकैकः परिघोऽग्रे स्याद्रते तस्मिन् विष्णुना ।
यजमानः पृथिव्यादिलोकान्भोगाय याति हीति च । 'यस्माति
यजमातारं यज्ञमात्रा हरिस्तु सः । तमेवं वेत्ति यो भक्तो याति
मर्त्युक्तिमेव चेति च ॥ २४ ॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादा-
र्णवविरचिते श्रीमच्छान्दोग्योपनिषद्भाष्ये द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

हरिः ॐ ॥ 'य आदित्यगतो विष्णुः स एव मधुनामकः ।
तदधिर्मेध्विति प्रोक्तो मधुः मुखमिहोच्यते । अ इत्याधिक्यमुद्दिष्टं
वज्रान्ततरुच्यते । तद्वत्ता ततिकदिष्टा तेनाचुम्ब ईरितः । अचिकोऽ-
ग्नयो यस्य सर्वस्मादीप्तिवादपि । सोऽयं मधु इति प्रोक्तः सर्वं हि
पश्येयधनम् । तत्पूर्णं मधुनामा सात्त्वतीयोऽतिशयार्चकः । देवाना-
हपतोन्यत्वात्त देवमधुनामकः । आदित्वादातत्त्वाच्च ज्ञानरूपत्वत-
स्तथा । आदित्य इति सम्प्रोक्तः प्रसिद्धमधुवच सः । तिस्रोऽंशादि-
र्गुणो घुनास्त्री च सुसंस्थिता । प्रकाशादिगुणैः श्रीस्तु वायोराधय-
त्वास्तत्त्वोपसवनं स सम्यगच्छन्त्येव ह वै यज्ञस्य माकां वेद य एवं वेद
य एवं वेद ॥ २४ ॥ (२६) ॥ इति श्रीमच्छान्दोग्योपनिषदि द्वितीयोऽ-
ध्यायः ॥ २ ॥

असौ वा आदित्यो देवमधु तस्य यौरेव निरखीनवंशोऽन्तरिक्ष-
मप्यो मरीचयः पुत्राः ॥ १ ॥ तस्य ये माज्यो रक्षस्यस्ता एवास्य शान्यो
मधुनामकः कच एव मधुकृत आवेद एव पुण्यं ता अमृता आपस्ता वा
ज्जा कचः ॥ २ ॥ एतन्मृग्वेदमभ्यतपस्तस्याभितप्तस्य वशस्तेन इन्द्रियं

रूपतः । तिरोवश इतिप्रोक्ता मध्वपूषस्तु माकृतः । तस्मिन्सविहितो विष्णुविशेषण यतः सदा । सोऽन्तरिक्षमितिप्रोक्तः स्वान्तस्तस्यगुपरी-
क्षणात् । अन्तरिक्षस्थितश्चासौ वत्साया मधुकारिणः । तत्पुत्रास्तु
मरीच्याद्यास्तुर्यादिमेषु संस्थिताः । तिर्यक्स्थित्वा वशे कुर्याद्यस्मादेवी
रमा हरिम् । अतर्प्यवातस्तिरोऽन्तरिक्षस्थे प्रणतिः स्मृता । तिर्यक्स्थित्वा
स्वसंस्थं तु वशीकुर्यादित्यतः । वंशस्तिरश्चानोऽन्योऽपि यस्मिन्नाप्य-
मुपस्थितम् । सोऽप्युप आप्यो भगवान्मध्वान्यादिप्रसिद्धम् । प्राच्य-
रविमेषु संस्थस्तु रतिशमानरूपतः । प्राच्यरविमरिति प्रोक्तो
वायुदेवाभिधो हरिः । एतद्विना नालमिति नाडीत्यंश उदाहृतः ।
स्वरूपांशेविना प्राप्तुं नालं हि प्रापितोऽश्विनम् । कर्मदेमानिनश्चैव
वद्व्याया वसवस्त्वचः । अर्च्यत्वात्प्रथमं चैव विशेषाद्यज्ञदेवताः ।
इन्द्राद्या यजुर्हृदिष्टा रुद्रा इन्द्रसखा यतः । इन्द्राब्दोदितो वायुः स
वाज्यः सोमशुक्लपुरः । स हि शंकरपूर्वाणां रुद्राणां मुख्य एव च ।
सामनामान आदित्वा मासज्ञः समभोगतः । इन्द्रो वरुण उद्दिष्टो
यज्ञेषु त्रिपते यतः । आदित्यानामधिपतिः स हि विष्णुनियोजितः ।
विष्णुस्त्वात्वरूपत्वाच्चोपासकगणे युतः । इतिहासपुराणानां सोमाद्या
अभिमानिनः । अथर्वाङ्गिरसां चैवाप्यथर्वाङ्गिरसानामकाः । अथर्-
वर्तयेपुस्ते वृद्धिमङ्गरसालथा । मनस्वात्प्राणरूपत्वादथर्वाङ्गिरसस्ततः ।
गुह्यादेशा ब्रह्मपदे ये योग्या ब्रह्मणा सह । सर्वगुह्योपदेष्टारः सर्वेषां

वीर्यमन्त्राय रसोऽजायत ॥ ३ ॥ तद्यज्ञरत्नदादित्यमभितोऽभ्यस्तत्वा
एतद्यज्ञरत्नदादित्यस्य रोहितः रूपम् ॥ ४ ॥ १ ॥

अथ येऽस्योर्वा रश्मयस्ता एवास्योर्वा मधुनाऽप्यो यजुः-
प्येव मधुकृतो यजुर्वै पय पुण्यं ता अमृता आपः ॥ १ ॥ तानि या
यतानि यजुःप्येतं यजुर्वै रश्मयस्तप रश्मयस्त्वामितस्तस्य यज्ञस्तेज इन्द्रियं
वीर्यमन्त्राय रसोऽजायत ॥ २ ॥ तद्यज्ञरत्नदादित्यमभितोऽभ्यस्तत्वा
एतद्यज्ञरत्नदादित्यस्य शुक्रः रूपम् ॥ ३ ॥ २ ॥

प्रायो हि ते । अद्येति सर्ववेदानां नामानन्तत्त्वतः स्मृतम् ।
अवेदादीस्तु ते देवा अप्रयाद्याः संप्यचारयन् । मधु मन्त्रव्यक्ति-
रुक्तात्ते वै मधुकृतः स्मृताः । ज्ञानगोपकरत्वात् वेदाः पुष्पाभिधाः
युताः । अन्यत्र मधुकृतोपाचितत्वादयुताश्च ताः । वेदवाचः सुरैः
पुष्पा भोग्यत्वादाय हरिताः । वेदपानं विचारश्च भ्रवणं पाठ एव च ।
सर्वविचारितेभ्यश्च वेदेभ्यो व्यक्तातां गतः । ज्ञानानन्दस्वरूपत्वाद्यज्ञ-
सौत्रस्वरूपकः । इन्द्रियं परमेश्वर्यादीर्यरूपश्च सर्वदा । सर्वानुग्रह-
वर्कित्वादचाद्यो बलरूपतः । रसनामा च भगवान्संस्थितः सूर्य-
रूपले । व्यश्वरद्वर्ममोक्षादीन्देवानां भगवान्हरिः । ऋक्प्रोक्तो
लोहिताकारो वायुदेवः परः पूमान् । स एव सूर्यलोहित्ये प्राच्य-
रविमेषु संस्थितः । सङ्कर्षणः शुक्रवर्णो यजुर्वेदोदितः प्रभुः ।
रश्मवर्णं च सूर्यस्य दक्षरश्मिषु संस्थितः । प्रद्युम्नः इयामवर्णस्तु
सामवेदोदितः प्रभुः । प्रत्यग्रश्मिषु सूर्यस्य इयामवर्णोऽपि च

अथ येऽस्य प्रत्यङ्गो रश्मयस्ता एवास्य प्रतीच्यो मधुनाऽप्यो
मन्त्रव्यक्ति मधुकृतः सामवेद एव पुण्यं ता अमृता आपः ॥ १ ॥ तानि
या यतानि तामान्येत रश्मयस्तप रश्मयस्त्वामितस्तस्य यज्ञस्तेज
इन्द्रियं वीर्यमन्त्राय रसोऽजायत ॥ २ ॥ तद्यज्ञरत्नदादित्यमभितोऽ-
भ्यस्तत्वा एतद्यज्ञरत्नदादित्यस्य कृष्णः रूपम् ॥ ३ ॥ ३ ॥

अथ येऽस्योर्वा रश्मयस्ता एवास्योर्वा मधुनाऽप्यो यजुः-
प्येव मधुकृत इतिहासपुराणं पुण्यं ता अमृता आपः ॥ १ ॥
तानि या यतानि यजुःप्येतं यजुर्वै रश्मयस्तप रश्मयस्त्वामितस्तस्य यज्ञस्तेज
इन्द्रियं वीर्यमन्त्राय रसोऽजायत ॥ २ ॥ तद्यज्ञरत्नदादित्यमभितोऽ-
भ्यस्तत्वा एतद्यज्ञरत्नदादित्यस्य परः कृष्णः रूपम् ॥ ३ ॥ ४ ॥

अथ येऽस्योर्वा रश्मयस्ता एवास्योर्वा मधुनाऽप्यो यजुः-
प्येव मधुकृतो ब्रह्मैव पुण्यं ता अमृता आपः ॥ १ ॥ तानि या
यतानि यजुःप्येतं यजुर्वै रश्मयस्तप रश्मयस्त्वामितस्तस्य यज्ञस्तेज इन्द्रियं
वीर्यमन्त्राय रसोऽजायत ॥ २ ॥ तद्यज्ञरत्नदादित्यमभितोऽभ्यस्तत्वा
एतद्यज्ञरत्नदादित्यस्य मण्योऽभित इव ॥ ३ ॥ ते वा एते रत्नानां रसा मेवा

स्थितः । अनिरुद्धः सुनीलश्च इतिहासपुराणयोः । अथर्ववेदे चोक्तस्स-
चुदग्रमिषेषु संस्थितः । सुकृष्णे सूर्यरूपे च मध्ये नारायणः प्रभुः ।
ऊर्ध्वरश्मिषु संस्थश्च श्रेष्ठदादित्यसप्रभः । महामरीचिपुञ्जेन चलती-
वाचलोऽपि सन् । स वाच्यः सर्ववेदानामेवं पञ्चात्मको हरिः ।
वेदानां सारभूतोऽसौ वेदानां नित्यताप्रदः । अतोऽमृतानाममृतो
रसानां रस एव चेति सामसंहितायाम् ।

न चाचेतनमात्रमुपास्ति पुरुषार्थप्रदानशक्तम् । 'ज्येष्ठाय पुत्राय पिता
ब्रह्म प्रनृयादि'ति वाक्यशेषाच्चैतदवगम्यते 'य एतामेवं ब्रह्मोपनिषदं
वेदे'ति च । कथं चाचेतनोपासनं ब्रह्मादिपदप्रदं भवति ? । 'न वै तत्र न
विम्लोचो नोदियाय कदाचन । सकृदिव हैवार्त्तं भवतीत्यादि च श्रुत-
स्यैव मुख्यतो युज्यते । यज्ञस्तेज इन्द्रियवीर्यान्नाद्यरसत्वं च भगवन्तं
विना कस्य मुख्यतो युज्यते ? । 'तस्य नाम महद्यज्ञः' । 'ऐश्वर्यस्य
समग्रस्य वीर्यस्य यज्ञसः श्रियः । ज्ञान (वैराग्ययो) विज्ञानयोश्चैव
वर्णा भग इतीरणा' । 'रसो वै सः' । 'सुखात्मकं बहुणविग्रहं परं
हृदि स्थितं ब्रह्म निरञ्जने स्वरूढं । ऐश्वर्यवैराग्ययशोविबोधनीर्यश्रिया
पूर्णमहं प्रपद्ये' । 'अहं तत्तेजोरश्मीन्नारायणं पुलमि'त्यादेश्च । 'ध्येयः
सदा सविबुधमण्डलमध्यवर्ती नारायण'इति च । 'न चाचेतनस्यैवर्पादि-
रूपत्वं युज्यते । ज्ञानात्मको भगवानैश्वर्यात्मको भगवान् शशयात्मको
भगवानिति च श्रुतिः । 'सर्वेवेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषादि'ति
सर्ववेदप्रतिपाद्यत्वं भगवत उक्तं भगवता । 'स सर्वनामा स च
विधिरूपः प्रसीदतां ब्रह्म महाविभूति'रिति च । 'सर्वे वेदा यत्पद-
मामनन्ति' । 'ता वा एताः सर्वा क्रचः सर्वे वेदाः सर्वे घोषा एकैव
व्याहृतिः प्राण एव' । 'वेदे रामायणे चैव पुराणे भारते तथा ।

हि रसास्तेषामेते रसास्तानि वा एतान्यमृतानाममृतानि वेदा ब्रह्मता-
स्तेषामेताममृतानि ॥ ४ ॥ ५ ॥

आदावन्त्ये च मध्ये च विष्णुः सर्वत्र गीयते' । 'नामानि सर्वाणि
पमानिश्चान्ति तं वै विष्णुं परममुदाहरन्ती'त्यादेश्च । उपनिषत्वाच
विशेषतो न यत्किञ्चिदुच्यत इति वक्तुं युक्तम् । 'विष्णुरुक्तः सर्व-
परमन्त्रैरपि विशेषतः । आरण्यके विशेषेण नैवान्यत्किञ्चिदुच्यते ।
कर्मार्थं च ब्राह्मणं स्यादमुन्यार्थविवक्षया । मुख्यतो विष्णुर्वैको
तादृशोऽपि कथ्यते । आरण्यकेऽप्युक्ते विष्णुं नैवान्यत्किञ्चिदुच्यते ।
पञ्चात्मा तुच्यते विष्णोस्तद्विशिष्टत्वविचये । कुत्रचित्तुपास्तिश्च तस्या-
वर्षतनुत्वंतः । तस्मिन्विष्णोरुपास्यार्थं नान्यथा किञ्चिदुच्यत'इति
प्राण्डे । 'यस्यां न मे पावनमङ्ग कर्म स्थिरयुद्धवशांनिरोधमस्य ।
तीक्षावतारैषितकर्म वा स्वाद्वन्ध्यां गिरं तां विभुयान्न धीरः । विवं
करीर्यीकृतमङ्ग वाचं हीनां मया रक्षति दुःखदुःखी । यन्न
कलन्त्यवभिदो रचनानुवादाः शृण्वन्ति येऽन्यविषयाः कुकवा मतिग्रीः ।
कण्ठु श्रुता हतभगैर्नभिरातवीर्यास्तांलात्क्षिपन्त्यशरणेषु तमस्तु
रन्ते'त्यादि भगवद्ब्रह्मनाच । 'सर्वासु शास्त्रास्त्रागमावर्तयेदारणमावर्तये-
त्पनिषदमावर्तयेदुपनिषदमावर्तये'दित्युपनिषदस्यास्य सत्तात्पर्यं विहि-
तावादभगवद्विषयस्य निन्दितत्वाच्च नोपनिषत्सन्त्यदुच्यते । 'अभ्यसे-
दधियज्ञं चाप्यधिदैवं विशेषतः । अध्यात्मं तु विशेषेण यस्माद्विष्णु-
विशिष्टा'इति स्कान्दे । 'मां विधत्तेऽभिप्रेते मां विकल्प्योऽपोष
त्यहम् । इत्यस्या हृदयं साक्षाच्चान्यो मद्वेद कथने'त्यादेश्च भगव-
त्पामना एव सर्ववोक्ताः ॥ ५ ॥

'प्रथमामृतस्य द्रष्टारो नमस्तस्वसिपूर्वकाः । यावत्पश्यन्ति तं
विष्णुं नावन्ते नान्यभोगिनः । एतदेव विशन्त्यद्वा मोक्षे ते तत

तद्यत्प्रथमममृतं तद्वत्सव उपजीवन्त्यग्निना मुखेन न वै वेदा
अश्नन्ति न पियन्त्येतदेवामृतं दृष्ट्वा लुप्यन्ति ॥ १ ॥ त एतदेव रूपमभि-
नविष्यन्ति तस्माद्रूपावुच्यन्ति ॥ २ ॥ स य एतदेवामृतं वेदं वसुनामेवैको

एव च । स्वेच्छयैव सप्रयन्ति युक्ताः सन्तो बहिस्तथा । एवं द्वितीयरूपं तु शिवाद्या वायुसंस्थिताः । वायोर्हिरण्यगर्भन्वात्पदद्वय-
मुदाहृतम् । रुद्राणामायपत्वं च साध्यानामपि सर्वशः । अतो यजुर्विचारश्च सर्ववेदात्मनस्तथा । वायोरेव विचारः स्याद्ब्रह्मणोऽपि विशेषतः । उभयाश्रयः स मोक्षेऽपि वायुरेव हि सर्वदा । द्रष्टारोऽयं तृतीयस्य अक्रगुरुपादितेः सुताः । चतुर्थस्य तु सोमाद्या मरुतः पञ्चमस्य च । ऋजवो ब्रह्मगुरुया हि सुपर्णः शेष एव च । सरस्वती सुपर्णी च वारुणी साध्यानामकाः । अन्योन्यमुखता मुक्तौ ब्रह्मणा समता तथा । वाक्शेषादेर्मुखं ब्रह्मा मुक्तावपि विशेषतः । द्रष्टो मय-
स्यापि शिवो द्वितीयस्यान्तमस्य च । मोक्षे त्वन्यत्र चैकस्य परता शेषभावतः । ये चैतत्पदयोग्यास्त्युदेताः पञ्च महामाणाः । तेषामपि भूत्वाऽक्षिणैव मुखेनैतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्ति स एतदेव रूपमभिसंविश-
त्येतस्माद्रूपादुदेति ॥ ३ ॥ स यावदादित्यः पुरस्तादुदेता पश्चादस्तमेत-
वस्तमेव तावदाधिपत्यं स्वाराज्यं पर्येता ॥ ४ ॥ ६ ॥

अथ यदितीयममृतं तद्द्रष्टा उपजीवन्तीन्द्रेण मुखेन न वै देवा अभन्ति न पिबन्त्येतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्ति ॥ १ ॥ त एतदेव रूपमभि-
संविशन्त्येतस्माद्रूपादुद्यन्ति ॥ २ ॥ स य एतदेवममृतं वेद रुद्राणामेवैको भूत्वा ब्रह्मणैव मुखेनैतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्ति स एतदेव रूपमभि-
संविशन्त्येतस्माद्रूपादुदेति ॥ ३ ॥ स यावदादित्यः पुरस्तादुदेता पश्चादस्तमेत-
द्विस्तावदक्षिणत उदेतोत्तरतोऽस्तमेता रुद्राणामेव तावदाधिपत्यं स्वाराज्यं पर्येता ॥ ४ ॥ ७ ॥

अथ यत्तृतीयममृतं तदादित्या उपजीवन्ति वरुणेन मुखेन न वै देवा अभन्ति न पिबन्त्येतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्ति ॥ १ ॥ त एतदेव रूपमभि-
संविशन्त्येतस्माद्रूपादुद्यन्ति ॥ २ ॥ स य एतदेवममृतं वेदादित्या-
णामेवैको भूत्वा वरुणेन मुखेनैतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्ति स एतदेव रूपमभि-
संविशन्त्येतस्माद्रूपादुदेति ॥ ३ ॥ स यावदादित्यो दक्षिणत उदे-
तोत्तरतोऽस्तमेता द्विस्तावत्पश्चादुदेता पुरस्तादस्तमेताऽऽदित्याणामेव ता-
वदाधिपत्यं स्वाराज्यं पर्येता ॥ ४ ॥ ८ ॥

प्रदोषासा निच्छिद्रा मधुनामके । तदा वसादितो प्राप्य भुक्ति-
भेषपत्न्यसंशयम् । उदेत्यास्तमयं यावद्याति तानुस्तु पर्वते । उदया-
नाद्रिमध्यस्य वसवः पतयः स्मृताः । ततश्चास्तमयाद्यावदर्धरात्रं दिवाकरः । दक्षिणादुत्तरं याति किञ्चित्पूर्वसमन्वितम् । तद्देश-
कालयोरीक्षा रुद्रा वायुपुरःसराः । वसुभोज्यादर्धकालमर्धदेशस्तथैव च । रुद्रभोज्योऽर्धरात्रात्तु याम आदित्यदैवतः । पश्चिमात्पूर्वमार्गस्तु रौद्रार्धः प्रकीर्तितः । ततः परोऽर्धयामस्तु सौम्यादक्षिणमार्गकः । मास्तुः काल उदिष्ट आदित्यार्धैश्च देशतः । पश्चात्पश्चादुदेत्येव परतोऽस्तमुपैति च । ततस्तदर्थकालेन श्रोत्तरादुदितस्तथा । अस्तं दक्षिणतो याति स कालो मास्तुः स्मृतः । उदेत्यैन्द्रपुरे चोर्ध्व-
मवागुदयपर्वते । अस्तमेति तदर्धेन ब्रह्मा तस्य पतिः स्मृतः । एक-
दिशस्तु षटिकाः साधिका यमुदेवताः । तदर्धा रुद्रदैवत्यास्त आदित्य-
दैवताः । तदर्धा मास्तुता ब्रह्मास्तदर्धा देशतस्तथेति च । रौद्रो

अथ यत्तृतीयममृतं तन्मरुत उपजीवन्ति सोमेन मुखेन न वै देवा अभन्ति न पिबन्त्येतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्ति ॥ १ ॥ त एतदेव रूपमभि-
संविशन्त्येतस्माद्रूपादुद्यन्ति ॥ २ ॥ स य एतदेवममृतं वेद मरुतामेवैको भूत्वा सोमेन मुखेनैतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्ति स एतदेव रूपमभि-
संविशन्त्येतस्माद्रूपादुदेति ॥ ३ ॥ स यावदादित्यः पश्चादुदेता पुरस्ता-
वस्तमेता द्विस्तावत्तत्तरत उदेता दक्षिणतोऽस्तमेता मरुतामेव ताव-
दाधिपत्यं स्वाराज्यं पर्येता ॥ ४ ॥ ९ ॥

अथ यत्पञ्चमममृतं तत्साध्या उपजीवन्ति ब्रह्मणा मुखेन न वै देवा अभन्ति न पिबन्त्येतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्ति ॥ १ ॥ त एतदेव रूपमभि-
संविशन्त्येतस्माद्रूपादुद्यन्ति ॥ २ ॥ स य एतदेवममृतं वेद साध्याणामेवैको भूत्वा ब्रह्मणैव मुखेनैतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्ति स एतदेव रूपमभि-
संविशन्त्येतस्माद्रूपादुदेति ॥ ३ ॥ स यावदादित्य उच्चरत उदेता दक्षिणतोऽस्तमेता द्विस्तावत्पूर्व उदेताऽर्धाऽस्तमेता साध्याणामेव ताव-
दाधिपत्यं स्वाराज्यं पर्येता ॥ ४ ॥ १० ॥

द्विगुणीभूतो वसुकालो यावांस्तान्मभवतीति द्विस्तावत् अर्ध इत्यर्थः ।
ब्राह्मे मुहूर्त इत्युपकालस्य प्रसिद्धेः । रौद्रः काल इति पूर्वरात्रस्य
प्रसिद्धेः सार्धरात्रस्य सौम्यः काल इत्यपररात्रस्य । सौम्यकालत्वाच्च
तस्मिन्काले शीतगुणयुक्तः । मातृकालत्वाद्वायुश्च वाति । आग्नेय-
कालत्वादेवाहिः सैकषट्किं होमकमाणि विशेषतः प्रवर्तन्ते । 'अहः
सर्वं वृक्षानां तु परेषां रात्रिरेव च । प्रदत्ता विष्णुना पूर्वं नाल-
मित्यनुवन्तरे । पुनर्विशेषतो दत्तं रुद्राणां मरुतां तथा । माध्यन्दिनं
तृतीयं चाप्यादित्यानां प्रदत्तवान् । विशेषामपि देवानां सामान्या-
दनुनामहरि'ति च । सर्वस्याधिपतिर्वेदा रुद्रावास्तु इषोर्द्वयोः ।
वसवस्त्वह एवेष्टाः सामान्याश्च विशेषतः इति च । माध्यन्दिने तृतीये
च रुद्रादे रान्यभिष्यन्ते । तद्भूतत्वाद्दयनां तु प्रातः काले विशेषतः ।
तत्रापि वायव्यधीनत्वमभ्यादीनां प्रकीर्तितम् । एवं पृथिव्या रुद्राणा-
मन्तरिक्षं प्रकीर्तितम् । मरुतां च द्विलोकेशा आदित्याः परिकीर्तिताः ।
सर्वेषामधिपे ब्रह्मा युवाधीशस्तु मातृकः । विलोकाधिपतिश्चेन्द्रस्तेषा-
मप्यधिपौ हरिरिति च । स्वाराज्यं मौमः स्वरज्जनात् । न
स्तिन्द्राद्यमो द्विगुणकालं तिष्ठति तस्माद्भूगणस्तस्मात्सोम इत्यत्र
किञ्चिन्मानम् । न च सोमाद्विगुणमेव ब्रह्मा तिष्ठति । द्विपराधे
हि तस्य कालः । इन्द्रादयो हि मन्वन्तरमात्रं तिष्ठन्ति । न च
वृक्षानां पूर्वोपदेशो रुद्राणां दक्षिण आदित्यानां पश्चिमो मरुतामुच्यते
एव । नान्यत्रेत्यत्र प्रमाणमस्ति । तत्पक्षे रुद्रैः सह इन्द्रस्य दक्षिणत्व-
प्राप्तेः । न चेन्द्रश्चन्देन वायुस्त्वंहीतः । अत इन्द्रादेवेन्द्रस्य द्विगुण-
कालत्वमिति विरोधः । इन्द्रादिपुरीणागुह्यामस्त्वेतन्मङ्गीकारे तत्त्वोडश-
गुणत्वादध्वोर्दशस्यैकेन्द्रात्परतोऽन्विन्द्रत्वमेव स्यात् । अथ तं त ऊर्ध्वं
उदेत्येति तत्पक्षे पश्चादप्यादित्यभावात्कल्पान्तलयो न स्यादित्याद्यनन्त-
दोषदृष्टवेऽपि ग्रन्थान्पत्वापैवोपरम्पते ॥ ३ ॥

'वस्त्रादीनां तु सर्वेषां सर्वेद्विगुणपराण्यपि । सन्त्येवमपि धीवृत्त्यै
कथं दिव्य कथ्यत'इति च । ऐन्द्र्या उद्गाते रुद्राणामेवोदयाभाव-
तो च दोषः । अतो यत्किञ्चिदेतत् । 'उदेति पूर्वतः सूर्यो
विमोचति च पश्चिमे । एवं नियम उद्दिष्टो ब्रह्मणा विष्णुचोदनात् ।
विगुणं द्विगुणं कालमुदित्वा दक्षिणादिषु । मध्ये व्यवस्थितिः पश्चा-
त्प्राणं याचिता पुरा । हिरण्यकेन वृषस्य हिरण्याक्षेण वै पुनः ।
प्रासुराणां देवत्वं ब्रह्मा तत्पददौ तयोः । तच्छ्रुत्वेन्द्रादिभिः प्रोक्तः
सर्वं प्रादा वराविभौ । देवता हि चिन्त्येयुरेवं दत्ते वरे त्वया ।
अमुक्तो देवतैः प्राह ब्रह्मा लोकपितमहः । न मया स करो दत्तो
विषानां सुराः क्वचित् । येन युष्मद्विनाशः स्यात्ततो न्येतु च वो
वसम् । दक्षिणागुदयो यस्तु स हि देवन्दिनो मया । अभिप्रेतो
तेन चायं कालान्तरगतः क्वचित् । अर्धेनान्यत्तरा नाहोः सकाशा
नित्यद्वौ रविः । पश्चादज्ञोत्तरां गच्छेत्पूर्वं रात्रे तु दक्षिणात् । तदर्थं
विभक्त्यै तदर्थं चोत्तरादपि । दक्षिणां च तदर्थं स ऊर्ध्वादूर्वाकच
गच्छति । दक्षिणागुदयस्त्वेष न तु कालान्तरे क्वचित् । यदोत्तरस्यात्
विगुणः पूर्णो भवति नै सुराः । तदापि दिगुणत्वं स्यात्तन्मयात्र
विहितम् । अहःसाम्येऽपि क्रमश्च आतपस्याल्पकालतः । गिर्यावृत्तेः
विषमन्त्येवूदयास्तमयाविव । कालान्तरे भाविनं तु दक्षिणागुदयं
एव । अपेक्ष्यैव करो दत्तो द्वितीयो देवता मया । समयश्च कृतो
नित्यो मया क्षयश्च चानवाः । पूर्वस्माद्दुदयो नित्यः पश्चिमेऽस्तमय-
ण्यथा । नियमो नान्यथाऽयं स्यात्कदाचित्केनचित्क्वचित् । तस्माच्च
ते मये कापि शोक्ता इत्थं सुरास्तदा । विशेषा अभवन्स्वै ययुः
मये निवेदानमिति च । एतदेव मौक्षधर्मेण बलिवासवसंवादा
कृतम् । देवान्प्रति ब्रह्मणो वचनं रहस्यत्वाद्विज्ञाप बलिना दक्षिणा-
गुदम उक्तः । इत्येव तु प्रसवचर्चं जानता दक्षिणागुदयो नास्ती-

त्युक्तम् । 'देतेययोर्धरं ज्ञात्वा त्वविज्ञाय सुरान्प्रति । ब्रह्मणोक्तं वि-
बलिना वासवं प्रत्युदीरितम् । दक्षिणाद्युदयान्ते तु त्वां जेष्यामि
पुरन्दर । इत्युक्तस्तृणवाचैन्द्रो न कदाचन तद्भवेत् । ब्रह्मणा नियमो
यस्मात्कृतः प्रागुदयो रवेः । इत्युक्त्वा तु जगामेन्द्रो दिवमैरावत
स्थित' इति च ॥ १० ॥

अथ सूर्यस्थितो विष्णुरादित्यस्त्वादिसुलतः । आदानाद्वापि
देवानामूर्ध्वं गच्छति मण्डलात् । प्राप्य वैकुण्ठलोकं च नोदेत्यस्ते
चैति सः । एकलः प्रलये भ्याता देवता नाम संशयः । तेन सत्येन
न व्युद्दिमान्नुषां ब्रह्मणा कचित् । इत्युक्त्वा पुरा ब्रह्मा देवेभ्यः स
चतुर्मुखः । एतां विद्यां तु यो वेद नित्यमस्य दिवा भवेत्
वैकुण्ठधामसंस्वस्य शुकस्थानुदयास्तकम् । तदेतद्भगवान्विष्णुः प्रादा-
ज्ज्ञानं विरिञ्चये । विरिञ्चिर्मनवे प्राह प्रजाभ्यो मनुरेव च । प्रयित्वा
तु पृथिवीं रत्नैः समसमुद्रिणीम् । दत्त्वाऽपि मुखे नैव पूर्णं गुरु-
दक्षिणा । देवास्तुपासनायोग्या एकैकस्यामृतस्य हि । सर्वस्योपासने
ब्रह्मा तदन्वे ज्ञानमावके । उपासने नैव योग्यास्तद्योग्या हि सुग-
यव' इति देवश्रुतौ । ब्रह्मणा परेण सा विराधिपि । भगवत्प्रसादाद-
इदं न प्राप्नुयामित्यर्थः ॥ ११ ॥

अथ तत ऊर्ध्वं उदेत्य नैवोदेता सास्तमेतेकल एव मध्ये स्थित
तदेष खोकः ॥ १२ ॥ न वै तत्र न निम्लोचो नोदियत्य कदाचन
देवास्तेनाह सत्येन सा विराधिपि ब्रह्मणेति ॥ १३ ॥ न ह वा जल
उदेति न निम्लोचति सकृदिवा द्वैवास्मै भवति य एतामेवं ब्रह्मोपनिष-
वेत् ॥ १४ ॥ तद्धेतुर्ब्रह्मा प्रजापतय उवाच प्रजापतिर्मनवे मनुः प्रजाभ्य-
स्तदैवदुद्वासायारुणये ज्येष्ठाय पुत्राय पिता ब्रह्म प्रोवाच ॥ १५ ॥ इ-
वा च तज्ज्येष्ठाय पुत्राय पिता ब्रह्म प्रवृत्त्यात्मणास्याव वाऽन्तेपातिने ॥ १६ ॥
नाम्यस्मै कवीचन यत्तप्यसा इमामग्निः परिशुदीता धनस्य पु-
नश्चादेतदेव ततो भूय इत्येतदेव ततो भूय इति ॥ १७ ॥ ११ ॥

यदिदं किञ्च भूतं प्रभूतं परिपूर्णं तत्सर्वं गायत्री भगवानेव ।
वहाविति धातोः । बहुः पूर्णतायामिति च । 'यदिदं परितः
एष मत्स्यकृमादिरूपकम् । तदिदं भगवान्विष्णुस्तत्तान्तःस्थित एव
यः । तन्निःसृतत्वाद्देवानां भायकत्वाति चाखिलम् । अतो भायवि-
नामसो वासुदेवः परः पुमान् । भूमा भूतमिति प्रोक्तः पूर्णत्वा-
पुण्योत्तमः । अनन्यापेक्षमुद्रितं सर्वस्य विनियामकम् । यद्यत्त-
त्विष्णुरेव नान्यदेतादृशं कचित् । स एव भगवान्विष्णुर्वाङ्मा नाति-
स्थितः । वचनाद्वयशीर्षारूपो गायत्र्या च स आस्थितः । स एव
त्रिचीनामा पृथिव्यामपि संस्थितः । विष्णो हि पृथिवीसंस्थे
तत्त्वसर्वे प्रतिष्ठितम् । नातिरोते च तं कश्चित्स हि सर्वाधिको हरिः ।
पृथ्व्यापृथिवीनामा स एवान्तःशरीरभगः । शरीरवादीरणाच्चैव शरीरं
गमयानजः । पुरुषो जीव उद्दिष्टस्तस्मिन्नेव स्थितो विष्णुः । योऽसौ
जीवो स्थितो विष्णुः शरीरमिति नामकः । शंत्वाच रतिरूपत्वादीरणाच्च
एव तु । जीवचैतन्यरूपस्य हृदयेऽपि व्यवस्थितः । अपनादृदि-
विष्णुः स हृदये कीर्तितो बुधैः । गायत्र्या संस्थितो विष्णुः स्त्रीरूपः
सर्वतन्मः । द्वितीयश्चैव मत्स्यादिर्भूतनामावतारगः । तृतीयो वाचि-
रूपश्च स्त्रीरूपो हयशीर्षकः । चतुर्थः पृथिवीसंस्थः स्त्रीरूपः पीत-
रणाकः । जीवस्थान्तर्गतो व्याप्य शरीरमिति नामकः । पञ्चम-
नन्दित्यथ षष्ठो हृदयनामकः । गायत्रीनामको विष्णुरेव पण्डि-
तपते । विभिः स्वरूपपादैश्च भिन्नेनैकेन चैव हि । गायत्रीनामको
विष्णुर्भूतुत्पात्संप्रकीर्तितः । भिन्नपादः सर्वजीवास्तस्य सादृश्यमावृतः ।
स्वरूपपादा विष्णोस्तु त्रयो हि दिवि संस्थिताः । नारायणो वासुदेवो
वैकुण्ठ इति ते त्रयः । अनन्तशयनं चैव तयानन्तासनं हरिः ।

गायत्री वा इदं सर्वं भूतं यदिदं किञ्च वासवे गायत्री वाग्वा इदं
सर्वं भूतं गायति च गायते च ॥ १८ ॥ या वै सा गायत्रीर्धं वाय सा

बहुलशोच्छिन्ने नित्ये विमाने संस्थितं यतः । चित्प्रकृत्यात्मनि ततो दिवीति कथितं श्रुतौ । लोकत्रयविवक्षायां परतो लक्ष्यो जनात् । सर्वं द्यौरिति विज्ञेयं ततस्ते दिवि संस्थिताः । दिवः परश्च भगवान् सप्तलोकविवक्षया । परं ब्रह्मेति भगवान्सर्वगः संप्रकीर्तितः । स एव जीवस्य बहिर्हृदयाकाश आस्थितः । योऽयं हृदयगः सोऽयं जीवान् व्यप्य संस्थितः । व्याप्तो जीवान्तरे योऽसौ स जीवहृदि संस्थितः । एवं चापि चतुष्पात्वं वासुदेवस्य कीर्तितम् । स एव पूर्णो भगवान् प्रवर्त्यस्तथास्थितः । अन्यैः प्रवर्त्यते योऽसौ स प्रवर्तीति गीयते । अप्रवर्त्यो हरिर्नित्यः स्वतन्त्रत्वात्सदैव च । अस्य प्रवृत्तिर्नास्तीति सोऽप्रवर्तीति कीर्तितः । पूर्णोऽस्वतन्त्रा श्रीधरास्य वेत्तुमेवति द्वायती । साक्षाद्वाचस्पतिपासायां योऽस्य एकश्चतुर्मुखः । तस्मादनन्यतन्त्रास्य श्री भैवेन्नान्यथा कश्चित् । विष्णुतन्त्रत्वमस्य स्यात्परेषां तस्य तन्त्रता । यथाक्रमेण तन्त्रत्वं योग्यताक्रमतो भवेदिति च सत्तन्त्रे । ब्रह्म शब्दाच्च भगवानित्यवधीयते । पूर्णाप्रवृत्तिर्न च तस्मिन्नेव गुरुषुम् । तावानस्य महिमेति मन्वाच । पादोऽस्य विद्या भूतानीति जीवानां चतुष्पादान्तर्भावात् । भूते यदिदं किञ्चेति पविधान्तर्भूतं भूतं मेयं पृथिव्यस्याः हृदि सर्वं भूतं प्रतिष्ठितमेतामिव नातिशीयन्ते ॥ २ ॥ या वै सा पृथिवीयं वायुः सा यदिवमस्मिन्पुरुषे शरीरमस्मिन्हीमे प्राणाः प्रतिष्ठिता एतदेव नातिशीयन्ते ॥ ३ ॥ (तद्व पत) यद्वै तत्पुरुषे शरीरमिदं वायुः तद्यदिवमस्मिन्मन्त्रः पुरुषे हृदयमस्मिन्हीमे प्राणाः प्रतिष्ठिता एतदेव नातिशयन्ते ॥ ४ ॥ सैषा चतुष्पदा यद्विद्या गायत्री तदेतद्व्याख्यं नृकम् ॥ ५ ॥ तावानस्य महिमा ततो ज्यायाः पुरुषः । पादोऽस्य सर्वा भूतानि विष्णुस्मात्सूते विवर्तिता ॥ ६ ॥ यद्वै तद्विद्येत्येवं वाच तथोऽयं बहिर्हृत् पुरुषादाकाशो यो वै स बहिर्हृत् पुरुषादाकाशः ॥ ७ ॥ अथ वाच स योऽयमन्तः पुरुष आकाशो यो वै सोऽन्तः पुरुष आकाशः ॥ ८ ॥ अयं वाच स योऽयमन्तर्हृदय आकाशो यो वै सोऽन्तर्हृदय आकाशस्तदेतत्पूर्वमभवति पूर्णमभवतिर्नाः अयं स मेत य एवं वेद ॥ ९ ॥ १२ ॥

अन्त्याद्यवताररूपमेव । 'द्राविज्ञेयवतारेषु जीवोऽप्युक्तो यथा पृथुः । यथा पादेषु चतुर्षु सावित्र्याजीव ईरितः । यथा कालः पुमान्पतन् कृतिष्व परस्य तु । विष्णो रूपाणि गण्यन्ते पररूपेण वै सह । एव भूतानि गण्यन्ते भिन्नान्यपि पदैः सह । भूताभूते यथा रूपे तद्वगस्तु तथैव च । भिन्नान्यपि तु भूतानि पदानि स्वपदैः सहे'ति गण्यन्ते । 'सुदर्शनान्त्यं सास्त्रं तु प्रायुक्तं दपितं त्रिपादि'ति श्रीमत्मावते प्रयोगाच्च न जीवो भगवत्स्वरूपम् । 'सुवर्चला यथा एवपत्त्यन्तः समुदाहृता । एवं जीवा भगवतो वस्तुभेदेऽपि सर्वदे'ति च ॥ १२ ॥

'प्राणाभिमानी चक्षुषः सर्व एव बुद्धाहृतः । तेजोऽवापभिमानी च प्राणद्वाराधिपतिर्हरेः । दक्षिणाधिपतिस्सोमो व्यानः धोत्राभिवानवाच । यज्ञोलावण्यरूपश्च पश्चिमद्वारपस्तथा । वागपानात्मको हविर्ब्रह्मतेजोऽक्षदेवता । उत्तरद्वारपस्त्विन्द्रः समानमन आत्मकः । शीर्ष्यश्चार्वात्मको नित्यमूर्ध्वद्वारप एव च । प्रधानत्रापुराकाशः त्रैजादुच्यतेस्तथा । उदान ऊर्जितत्वात्स ओजः पूर्णवतो महः । शस्य ब्रह्मणस्त्वेते पुरुषाः पञ्च कीर्तिताः । द्वारपा हृदये चैव विष्णु-श्लोके च सर्वदा । आन्तरद्वारपा ह्येते त्रयाद्या बाह्यतः स्मृताः ।

तस्य ह वा एतस्य हृदयस्य पञ्च देवसुतयः स योऽस्य आरुसुपिः स वायस्तच्छुः स आवितस्तदेतन्नेजोऽवापमित्युपासीत तैवस्यवाचो भवति य एवं वेद ॥ १ ॥ अथ योऽस्य दक्षिणः सुपिः स व्यानस्तच्छुः स वाग्मास्तदेतच्छुः यशश्चेत्युपासीत धीमान्यशस्वी भवति य एवं वेद ॥ २ ॥ अथ योऽस्य अत्यरुसुपिः सोऽपाकः सा वाक् सोऽग्निस्तदेत-
त्तत्तत्समप्राप्तमित्युपासीत ब्रह्मवर्चस्यवाचो भवति य एवं वेद ॥ ३ ॥ तस्य योऽस्योदक् सुपिः स समानस्तन्मनः स पर्जन्यस्तदेतत्कीर्तिश्च सुपिश्चेत्युपासीत कीर्तिमान्मुष्टिमान्भवति य एवं वेद ॥ ४ ॥ अथ योऽस्योर्ध्वः सुपिः स उदानः स वायुः स आकाशस्तदेतदोजश्च मह्ये-

एवमेतानुपास्यैव तद्गुणांशांश्च भाग्यवेत् । विष्णुलोकं तथा मच्छेद्वेदे-
दपि तु सन्ततिः । योऽसौ वैकुण्ठगो विष्णुः सप्तलोकोपरिस्थितः ।
स एव सर्वलोकेषु विद्यतो ब्रह्मणस्तथा । उच्चैः पूज्यमलोकेषु तथा
प्रत्यवरेषु च । पुरुषेषु च सर्वेषु स एकः संव्यवस्थितः । प्राणसंस्थस्य
वै विष्णुः प्राणोऽसौ संव्यवस्थितः । स्पर्शेन दृश्यते चाग्निस्तदृष्टिरिव
सा ततः । स प्राणः स्तौति तं विष्णुं सा स्तुतिः श्रूयते सदा ।
कर्णौ पिपाय तद्विद्वान् दिव्यचक्षुः सुकीर्तिमान् । श्रुक्तो भूत्वा
भवेद्यस्मादुपासीतैव सन्ततमि'ति सत्तत्त्वे । दिक्षु यानाद्यशो व्याप्त
कीर्तिः प्रत्यक्षतः स्तुतिरिति शब्दनिर्णये । सर्वतः शृष्टेः सर्वत उच्ये
वैकुण्ठक्षीरसागरानन्तासनादिषु विद्यतो ब्रह्मणोऽप्युच्येपु तत उत्तमो
नास्तीत्यनुचयाः सर्वतः स्वयमुच्यमाः । 'पृथिवीमध्ये सर्वलोको लोकोऽ-
नन्तासनात्मकः । अन्तरिक्षात्मकेभ्यश्च श्वेतद्वीपे स्थितो हरिः ।
आत्मकेभ्यश्च सर्वेभ्यो वैकुण्ठश्चोच उच्यते । पृथिव्यां द्यौर्महामेक-
राकाशे एवमण्डलम् । दिवीन्द्रसदनं चैव तत्परे तु दिवः परे ।
पृथिव्यां ब्रह्मणो मेरो जयन्तं त्वन्तरिक्षम् । तृतीयं सत्यलोकं च
सदनं त्रिविधं स्मृतम् । तेभ्योऽनन्तासनाद्या यत्परतो विद्यतः पर'

त्युपासीतौजस्यो महत्त्वान्भवति य एवं वेद ॥ ५ ॥ ते वा एते पञ्च
ब्रह्मपुरुषाः स्वर्गस्य लोकस्य द्वारपाः स य एतानेवं पञ्च ब्रह्मपुरुषा-
न्स्वर्गस्य लोकस्य द्वारपावेद ॥ ६ ॥ अस्य कुले वीरो जायते प्रतिपद्यते
स्वर्गं लोकं य एतानेवं पञ्च ब्रह्मपुरुषान्स्वर्गस्य लोकस्य द्वारपावेद अथ
यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते चिन्वतः शृष्टेः सचैतः शृष्टेः पुरुषमे-
पुनश्च लोकेष्विव वायु तद्यदिवमस्ति जलतः पुरुषे ज्योतिस्तस्यैव
दृष्टिः ॥ ७ ॥ यच्चैतदक्षिणधरिरे संस्पृशेन्नोणिमानं विजानाति तस्यैव
धुतिर्यच्चैतकर्णवर्षिपृष्ठं विनदमिव मधुपुरिषाशेरिव ज्वलत उपस्पृशति
तदेतद्दृष्टं च अतं येत्युपासीत यधुष्यः श्रुतो भवति य एवं वेद य एवं
वेद ॥ ८ ॥ १३ ॥

मि सत्तत्त्वे । 'तितदः समुद्रघोषः स्यान्नदयुर्मेषसम्भवा' इति च ।
'यधुष्यधुषि ब्रह्मण्येव यातीत्युपासक' इति च ॥ १३ ॥

'इदं ब्रह्मातिमाधीप्यात्सर्वं पूर्णगुणत्वतः । तच्च ब्रह्मजलान्ताक्षा-
णोऽसौ विष्णुर्जलेऽनिति । आनीदवात्रयिति यं वेदवागवदत्सुकुटम् ।
तथक्ते तु सलिले ब्रह्म नारायणोऽपि सः । इति श्रान्त उपासीत
गम्भाज्जानमयः पुमान् । कृतुस्तु निश्चितं ज्ञानं तद्वच्चः पुरुषो मृतौ ।
गम्भादिनिश्चितं ज्ञानं कुर्याद्विष्णौ महागुणे । महाज्ञानात्मकत्वानु-
शेक्तो विष्णुर्मनोमयः । यस्मादलक्षरीरोऽजायतः प्राणशरीरकः ।
तस्मिन्नात्माकाशात्स आकाशात्मा प्रकीर्तितः । सर्वगन्धादिरूपश्च
गोक्ता चैषां सर्वैव हि । इति निश्चयकृदाति तमेव पुरुषोचममिति
तदुक्ते । एकत्र सर्वगन्धादिना विदानन्दामकसर्वगन्धादिरूपत्व-
वाच्यते । अन्यत्र तद्भोज्यत्वम् ॥ १४ ॥

'क इत्यानन्द उद्दिष्ट उक्त इच्छा प्रकीर्तिता । आनन्देच्छा-
वरूपोऽसौ कोशो विष्णुः प्रकीर्तितः । तस्योदरेऽन्तरिक्षं च पृथिवी
शब्दपुत्रयोः । शिरोविवरमा द्यौश्च दिशो बाह्वु संस्थिताः । अजरोऽयं
यथाविष्णुर्वसवो देवतागणाः । तेषां निधानं भगवांस्तस्मिन्निर्वमिदं

सर्वं सत्त्विदं ब्रह्म तज्जलानिति श्रान्त उपासीत अथ खलु कृतुमयः
पुरुषो यथाकतुरसिंहोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवति स कर्तुं
कुर्यात् ॥ १ ॥ मनोमयः प्राण शरीरो मानसः सत्यसङ्कल्प आकाश आत्मा
सर्वकर्मो सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वरसः सर्वमिदमभ्यासोऽवाक्य-
वाहरः ॥ २ ॥ एष म आत्मान्तर्हृदये ज्योत्यान्पृथिव्या ज्योत्यान्तरिक्षा-
न्वाकावन्दिवो ज्योत्यानेभ्यो लोकैभ्यः ॥ ३ ॥ सर्वकर्मो सर्वकामः
सर्वगन्धः सर्वरसः सर्वमिदमभ्यासोऽवाक्यवाहर एष म आत्मान्तर्हृदये
अनुसृतमितः मेत्याभिसम्भावितासीति यस्य स्यादन्ता न विचिक्त्वा-
लोचि ह स्यात् शान्तिद्वयः शान्तिद्वयः ॥ ४ ॥ १५ ॥

अन्तरिक्षोदरः कोशो भूमिपुत्रो न जीर्णमिति दिशो तस्य लक्ष्यो
तत्तस्योत्तरं दिक्षु स एष कोशो बह्वुधातत्तास्मिन्निर्वमिदं च धितम् ॥ १॥

श्रितम् । प्राचीदिकसंस्थितस्तस्य बाहुर्दक्षिण ऊर्ध्वगः । जुहुः प
होमकर्तृत्वाद्भुक्ते ह्येतेन केनचनः । दक्षिणस्त्वधरो बाहुर्दक्षिणादिक-
स्थितो विभोः । सहमानेति स प्रोक्तो मानं वेदात्मकं यतः ।
ग्रहो वेदात्मकः ग्रहसहितो दक्षिणाधरः । बाहुर्लुहोति चक्रेण
यजुर्नित्यधवा जुहः । प्रतीचीदिकस्थितस्तस्य वामबाहुस्तथोत्तरः ।
राजीपुक्तगदापुक्तो राजीनामा प्रकीर्तितः । अधरो वामबाहुर्गो उत्तरा-
दिकस्थितो विभोः । श्रिय आधारपश्चित्वात्सुभूतानामकः स्मृतः ।
दिङ्मयानश्च ते प्रोक्ता धर्मज्ञानातिदेशनात् । तेभ्यो जातो महाबाहु-
र्दिशां वत्सस्ततः स्मृतः । धर्मज्ञानादिरूपेण विष्णोर्बाहुचतुष्टयात् ।
जातं बाहुं विदित्वैव पुत्रो भूत्वा न रोदिति । न जायते न म्रियते
मुक्तो भूत्वा सुखी भवेत् । बाहुं हरेः सुतं ज्ञात्वा नाहं पुत्रतपाऽ-
रुदम् । हरेः प्रसादसामर्थ्याद्भजराचामरा ब्रह्म । अनादिकाल-
सम्बन्धादित्युवाच पुरा रमा । अचिन्तं परानन्दकामं विष्णुं सदा
ब्रह्म । प्रपद्ये तत्प्रसादेन केवलं नामशक्तिः । प्राणं सर्वप्रणेतारं
प्रपद्ये केनचनं सदा । प्रभूतं यदिदं किञ्चित्प्रादुर्भावत्मकं हरेः ।
मत्स्यायं तत्प्राण एव विष्णुर्नास्त्यत्र संशयः । तस्मान्मत्स्यादिरूपं
तं विष्णुमेव प्रपद्य । हे जना इत्यवोचत्सा लक्ष्मीः सर्वोऽप्रजा-
प्रति । प्राणनामा वासुदेवो मोक्षं स्वान्प्राणदेयतः । सङ्कर्षणस्त-
भूर्नामा भूषयेज्ज्ञानतो यतः । स पृथ्व्यां पृथिवीनामा स्वात्मानं

तस्य प्राची दिक्लुहन्मि सहमाना नाम दक्षिणा राजी नाम
प्रतीची सुभूता नामोत्तीर्था तासां बाहुवेत्सः स य पतमेवं बाहुं दिशां
वत्सं वेद न पुत्रोदं रोदिति सोऽहमेतमेवं बाहुं दिशां वत्सं वेद न
पुत्रोदं रुदम् ॥ २ ॥ अरिष्टं कोहं प्रपद्येऽमुनाऽमुनाऽमुना प्राणं
प्रपद्येऽमुनाऽमुनाऽमुना भुवः प्रपद्येऽमुनाऽमुना भुवः प्रपद्येऽमुनाऽ-
मुनाऽमुना स्वः प्रपद्येऽमुनाऽमुनाऽमुना ॥ ३ ॥ स यदवोचं प्राणं प्रपद्ये
इति प्राणो वा इदं सर्वं भूतं यदिदं किञ्च तमेव तत्प्रापयति ॥ ४ ॥

प्रपद्यतः । अन्तरिक्षेऽन्तरिक्षाख्यो यतः साधवन्तरीक्षते । दिवि
भूतामा स विष्णुः सर्वक्रीडाकरत्वतः । प्रद्युम्नस्य भुवोनामा सृष्ट्या
पद्माववेज्जगत् । सोऽग्निनामा परो ब्रह्मावन्ति सर्वे यतो हुतम् ।
पूतनामा स वायुस्यो नात्यायुधयतोऽस्य तत् । आदित्याख्यः स
वाहित्ये आददात्यायुरस्य यत् । स्रनामा त्वनिरुद्धोऽसौ परानन्द-
प्रपद्यतः । ऋग्वेदाख्यः स ऋग्वेदे ज्ञानं वेदयते यतः । यजुर्वेदो
यजुर्वेदे यज्ञं वेदयते यतः । सामवेदः सामवेदे साम्यं वेदयते
यतः । एवं चतुर्विधं तत्त्वं तदवोचमहं हरेः । इत्युवाचेन्द्रिरा देवी
पुण्यं परमं हरिमिति च । पुल्लिङ्गेनोच्यते स्त्री च पुंवन्लक्ष्मिती
प्रतीति च ॥ १५ ॥

‘विष्णुपूजार्थयज्ञोऽहमित्युपासनमादरात् । कुर्वीत पुरुषो नित्यं
स यत्सोऽहोत्तरम् । अतमायुस्तत्सवनत्रयमीरितमुत्तमम् । चतु-
र्विधं यत्पूर्वं प्रातःसवनमेव तत् । प्रार्थयित्वा ब्रह्मस्तदं पुमान्मृत्यु-
मपानुदेत् । मध्ये चतुश्चत्वारिंशन्मध्यमं सवनं स्मृतम् । रुद्राणां-
कर्षणेनात्र पुमान्मृत्युमपानुदेत् । ततोऽष्टचत्वारिंशच्च तृतीयं सवनं
स यदवोचं सः प्रपद्य इति पृथिवीं प्रपद्येऽन्तरिक्षं प्रपद्ये दिवं प्रपद्य
स यदवोचम ॥ ५ ॥ अथ यदवोचं भुवः प्रपद्य इत्यग्निं प्रपद्ये
तां प्रपद्य आदित्यं प्रपद्य इत्येव तदवोचम ॥ ६ ॥ अथ यदवोचं स्वः
प्रपद्य इत्यृग्वेदं प्रपद्ये यजुर्वेदं प्रपद्ये सामवेदं प्रपद्य इत्येव तदवोचं
तदवोचम ॥ ७ ॥ १५ ॥

पुरुषो वाच यज्ञस्तस्य यानि चतुर्विंशतिवर्षाणि तत्प्रातःसवनं
प्रातःसवनं गायत्री गायत्री प्रातःसवनं तदस्य यत्सोऽहोत्तरम्
प्रातः वाच वसव एते हीदं सर्वं वासयन्ति ॥ १ ॥ तं चेदेतस्मिन्वयसि
विहितपुस्तपस्तस्य ब्रूयात्प्राणा वसव इदं मे प्रातःसवनं माध्यन्दिनं
सवनं ननु सन्तनुतेति साऽहं प्राणानां वसवां मध्ये यज्ञो विलोप्सीये-
त्युच्यते तत् पश्यवो ह मयति ॥ २ ॥ अथ यानि चतुश्चत्वारिंशद्वर्षाणि
तत्माध्यन्दिनं सवनं चतुश्चत्वारिंशद्वर्षाणि चिद्वत् वैष्णवं माध्यन्दिनं

स्युतम् । आदित्यानां प्रार्थनेन तदं सृष्टुमपातुदेदि'ति सर्वयज्ञे ।
महिदासोऽन्यः कृष्णश्चान्य एव । 'महिदासस्त्वैतरेयः कृष्णोऽन्यो
देवकीमुतः । कपिलश्च द्वितीयोऽन्यश्च एते पुरा नराः । सङ्कत्योचै-
स्तपस्तेपुर्ब्रह्मणे परमेष्ठिने । मातुः स्वस्य च नामैक्यं विष्णुना
स्यादिति ह्युनौ । स्वात्मशिष्यप्रशिष्याणां नामैक्यं कपिलस्तथा ।
एवमेव च वेदोक्ता भवेमेति त्वत्प्रतिज्ञाः । तान्वरान्पददौ तेषां ब्रह्मा
लोकपितामहः । तस्मात्तन्नामिनश्चासंक्षयस्ते गृह्यन्तेऽपि हि । महिदास-
स्त्वैतरेयो बहुचोपनिषद्गतः । साक्षात्स भगवान्विष्णुस्तन्नामैको ह्युनि-
र्वाह्यः । कृष्णस्तु वासुदेवाख्यः परमात्मैव केवलम् । तन्नाम-
देवकीपुत्रस्त्वन्मोऽन्यमवद्वज्रमा । कपिलो वासुदेवाख्यः साक्षात्पारायण-
प्रदः । तन्नामा कपिलोऽन्यस्तु शिष्यनाम्ना सहाभवत् । स षोडश-
शतश्रीवी महिदासोऽपरात्तद्विषः । योरशिष्यस्तथा कृष्णः कपिलश्च
कुशाग्रकृत् । अय एते वरं प्राप्य ब्रह्मणः परमेष्ठिनः । कुतकृत्या
प्रभुद्वन्द्वस्तन्नामानश्च तेऽभवन्नि'ति कालकीये ॥ १६ ॥

सर्वान् तद्वत्स कदा अन्वायन्तः प्राणा वाच कदा एते ह्रीन् सवै-
रोदयन्ति ॥ ३ ॥ ते चेहेतस्मिन्त्यसि किञ्चित्पतयेन्त्य व्याख्याणा कदा
इदं मे आध्यन्दिनः । सर्वान् त्वर्षिष्वचनमनुसन्तनुतेति माऽह प्राणत-
कदाणां मध्ये यज्ञो विलोपनीयेत्युद्वेगं तत पत्यगदौ ह भवति ॥ ४ ॥
अय पान्यथाचाचारिः शत्रुप्राणि तत्पृतीयसचनमष्टाचत्वारिंशदक्ष-
जगती जगतं तृतीयसचनं तदस्यादित्या अन्वायन्तः प्राणा वाच आदित्य-
एते ह्रीन् सवैराद्वदन्ते ॥ ५ ॥ ते चेहेतस्मिन्त्यसि किञ्चित्पतयेन्त्य
व्याख्याणा आदित्या इदं मे त्वर्षिष्वचनमायुः अनुसन्तनुतेति माऽह
प्राणानामादित्यानां मध्ये यज्ञो विलोपनीयेत्युद्वेगं तत पत्यगदौ ह
भवति ॥ ६ ॥ एतत्त स्म वै तद्विद्वानाह महिदास ऐतरेयः स किं
एतदुपतएसि योऽहमेत न रेणमीति स ह योऽहं चरंरातमजीवाम
ह योऽहं चरंरातं वीचति य एवं वेद ॥ ७ ॥ १६ ॥

'स्वरूपभूतयज्ञस्य धुरिपपासारिस्तथा । दीक्षा भोजनपाने
य रतिश्चोपसदः स्युताः । व्यवायहासमश्नास्तु स्तुतयश्चात्मकाः
प्राणाः । तपो दानार्जवार्हिमाः सत्यमप्यस्य दक्षिणा । सौज्यस्य-
गाहेति ततो यज्ञवत्पुत्रजन्मनि । आहुहि पुनरुपपत्तिः प्रसन्नः प्रथमा
पितुः । यज्ञज्ञानं तु मरणं तदा ध्यायेज्जयं पुमान् । भगवन्नश्नयोऽसि
मश्न्युतोऽसि गुणैः सदा । प्राणाश्च सुखितो नित्यमाधिक्येनेति
चित्तयेदि'ति सचत्वे । आदिनम्यादेव तत्प्रसादादेव । प्रतस्य
प्राणनस्यानादेर्मगवतो रेतसः रतिरूपस्य ज्योतिः पश्यन्ति । वासेन
पश्यन्तीति वासरम् । दिवःपरतो वैकुण्ठे यदिऽप्यते । कद्वतममेव
तथा । 'अय यदतः पर' इत्युक्तत्वाच्च । न चादित्यस्य षडलं दिवः
गतः । उत्तरं ज्योतिः पश्यन्तः क्षरानन्दरूपं परिपश्यन्तो वर्यं
पश्य उदगन्म । उत्तरं ज्योतिः पश्यन्तस्तदेवोत्तरं स्वश्च पश्यन्तः ।
रित्तित्वात्पर्यायां । उदाख्यं ज्योतिरुत्तमं तमसः सकाशादगन्म
गातः स्मेत्यर्थः । 'तस्योदितिनामे'ति श्रुतेः । देववादेवं देवविषयेऽपि
देवानां देवमित्यर्थः । दूरिभिः प्राप्यत्वात्पर्यम् । 'रतिरूपं परं
जीतिरनादेः केवलस्य यत् । तत्प्रसादेन पश्यन्ति हृदि वासाद्वृति-

अ यद्विचिपति यद्विपासति यज्ञं यमते सा अस्य दीक्षाः ॥ १ ॥
अ यद्विप्राति यन्तिवति यद्रमते तदुपसर्दरेति ॥ २ ॥ अथ यज्ञसति
यज्ञसति यन्मिधुनं चरति स्तुतयश्चैरेव तवेति ॥ ३ ॥ अथ यत्तपो
तत्सार्जवमहिंसा सत्यवचनमिति ता अस्य दक्षिणाः ॥ ४ ॥ इद्वत्वात्म-
नाणां वा एतद्यत्सचमिति तस्यादाहुः सोऽप्यसोष्टेति पुनरुत्पादन-
मस्य तत्परामेवावमुद्यः ॥ ५ ॥ तदैतद्वोर आङ्गिरसः कृष्णाय
विष्णोः पुत्रायोऽस्योवाचापिपास एव स भभूव सोऽन्तर्वैलाचामेनज्जयं
सोऽप्येतोऽसितमस्यच्युतमसि प्राणशः सितमसीति तत्रैते द्वे अथौ
मन्त्राः ॥ ६ ॥ आदिनमन्नस्य रेतस उद्वयं तत्प्रसादिति ज्योतिः पश्यन्त
उत्तरं स्वः पश्यन्त उत्तरं वैश्वं देवता सूर्यमगन्म ज्योतिरुत्तममिति
रित्तित्वात्तममिति ॥ ७ ॥ १७ ॥

प्रदम् । यत्पूर्णं सर्वदा भाति वैकुण्ठे परतो दिवः । तदुद्राण्य
अपश्यन्तो निर्गत्य तमसो ब्रह्मम् । ज्योतिरानन्दसम्पृप्तमोत्तम-
वृत्तमम् । देवानां दैवते साक्षात्छरिशाप्यं परं पदम् । आत्मा स
वासुदेवाख्यमिति मन्त्रद्वयब्रवीदिति नारायणीये ॥ १७ ॥

‘मनःसंस्थस्तु यो देवः साक्षान्नारायणः प्रभुः । स एवाकाश-
संस्थश्च मन आकाशनामकः । मननान्मन आकाश आसमन्ता-
त्प्रकाशनात् । वासुदेवादिमेवेन स वागादिषु संस्थितः । अश्यादि-
च तन्नामा वागादित्यः स एव तु । अश्यादित्यैः सहैवेसो भाति
दृष्टान्तपत्त्यर्थः । एवंविद्ब्राह्मणैश्च पशोज्ञानगुहात्मताम् । कीर्ति-
च ब्रह्ममन्त्राख्या वरतां मुक्तिगामपि । प्राण्य भाति तपत्यद्वा-
स्वाज्ञानादिकमेव चेति च ॥ १८ ॥

‘अगम्यत्वादसंज्ञाम ब्रह्म नारायणाभिधम् । प्रलये वासुदेवाख्य-
गम्यं सदभवद्विदाम् । तत्प्रकृत्या समभवत्तत आण्डमजायत ।

मनो ब्रह्मेत्युपासीतेत्यप्यात्ममयाचिदैवतमाकाशो ब्रह्मेत्युभयमादि-
भवत्यध्यात्मं चाचिदैवतं च ॥ १८ ॥ तदेतच्चतुष्पादस्य वाक्पादः प्राण-
पादश्चक्षुःपादः श्रोत्रं पाद इत्यध्यात्ममयाचिदैवतमग्निः पादो वायुः पाद-
आदित्यः पादो दिशः पाद इत्युभयमेवादिष्टं भवत्यध्यात्मं चाचिदैवतं
च ॥ १९ ॥ वागेव ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः सोऽस्मिन् ज्योतिषा भाति च
तपति च भाति च तपति च कीर्त्या यशसा ब्रह्मवर्चसेन य एवं
वेद ॥ २० ॥ प्राण एव ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः स वायुना ज्योतिषा भाति च
तपति च भाति च तपति च कीर्त्या यशसा ब्रह्मवर्चसेन य एवं
वेद ॥ २१ ॥ चक्षुरेव ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः स आदित्येन ज्योतिषा भाति
च तपति च भाति च तपति च कीर्त्या यशसा ब्रह्मवर्चसेन य एवं
वेद ॥ २२ ॥ श्रोत्रमेव ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः स दिग्भिर्योतिषा भाति च
तपति च भाति च तपति च कीर्त्या यशसा ब्रह्मवर्चसेन य एवं
वेद ॥ २३ ॥ ॥ १८ ॥

आदित्यो ब्रह्मेत्यादिशस्तस्योपपादक्यात्मनसदेवेदमग्र आसीन्नस्य-
दासीन्नसमभवत्तदण्डं निरपतंत तत्संयत्सरस्य मात्रामशयत तपित-

मिषादित्यनामासावभवत्तत्संयत्तदण्डे । नियन्तैव च सूर्यस्य भगवान्
सरोत्तमः । तस्मिन्नादित्यनामानपादित्यस्यं जतार्दतम् । ब्रह्मोपासीत
परमं सर्ववेदज्ञता तत इति ब्रह्मतत्त्वे । उल्लव उरुरवः । अतिमदान्तो
भाष्यपादिषोपाः उप च निमोद्वेगम् । मुक्ते तस्मिन्नेव वसेयुः ।
‘यथैविस्रस्थिते विष्णौ जायमाने परात्मनि । गायत्रीपूर्वकं वेदं मे आद्या-
भ्यस्य पथिताः । उपतिष्ठन्त्यतो नित्यं गायत्र्यादिभिरञ्जसा । तद्विद्वा-
त्प्रक आवासो वेदानां सर्वदा सर्वेदिति च ॥ १९ ॥ इति
भाष्यदानन्दतीर्थमगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमच्छान्दोग्योपनिषद्भाष्ये
तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

हरिः ३० ॥ भद्राक्ष सन्दाक्ष । यया कृते जिते त्रेतादिजय-
कृते च तस्यैव भवति । एवमन्येषां पुण्यफलं प्राधान्येन तस्यैव भवति
विपत ते आण्डकपाके रजतं च सुवर्णं चाभयवत् ॥ १ ॥ तद्यज्जतं
सर्वं पृथिवी यत्सुवर्णं च सौम्यं जगत्तु ते पर्वता यदुल्बं स मेघो नीहातो
॥ अमनयस्ता जघो पद्मास्तोत्रमुदकं स तमुद्रोऽथ पचत्पायत सोऽसा-
भिव्यस्ते जायमानं घोषा उन्मूलयो नूदति हन्तसर्वाणि च भूतानि च
सर्वे च कामास्तस्मात्तस्योदरं प्रति प्रत्यावर्तं प्रति घोषा उन्मूलयोऽन्त-
रिहन्ति सर्वाणि च भूतानि सर्वे च कामाः ॥ २ ॥ स य पतदेव
विशानावित्यं ब्रह्मेत्युपास्तेऽभ्याशो ह यदेव साधवो घोषा वा च
पातियुक्ता च निमोद्वेगिन्नेवेरन् ॥ ३ ॥ ॥ १९ ॥ इति श्रीमच्छान्दोग्योप-
निषदि तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

॥ ३० ॥ आनधुतिर्हौ पौत्रायणः अकादेयो बहुदायी बहुपाक्य आस-
त ह सवेत आवसथान्मापयाञ्चके सवेत एव मेऽस्त्यन्तीति ॥ १ ॥ अथ
ह हंसा निशायामतिपेतुस्तदेव हंसा हंसाभ्युवाद हो होऽयि
महाक्ष भद्राक्ष जालधुतेः पौत्रायणस्य समं दिवा ज्योतिराततं तन्मा
अग्राह्यंस्तत्त्वा मा प्रग्राह्यीरिति तम् ह परा प्रत्युवाच कम्बध्वनमेत-
त्तत् सधुवातमिव रेकदात्येति यो तु कथं सधुवा रेक इति ॥ २ ॥
यथा कृतायविजितापाधरेयाः संवन्त्येयमेव सर्वं तदधिसमेति यत्किञ्च
भवतः साधु कुर्वन्ति तस्यैव परत वेद स भवेत्तदुक्त इति ॥ ३ ॥

अरे अङ्ग इष्ट सपुत्रवारिको ज्ञातव्यः । अहं क्षारा ३ इति कुविः
पामकपणभावेन ॥ १ ॥

शुचा द्रवणाच्छुद्रः । 'राजा पौत्रायणः शौकाच्छुद्रेति मुनि
नोदितः । प्राणविद्यामवाप्यात्मात्परं धर्ममवाप्तवानि'ति पाप्मे ॥ २ ॥

'सर्वेके सर्वदेवान्यद्वायुः संवर्गे ईरितः । महिमाऽस्य महानो
पदनयोऽस्ति देवता' इति प्रभञ्जने । 'दशेति वै सर्वमि'ति श्रुतेः

तदु ह जानश्रुतिः पौत्रायण उपश्रुत्वा च तं ह सञ्जिहान एव क्षचा
मुवाचाज्ञारे ह सयुग्वातमिव रैकमात्येति पो नु कथं सयुग्वा रेव
इति ॥ ४ ॥ यथा कृताय विजितायाधरेयाः संयन्त्येवमेतं सर्वं तदमि
समेति यत्किञ्च अत्राः सधु कुर्वन्ति यस्तद्वेद यस्तं वेद स मयैतदुत
इति ॥ ६ ॥ स ह क्षत्ताऽन्विष्य नाचिदमिति प्रत्येयाय तं स होवाच
यशारे ब्राह्मणस्यान्वेपणा तयेनसुच्छेति ॥ ८ ॥ सोऽघस्ताच्छकटस्य
पामानं कपमाणमुपोपविशे तं हाभ्युवाक् त्वे नु भगवः सयुग्वा रेव
इत्यहं क्षारा ३ इति प्रति ह जने स ह क्षत्ताऽन्विष्याचिदमिति
प्रत्येयाय ॥ ८ ॥ १ ॥

तदु ह जानश्रुतिः पौत्रायणः पदं शतानि यथा निष्कमभ्वतरीरथं
तदावाय प्रतिचक्रमे तं हाभ्युवाक् ॥ १ ॥ रैकमाति बटु शतानि
गवामयं निष्कोऽयमभ्वतरीरथो नु म एतां भगवो देवताऽशाधि वा
देवतानुपास्त इति ॥ २ ॥ तदु ह परः प्रत्युवावाह हारेत्वा शूद्र तवैव
सह गोमिरस्त्विति तदु ह पुनरेव जानश्रुतिः पौत्रायणा सहस्रं गवां
निष्कमभ्वतरीरथं दुहितरे तदावाय प्रतिचक्रमे ॥ ३ ॥ तं हाभ्युवाक्
रैकदेवं सहस्रं गवामयं निष्कोऽयमभ्वतरीरथ इयं जायाऽयं आमी
यस्मिन्नास्तेऽन्वेव मा भगवः शार्धोति ॥ ४ ॥ तस्याह सुखमुपोब्रह्मः
वाचाजहारेमाः शूवातेनैव मुखेनालापयिष्यथा इति ते हते रैकपणां
नाम महावृषेषु यवास्मा उवास तस्मै होवाच ॥ ५ ॥ २ ॥

वायुर्वाच संवर्गो यदा वा महाप्रकृये अद्रिगृह्णाति वायुमेवाप्येति
यदा सूर्योऽस्तमेति वायुमेवाप्येति यदा चन्द्रोऽस्तमेति वायुमेवाप्येति ॥
॥ १ ॥ यदाऽऽप उच्छुष्यन्ति वायुमेवापियन्ति वायुर्वाचैतान्स्वर्गान्
संवृद्ध इत्यधिदेवतम् ॥ २ ॥ अथाप्यात्मं प्राणो वाच संवर्गः स यदा
स्वपिति प्राणमेव आमप्येति प्राणः सधुः प्राणः श्रोत्रं प्राणं मनः प्राणो

तस्य च पूर्णात्मकत्वाद्वात्माधिदेवतमेदेन पञ्चदेवता दशभूताः
काम् । तस्माद्वायुना सह दशसङ्ख्यापूरणात्सर्वेदिक्षु स्थिता देवता
वायुना सहाचमेव । अवादी देवता विराडिष्णुरेव । अनयमान
अन्वैरनयमानः । 'वायुस्तु सर्वदेवाणां वायोरत्ता जनादेनः । न
तस्य कथिदत्ताति स विराडविराजनादि'ति च ॥ ३ ॥

'आर्जवं ब्राह्मणे साक्षाच्छुद्रोऽर्जवबलक्षणः । गौतममिवति
विज्ञाय सत्यकाममुपानयदि'ति सामसंहितायाम् ॥ ४ ॥

वेतिस्तर्वात्संयुक्त इति ॥ ३ ॥ तौ वा एतौ द्वौ संवर्गौ वायुरेव देवेषु
गणः प्राणेषु ॥ ४ ॥ अथ ह शौनके च कापेयमभिपत्तारिणं च काक्षसेनि
अविचिष्यमाणौ ब्रह्मचारी विमिश्रे तस्मा उ ह न ददतुः ॥ ५ ॥ स होवाच
ब्रह्ममनश्चतुरो देव एका कः सो (स) जागरं प्रुवनस्य गोपास्ते कापेय
मभिपश्यन्ति मत्यां अभिप्रतारिन्बहुधा बलन्तं यस्मै वा एतदंशं तस्मा
तत्र इत्तमिति ॥ ६ ॥ तदु ह शौनकः कापेयः प्रतिमन्वाहः प्रत्येया-
नस्या पैवानां जनिता प्रजाताः हिरण्यदेष्टुः वसतोऽस्तमिहान्तमय
ब्रह्मानमाहुरन्तयमानो यद्वचनचीति नै वयं ब्रह्मचारिभिर्दुगुपासहे
इतासौ भिक्षामिति ॥ ७ ॥ तस्मा उ ह ददुस्ते वा एते पञ्चान्येपञ्चान्ये
ता सन्तस्तत्तत्तं तज्जातसर्वास्तु विप्रवचमेव दश दृष्टः सैवा विराडवादी
पश्यः सर्वे दृष्टः सर्वमस्वेदे दृष्टं भवत्यन्नादो भवति य एव वेद
न एव वेद ॥ ८ ॥ ३ ॥

सत्यकामो ह जाबालो जबालो मातरामभययाज्ञके ब्रह्मचर्यं भवति
विप्रस्यामि किमोत्रो न्वहमसीति ॥ १ ॥ सा हेननुवाच नाहमेतदेदं
नात यद्गोत्रस्त्वमसि बह्वहं चरन्ती परिचारीणी यौवने त्वामन्तमे
नाहमेतत्तं वेद यद्गोत्रस्त्वमसि जबाला तु नामाहमसि सत्यकामो नाम
तमसि स सत्यकामो जाबालो बर्वाथा इति ॥ २ ॥ स ह हरिद्रुमतं
पौतममेत्योवाच ब्रह्मचर्यं भगवति वत्स्यामुपैषां भगवन्तमिति ॥ ३ ॥ तं
वाच किमोत्रो नु सोम्यासीति स होवाच नाहमेतदेदं मो यद्गोत्रोऽह-
नस्त्वपुण्ड्रं मातरः सा मा प्रत्यब्रवीद्बह्वहं चरन्ती परिचारीणी यौवने
त्वामन्तमे खाहमेतत्तं वेद यद्गोत्रस्त्वमसि जबाला तु नामाहमसि
तमसि नाम त्वमसीति सोऽहं सत्यकामो जाबालोऽस्मि भो इति ॥ ४ ॥

‘वायुर्वैषमरूपः सज्जिह्वैसञ्चतुर्मुखः । मद्गुरुपञ्च वरुणः
सत्यकामाय होचिरे । प्रकाशान्ततेजोवत्स्थानवत्संज्ञिका हरेः ।

व० होवाच नेतदब्राह्मणो विचक्षुर्महति वामिध० सोम्याऽऽहरोप न्या
नेष्ये न सत्याद्या इति तमुपनीय कशानामचलात्मां चतुर्भयात् (ते) गा
निराकृत्योवाचेमाः सोम्यानुसंभजेति ता अभिप्रस्थापयन्नुवाच तामहमे
णावर्तयेति स ह वर्णमणं प्रोवाच ता यदा सहस्रं सम्पेदुः ॥ ५ ॥ ४ ॥

अथ हैमवृषभोऽभ्युवाद सत्यकामा ३ इति भगव इति ह प्रति-
शुश्राव श्रुताः सोम्य सहस्रं सः प्रायश्च न आचार्यकुलम् ॥ १ ॥
ब्रह्मणः ते पादं ब्रवीणीति ब्रवीतु मे भगवानिति तस्मै होवाच प्राचीं
दिक्कला प्रतीचीं दिक्कला दक्षिणा दिक्कलोदीचीं दिक्कलं वै सोम्य
चतुष्कलः पादो ब्रह्मणः प्रकाशवाजाम् ॥ २ ॥ स य एतमेव विद्वा-
न्चतुष्कलं पादं ब्रह्मणः प्रकाशवानित्युपास्ते प्रकाशवानसिंहलोके भवति
प्रकाशयतो ह लोकाञ्जयति य एतमेव विद्वाञ्चतुष्कलं पादं ब्रह्मणः
प्रकाशवानित्युपास्ते ॥ ३ ॥ ५ ॥

अग्निरे पादं वक्तुं स ह श्वोभूते ना अभिप्रस्थापयाञ्चकार ता
यत्राभिसारं वसुवृत्तत्राग्निमुपसमाधाय गा उपरुध्य समिधमाधाय
पश्चादग्नेः प्राहुपोर्वविदेश ॥ १ ॥ तमग्निभ्युवाद सत्यकामा ३ इति भगव
इति ह प्रतिशुश्राव ॥ २ ॥ ब्रह्मणः सोम्य ते पादं ब्रवीणीति ब्रवीतु मे
भगवानिति तस्मै होवाच गृथित्री कलाऽन्तरिक्षं कला घीः कला समुद्रः
कलैव वै सोम्य चतुष्कलः पादो ब्रह्मणोऽनन्तवाजाम् ॥ ३ ॥ स य
एतमेव विद्वाञ्चतुष्कलं पादं ब्रह्मणोऽनन्तवानित्युपास्तेऽनन्तवानसिं-
हलोके भवत्यनन्तयतो ह लोकाञ्जयति य एतमेव विद्वाञ्चतुष्कलं पादं
ब्रह्मणोऽनन्तवानित्युपास्ते ॥ ४ ॥ ६ ॥

ह० सस्ते पादं वक्तुं स ह श्वोभूते ना अभिप्रस्थापयाञ्चकार ता
यत्राभिसारं वसुवृत्तत्राग्निमुपसमाधाय गा उपरुध्य समिधमाधाय
पश्चादग्नेः प्राहुपोर्वविदेश ॥ १ ॥ त० ह० स उपनिषत्याभ्युवाद सत्य
कामा ३ इति भगव इति ह प्रतिशुश्राव ॥ २ ॥ ब्रह्मणः सोम्य ते पादं
ब्रवीणीति ब्रवीतु मे भगवानिति तस्मै होवाचाग्निं कला सूर्यः कला
चन्द्रः कला विद्युत्कलैव वै सोम्य चतुष्कलः पादो ब्रह्मणो ज्योतिष्मा
जाम् ॥ ३ ॥ स य एतमेव विद्वाञ्चतुष्कलं पादं ब्रह्मणो ज्योतिष्मा
नित्युपास्ते ज्योतिष्मानसिंहलोके भवति ज्योतिष्मतो ह लोकाञ्जयति

नामुदेवादिका मूर्तीः प्रत्येकं चतुरात्मनः । दिगादिषु स्थितास्तेषा-
मधिपाश्च तदाख्यकाः । नाचार्यवृष्या तैरुक्तमतोऽनुज्ञां गुरोरगात् ।
तमाचार्यसम्प्राप्त्यै नावराचार्यतः कश्चित् । इच्छेदनुज्ञां श्रुत्वापि
नानुज्ञां प्रार्थयेत्ततः । ऋषिभ्यस्तृप्तमा देश देवेभ्यो वायुरुक्तमः ।
सर्पोऽथ भगवान्निष्पुनं तस्मादुत्तमो गुरुर्गोत्याचार्यसंहितायाम् । अत्र
न किञ्चन वीषाय देवेभ्यः श्रुत्वा न च ते काचिद्दानिरभव-
दित्यर्थः ॥ ९ ॥

प्राणो ब्रह्म बलरूपं ब्रह्म कमानन्दरूपं खं ज्ञानरूपम् । ‘अपरं
य एतमेव विद्वाञ्चतुष्कलं पादं ब्रह्मणो ज्योतिष्मानित्युपास्ते ॥ ४ ॥ ७ ॥

महुष्टे पादं वक्तुं स ह श्वोभूते ना अभिप्रस्थापयाञ्चकार ता
यत्राभिसारं वसुवृत्तत्राग्निमुपसमाधाय गा उपरुध्य समिधमाधाय
पश्चादग्नेः प्राहुपोर्वविदेश ॥ १ ॥ तं मद्गुरुपिपत्याभ्युवाद सत्यकामा ३
इति भगव इति ह प्रतिशुश्राव ॥ २ ॥ ब्रह्मणः सोम्य ते पादं ब्रवीणीति
ब्रवीतु मे भगवानिति तस्मै होवाच प्राणः कला चक्षुः कला श्रोत्रं कला
घ्नः कलैव वै सोम्य चतुष्कलः पादो ब्रह्मण आयतनवाजाम् ॥ ३ ॥
य एतमेव विद्वाञ्चतुष्कलं पादं ब्रह्मण आयतनवानित्युपास्त
आयतनवानसिंहलोके भवत्यायतनयतो ह लोकाञ्जयति य एतमेव विद्वा-
ञ्चतुष्कलं पादं ब्रह्मण आयतनवानित्युपास्ते ॥ ४ ॥ ८ ॥

प्राप हाचार्यकुलं तमाचार्योऽभ्युवाद सत्यकामा ३ इति भगव इति
ह प्रतिशुश्राव ॥ १ ॥ ब्रह्मविदिव वै सोम्य आसि को नु त्वाऽनुशवासे-
त्यस्ये मनुष्येभ्य इति ह प्रतिजने भगवांस्त्वैव मे कामे नृपात् ॥ २ ॥
अतः होप मे भगवदुदोऽभ्य आचार्योऽज्ञेयं विद्यां विदितां साविष्टं
प्रापयतीति तस्मै हैतदेवोवाचात्र ह न किञ्चन वीषायेति वीषायेति ॥
३ ॥ ९ ॥

उपकोसलो ह वै कामलायनः सत्यकामे जाबाले ब्रह्मवर्चमुवाच
तस्य ह ब्राह्मण वर्षाण्यग्नीन्परिचचार स ह सा अन्यान्मतेवासिनः
समावर्तय० ह सैव न समावर्तयति ॥ १ ॥ तं जाबोवाच ततो
ब्रह्मचारी कुबालमग्नीन्परिचचारीत्या त्वाऽज्ञयः परिश्रवोचमद्गुरुणा
इति तस्मै हापोच्यैव प्रयासाञ्जके ॥ २ ॥ स ह व्याघ्रिनाऽनशितुं वधे

ब्रह्म स प्राणः साक्षाद्यो बलदेवता । ज्ञानानन्दात्मकं पूर्णं परं ब्रह्म
स्वयं हरिः । नैवानन्दबलोद्रेकः कमित्युक्तो यतीपिभिः । बलज्ञान-
समाहारः पूर्णः समितिशब्दितः । तदात्मकः परो विष्णुराकाश
इति कीर्तितः । एवं प्राणस्तथाऽऽकाशो ब्रह्मणी द्वे प्रकीर्तिते' इति
च । प्राणस्तद्वत्त्व वायुरर्थः प्रतिद्रुः । इत्यर्थो धिमाथेत्त्वशब्दया के
च खं च न विजानामीत्याह । अतएवैक्याभिप्रायेण यद्वाच के तदेव
खं यदेव खं तदेव कमित्युच्युः ॥ १० ॥

'पृथुत्वात्पृथिवी विष्णुरग्निश्चाप्यङ्गनेतुतः । अक्षमचूत्त्वतो
नित्यमादित्यश्चादिरूपतः । आप आपालनाच्चैव देशनादिज्ञ एव च ।
अनन्यराजो तक्षत्रमानन्दत्वाच्च चन्द्रमाः । प्राणोऽसौ बलरूपत्वा-
दाकाशः पूर्तिहेतुतः । द्यौः प्रकाशस्वरूपत्वादेदनादियुदेव च । यः

तत्माचार्यजयोवाच ब्रह्मचारिजशाम किं नु नाक्षासीति स होवाच बहव
इमेऽस्मिन्पुरुषे कामा नाजात्यया व्याधिभिः प्रतिपूर्णाऽस्मि नातिथ्या-
मीति ॥ ३ ॥ अथ ब्राह्मणः समुदिरे तस्यो ब्रह्मचारी कुरालं नः परिचर्य-
चारीदन्तास्मै प्रभवामेति तस्मै होतुः ॥ ४ ॥ प्राणो ब्रह्म के अक्षु खं
ब्रह्मेति स होवाच विजानामस्महं यत्प्राणो ब्रह्म के च तु खं च न
विजानामीति ते होचुर्यद्वाच के तदेव खं यदेव खं तदेव कमिति प्राणं च
हास्मै तदाकाशं चोतुः ॥ ५ ॥ १० ॥

अथ हैनं गार्हपत्योऽनुशशास पृथिव्यग्निजमादित्य इति य एष
आदित्ये पुरुषो दृश्यते सोऽहमस्मि स एवाहमस्मीति ॥ १ ॥ स य
पतमेव विद्वानुपास्तेऽपहते पापकृत्यां लोकी भवति सर्वमायुरेति नास्या-
य(व)पुरुषाः क्षीयन्ते उप वयं ते भुञ्जामोऽस्मिन्न लोकेऽस्मिन्मिन्न य
पतमेव विद्वानुपास्ते ॥ २ ॥ ११ ॥

अथ हैनमन्वाहार्यपथतोऽनुशशास प्राणो विशो ब्रह्मर्षिं चन्द्रमा
इति य एष चन्द्रमसि पुरुषो दृश्यते सोऽहमस्मि स एवाहमस्मीति ॥ १ ॥
स य पतमेव विद्वानुपास्तेऽपहते पापकृत्यां लोकी भवति सर्वमायुरेति
ज्योर्जावति नास्यावरपुरुषाः क्षीयन्ते उप वयं ते भुञ्जामोऽस्मिन्न लोकेऽस्मिन्मिन्न य
पतमेव विद्वानुपास्ते ॥ २ ॥ १२ ॥

गार्हपत्यविद्युत्सु तच्चामा हरिः परः । अदेयत्वादहं नामा गार्हपत्यादि-
स्थित' इति तत्त्वसंहितायाम् । जीवेकपक्षे आदित्ये पुरुषं चन्द्रमसि
विद्युतीति मेदव्यपदेशो न युज्यते । पृथिव्यग्निरजमादित्य आदित्ये
रूप इत्यादिना आदित्यादिशब्दवाच्यौ प्रथमार्थः सम्प्रदर्शय द्यौ
र्जावते । अतो नैक्यमुच्यते । स एवाहमस्मीत्यन्तर्यामिणोः सर्व-
विशेषभावज्ञापनार्थम् । पूर्वं सोहमस्मीत्यभेदे तात्पर्याधिक्य-
ज्ञापनाय । 'अहमस्म्यादिकाः शब्दा अन्तर्यामिणि मुख्यतः ।
तत्सम्बन्धाजीवमाथ तस्मादेदमता हरौ । अस्मच्छब्दोदितोऽन्तःस्थ
आत्मा व्याप्तो जनार्दनः । अमयो द्विविधं विष्णुमनोचक्षुषकोसल'
(ति सामसंहितायाम् । नास्यावरपुरुषाः क्षीयन्ते भूत्यवातेव भवति ।
लोकी भगवद्भोकी भवति ॥ १३ ॥ इह च अप च इहावे । इहेति
भूत्यवलोक्य उच्यन्ते अवेति पातालस्थाः । मानुषासुरौ भगवन्तं
निहत एव न वक्तुं समर्था । अतो देवा एव मामनुशसुरित्यर्थः ।
इत्या इति वर्णितौ ज्वालावर्णा इति । अम्पादद्याथ करञ्जिरश्वरणादि-

अथ हैनमन्वाहार्यपथतोऽनुशशास प्राण आकाशो वीर्यिदिति य एष
आदित्ये पुरुषो दृश्यते सोऽहमस्मि स एवाहमस्मीति ॥ १ ॥ स य
पतमेव विद्वानुपास्तेऽपहते पापकृत्यां लोकी भवति सर्वमायुरेति
ज्योर्जावति नास्यावरपुरुषाः क्षीयन्ते उप वयं ते भुञ्जामोऽस्मिन्न लोकेऽस्मिन्मिन्न य
पतमेव विद्वानुपास्ते ॥ २ ॥ १३ ॥

ने होचुरूपकोसलैषा सोम्य तेऽकाङ्क्षिघातविद्याः आचार्यस्तु ते
गते वसेत्याजगाम हास्याचार्यस्तमाचार्योऽभ्युवाचोपकोसला इति ॥ १ ॥
आय इति ह प्रतिशुभाय ब्रह्मविद इय सोम्य ते मुखं भाति को तु
वानुशशासेति को तु माऽनुशिष्यङ्को इतीहावेऽत्र निहत इमे मृत-
पिशा अम्पादद्या इतीहाजीनभ्युदे किं तु सोम्य विल तेऽवोवचिनि ॥
१४ ॥ इदमिति ह प्रतिजवे लोकान्वाव किल सोम्य तेऽवोवचिनि तु ते
ब्रह्मसामि यथा पुष्करपलाश आपो न निहन्वन्त एवमेव विदि पापे कर्म
न निहन्वन्त इति ब्रवीतु मे भगवानिति तस्मै होवाच ॥ ३ ॥ १४ ॥

मन्तः । चन्द्रादिसर्वनामवन्वात् । 'यो देवानां नामभा एक एवे'ति-
श्रुतेर्विष्णोरेव सर्वनामानि ॥ १४ ॥

असङ्गभगवन्त्थानत्वाच्चक्षुषोऽसङ्गत्वमुच्यते । 'यत्स्थानत्वादिदं
चक्षुरसङ्गं सर्ववस्तुषु । तस्मै तमो यशवते वामनाय परात्मनः' इति
महाकौर्मै । इमं मानवमावर्तं नावर्तन्ते । मानवा यशवर्तन्ते स
मानववर्तः । तं मानववर्तं प्रति नावर्तन्ते । 'चक्षुष्यं वामनं वेद
स पुनर्नैव ज्ञायते । मुक्तां दुस्तरसंसारद्वामनं प्राप्नुतेऽचिरादि'ति
च ॥ १५ ॥

'यज्ञाभिमानी यज्ञाख्यो वायुर्यज्ञं प्रतिष्ठितः । न शुद्धमान
इत्यन्माद्यन्नयं पावयेद्यतः । जतो वायुर्यज्ञनामा तत्पादौ बाधनः-
स्थितौ । दक्षिणोऽख्य मनःसंख्यो ब्रह्मवित्तस्य पूजकः । होत्राया
वाचि संख्यस्य वामपादस्य पूजकः । तस्मात्प्रातरनुवाकपरिचान्यो-

य एषोऽन्तरिक्षिणि पुरुषो दृश्यते एष ज्ञातेति होवाच्येनदुसृत-
प्रभयमेतद्ब्रह्मैवस्मिन् किञ्चित् स्मिन्निति तद्यद्(यप्य)स्मिन्नस्मिन्निर्वोदो
वा विञ्जति वर्ततेति एष गच्छति ॥ १ ॥ एतं संयज्ञाय इत्याचक्षत
एतं हि सर्वाणि वामान्यभित्सेयन्ति सर्वाण्येन वामान्यभित्सेयन्ति
य एवं वेद ॥ २ ॥ एष उ एष वामनिरेष हि सर्वाणि वामानि नयति
सर्वाणि वामानि नयति य एवं वेद ॥ ३ ॥ एष उ एष वामनिरेष हि
सर्वेषु लोकेषु भाति सर्वेषु लोकेषु प्राति य एवं वेद ॥ ४ ॥ अथ य
चैवास्मिन्मृष्यं कुर्वन्ति यद्वा च नाधिपमेवाभिसम्भवन्मृष्योऽहत्त
आपूर्यमाणपक्ष्मापूर्यमाणपक्ष्मायात्पञ्चकुट्टि मासाः त्वात्मासेभ्यः संप-
त्स्वः संवत्सराद्वावित्यमावित्याब्दमसं चन्द्रमसो विद्युतं तत्पुरुषो
मानवः स एताञ्चस्र गमयत्येष देवपथो ब्रह्मपथ एतेन खलु प्रतिपद्य-
माना इमे मानवमावर्तं नावर्तन्ते नावर्तन्ते ॥ ५ ॥ १५ ॥

एष ह वै यज्ञो योऽयं पवत एष (ह)यज्ञिदं सर्वं पुनाति यतो
यज्ञिदं सर्वं पुनाति तस्मादेव एष यज्ञस्तस्य मनश्च वाक्च वर्तते ॥ १ ॥
तयोत्पन्नतां मनसा सस्करोति घृष्टा वाचा होताऽध्वर्युस्तृष्टाऽन्यतरा
स (अथ) यज्ञोपाहृते प्रातरनुवाके पुरा परिधानीयाया ब्रह्मा व्यवपद्यति ॥ ५ ॥

उदन्तरा । ब्रह्मा चेदुत्सृजेद्वाचं यज्ञपादोपकृद्भवेत् । वाङ्मनःपाद-
यज्ञाख्यप्रतिमो वायुरीरितः । ध्यायन्वायुं हविं चैव ततो ब्रह्मा
हविर्मवेत् ॥ १६ ॥

अग्निनासिक्कवायुश्च हवो लोकरसाख्यः । अग्नेः रसस्तु ऋग्वेद-
बानी ब्रह्मा प्रकीर्तितः । नासिक्कवायोस्तु रसो यजुर्वेदात्मको हरः ।
वामवेदाभिमानी तु वायुः सूर्यरसः स्मृतः । वराहसिंहकपिलास्तेषां
पुरादिनामकाः । व्याहृतीभिस्ततो जुहन्मन्त्रैर्विद्विरिष्टितः । सर्वान्स
श्रुतिज्ञो रक्षेद्भूतैर्विचरतो भवेदि'ति च । उददप्रवण ऊर्ध्वप्रवणः

अन्धतरामेव वर्तते ॥ संस्कुर्वन्ति होयतेऽन्यतरा स यथैकपाद्वज्रवधो
केन चक्रेण वर्तमानो रित्यत्येवमस्य यज्ञो रित्यति यज्ञं रित्यन्ते
यजमानोऽनुतिष्ठति स इष्टा पापीयाम्भवति ॥ ३ ॥ अथ यज्ञोपाहृते
प्रातरनुवाकेन पुरा परिधानीयाया ब्रह्मा व्यवपद्यत्युभे एष वर्तते
स संस्कुर्वन्ति न होयतेऽन्यतरा ॥ ४ ॥ स यथोभयपाद्वज्रवधो वोभाभ्यां
ब्रह्म्यां वर्तमानः अतितिष्ठत्येवमस्य यज्ञः अतितिष्ठति यज्ञं अतितिष्ठन्तं
यजमानोऽनुप्रतिष्ठति स इष्टा भेयान्भवति ॥ ५ ॥ १६ ॥

प्रजापतिर्लोकानम्यतपसेषां तप्यमानानां रसान्मातृहृदमग्निं पृथिव्या
मभून्तरिक्षादित्यं दिवः ॥ १ ॥ स एतास्तिष्ठो देवता अभवत्पञ्चासां
तप्यमानानां रसान्मातृहृदमेकैवो वायोर्यजुःपि सामाम्यादित्यात् स एतां
हवीं विद्यामभ्यतपस्तस्यास्तप्यमानाया रसान्मातृहृदमग्निं भूय
ति यजुर्भ्यः स्वरिति सामभ्यः ॥ ३ ॥ तद्यहन्तो रिप्येद्भूः स्वाहेति
गाहपात्रे जुहुयाद्वामेय तद्वसेनवां वीर्येणवां यज्ञस्य विरिष्टं
सन्दधाति ॥ ४ ॥ अथ यदि यजुहो रिप्येद्भुवः स्वाहेति दक्षिणमनौ
जुहायजुवामेय तद्वसेन यजुषां वीर्येण यजुषां यज्ञस्य विरिष्टं
सन्दधाति ॥ ५ ॥ अथ यदि सामतो रिप्येत्सुः स्वाहेत्साहवनीये जुहुया-
त्तात्त्रामेय तद्वसेन सामां वीर्येण सामां यज्ञस्य विरिष्टं सन्दधाति ॥ ६ ॥
अथपा लवणेन सुवर्णं सन्दधात्सुवर्णेन रजतं रजतेन वपु ब्रपुणा
वीर्यं सीसेन लोहं लोहेन दाग दागधर्मेण ॥ ७ ॥ एवमेवां लोकाणा-
मेषां देवतानामक्यास्वरूपा विद्याया वीर्येण यज्ञस्य विरिष्टं सन्दधाति
अपञ्चतो ह वा एष यज्ञो यत्रैवंविद्भावा भवति ॥ ८ ॥ एष ह वा

ऊर्ध्वलोकाधुसारी । यज्ञस्य दुरिष्ट्या यतो यतः स्थानादावर्तते तत्स्थानमेवंविदा ब्रह्मणा गच्छति । तद्ब्रह्मैकान्तं त्रिकूटं कव्युप्यजमानादी-
नभिरक्षति । अथा आशुजानी । वा गतिगन्तव्योरिति धातोः ।
गतिशब्दश्चावगतौ भवति । 'दीर्घेभिरनुविमर्गादीनां' लोपो वे'ति-
धृतादाशुवेवाथा ॥ १७ ॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थमहात्मादाचार्य-
विरचिते श्रीमच्छान्दोग्योपनिषद्भाष्ये चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

हरिः ॐ ॥ 'यः श्रेष्ठं ज्येष्ठमखिलदेवानां वायुमज्जमा-
वेद स खसमानानां ज्येष्ठः श्रेष्ठो विमुक्तिमः । समीपं वसतां श्रेष्ठो
वसिष्ठस्यैव वेदनात् । एकस्थाने स्थितिस्तु स्यात्प्रतिष्ठास्य चेच्छतः ।
सम्पद्वैतसम्पदः स्फुरद्वां चापतनं विदः । ज्येष्ठः श्रेष्ठो वसिष्ठश्च

उदकप्रवणो यक्षो यथैवंविद्वा मय्यैवंविद् ॥ ह वा एषा ब्रह्माणमनुगाथा
यतो यत आचर्तते तत्तद्गच्छति ॥ १ ॥ मानवो ब्रह्मैकं कृत्स्निकुक्लभ्यामि-
रस्म्यैवंविद् ह वै ब्रह्मा यज्ञं यजमानं सर्वांश्चत्विजोऽभिरक्षति
तस्मादेवंविदमेव ब्रह्माणं कुर्वीत नानेवंविदं नानेवंविद् ॥ १० ॥ १७ ।
इति श्रीमच्छान्दोग्योपनिषदि चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

हरिः ॐ ॥ यो ह वै ज्येष्ठं च श्रेष्ठं च वेदं ज्येष्ठश्च ह वै श्रेष्ठश्च
भवति प्राणो वाच ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च ॥ १ ॥ यो ह वै वसिष्ठं वेदं वसिष्ठो
ह स्वानां भवति वाग्याव वसिष्ठः ॥ ३ ॥ यो ह वै प्रतिष्ठां वेदं प्रति ह
तिष्ठत्यस्मिन् लोकं सुप्तिं च चक्षुर्वाय प्रतिष्ठा ॥ ३ ॥ यो ह वै
सम्पदं वेदं संप्राप्त्यै कामाः सम्पद्यन्ते वैवाच्यं मानुषाश्च श्रेष्ठं वाच
सम्पद्यत् ॥ ४ ॥ ये ह वा आयतनं वेदायतनं ह स्वानां भवति मनो
ह वा आयतनम् ॥ ५ ॥ अयं ह प्राणा अहं श्रेयसि व्युद्दिष्टेऽहं श्रेया-
नस्यहं श्रेयानस्मीति ॥ ६ ॥ ते ह प्राणाः प्रजापति पितरमेत्यो-
र्भगवन्को नः श्रेष्ठ इति तान्होवाच परिमन्त्र उलकान्ते शरीरं पापिष्ठतः
मित्र इदमेत स चः श्रेष्ठ इति ॥ ७ ॥ सा ह वायुचक्राम सा स्ववन्तरं
श्रोण्य पर्येत्योवाच कथमशकतं मज्जीवितुमिति यथाऽकला अवदन्तः
प्राणन्तः प्राणेन वदन्तश्चक्षुषा शृण्वन्तः श्रोत्रेण ध्यायन्तो मनसैवमिति
प्रविवेश ह वाक् ॥ ८ ॥ चक्षुर्होचक्राम तत्सर्वस्वरं श्रोण्य पर्येत्योवाच

सम्पदायतनं तथा । वायुरेव महात्मस्य प्रसादादग्निरिव तु । उपचारतो
वसिष्ठः स्वात्प्रतिष्ठैव रविस्ततः । सम्पदिन्द्रस्तथैवोक्तो रुद्र आयतनं
तथे'ति प्रभावे । 'सर्वेन्द्रियाणां व्यापारान्प्राण एव करोत्ययम् ।
इन्द्रियस्यः पृथक्चासौ अक्तोऽपि स्वयमेव तु । पण्मासात्पूर्वं बालानां
केवलं प्राणतो भवेत् । व्यापार्ये मनसा सर्वमतः पश्चादसंस्मृतिः ।
तुरीयायामवस्थायां प्राणादेव विबोधनम् । तथापि संस्मृतितत्र प्राण-
वश्यतया भवेत् । प्राणस्य वश्यतानाम् मन्त्रा स्यात्तत्प्रसादतः ।
प्राणे वश्ये मनो वश्यमिन्द्रियाणि च सर्वं' इति च । अक्षेपु प्रतिप्रति
स्थितत्वादतः प्रत्यक्षम् । 'प्राणविज्ञानयोगस्तु रुद्रो मूर्त्यतया स्मृतः ।
तस्मात्स सर्वभोक्ता स्यात्तदन्वेषां स्वयोर्यत' इति च ॥ 'सिद्धमेवाच-

कथमशकतं मज्जीवितुमिति यथाऽप्या अपश्यन्तः प्राणन्तः प्राणेन
वदन्तो वाचा शृण्वन्तः श्रोत्रेण ध्यायन्तो मनसैवमिति प्रविवेश ह
वाक् ॥ ९ ॥ श्रोत्रं होचक्राम तत्सर्वस्वरं श्रोण्य पर्येत्योवाच कथमशकतं
मज्जीवितुमिति यथा बधिरा अशृण्वन्तः प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा
वदन्तश्चक्षुषा ध्यायन्तो मनसैवमिति प्रविवेश ह श्रोत्रम् ॥ १० ॥ मनो
होचक्राम तत्सर्वस्वरं श्रोण्य पर्येत्योवाच कथमशकतं मज्जीवितुमिति
यथा बाला अमन्तरः प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा वदन्तश्चक्षुषा
शृण्वन्तः श्रोत्रेणैवमिति प्रविवेश ह मनः ॥ ११ ॥ अथ ह प्राण उच-
कथयन्तस्य यथा सुतयः पट्टीराशकुन्तसङ्घिदेवमित्यन्यापान्मसमङ्गि-
वत् ॥ हामिसमेत्योवुर्भगवन्नेधि त्वं नः श्रेष्ठोऽसि मोक्षमीरिति ॥ १२ ॥
अथ हैमं वायुवाच यदहं अस्मिन्नाऽसि त्वं तद्वसिष्ठोऽसीत्यथ हैमं चक्षु-
वाच यदहं प्रतिष्ठाऽसि त्वं तः प्रतिष्ठोऽसीति ॥ १३ ॥ अथ हैमं
मानुषवाच यदहं सम्पदसि त्वं तत्सम्पदसीत्यथ हैमं मन उवाच
यदहमायतनमस्मि त्वं तदायतनमसीति ॥ १४ ॥ न वै वायो न चक्षुःपि
न श्रोत्राणि न मनोऽसीत्यावृत्तते प्राणा इत्येवाचक्षते प्राणो होवैतानि
नवाणि भवति ॥ १५ ॥ १ ॥

स होवाच किं मेऽहं भविष्यतीति यत्किञ्चिद्विदमाश्वभ्य
माशकुनिभ्य इति होशुक्रामा यतश्चक्रामासौ ह वै काम अत्यर्थं न ह

वस्त्राद्यं विष्णोः स्वातन्त्र्यतः सदा । स्वार्थं समर्पयेद्विष्णौ यथा प्राणो
सुराः पुरे'ति कर्मानुपूर्व्याम् । 'प्राणस्य ब्रह्मबुध्या तु भोजनोभयतः
पिबन् । स्वर्गे मुक्तौ तथा दिव्यवस्त्राभी भवत्यलमि'ति प्रमञ्जने ।
'योग्यस्य प्राणविद्यायां स्थाणोरपि हि तच्छूनेः । पलाशायं भवेदत्र
परतो मुक्तिरेव च । विष्णोर्ज्ञानमनुप्राप्य भवेन्नास्त्यत्र संशयः' इति
प्राणसंहितायाम् । 'न्येष्टश्रेष्ठादिकैर्दृष्ट्वा प्राणायामं परत्र च । न्येष्टः
श्रेष्ठः समानेभ्यो भवेन्नात्र विचारणे'ति च । सचिदुर्जगत्प्रसवितुर्विष्णोः
सकाशादयं भोजनं रक्षां सर्वभोगांश्च कृणीमहे । भगस्य समग्रैश्चर्यादि-
सर्वगुणस्वरूपस्य विष्णोः ॥ पुरुषं तुरं वायुं श्रेष्ठं सर्वेषां पुणं उत्तमं

वा एवंचिदि किञ्चनान्नं भवतीति ॥ १ ॥ स होवाच किं मे बालो
भविष्यतीत्याप इति होमुत्तमाज्ञा पतदशिम्यन्तः पुरस्ताच्चोपरिष्ठाच्छाङ्गि-
परिवृष्टिं लम्बुको ह बालो भवत्यन्नो ह भवति ॥ २ ॥ तदैत-
न्सत्यकामो बालो गोधुनये वैशाखपदागोपन्वोवाच यद्यप्येतच्छुष्काय
स्थाणवे श्याज्यैरश्वेवासिस्त्रासा प्ररोहेयुः पलाशाणीति ॥ ३ ॥ अथ
यदि महज्जिनमिषेदमवस्थायां दीक्षित्वा पोषमास्याः रात्रौ सर्वौषधस्य
मन्थं दधिमधुनोरुपमस्य ज्येष्ठाय श्रेष्ठाय स्वाहेत्यन्नावाज्यस्य हुत्वा
मन्थे सम्पातमवनयेत् ॥ ४ ॥ यत्तिष्ठाय स्वाहेत्यन्नावाज्यस्य हुत्वा मन्थे
सम्पातमवनयेत्पिष्टाय स्वाहेत्यन्नावाज्यस्य हुत्वा मन्थे सम्पातमवनये-
त्सम्पदे स्वाहेत्यन्नावाज्यस्य हुत्वा मन्थे सम्पातमवनयेदायतनाय
स्वाहेत्यन्नावाज्यस्य हुत्वा मन्थे सम्पातमवनयेत् ॥ ५ ॥ अथ प्रति
सुष्पाञ्जलौ मन्थमाधाय जपत्यमो नामास्वमा हि ते सर्वमिदं स हि
ज्येष्ठः श्रेष्ठो राजाधिपतिः स मा ज्येष्ठः श्रेष्ठः राज्यमाधिपत्यं
गमयत्यहमेवेष्टं सर्वमसानीति ॥ ६ ॥ अथ खल्वेतत्पर्वा पच्य
आचामति तत्सचितुर्वृणीमहे इत्याचामति त्रयं देवस्य भोजनमित्याना-
मति श्रेष्ठं सर्वेषां तमित्याचामति तुरं भगस्य धीमहीति सर्वं पिबति
निर्णिज्य कर्त्तव्यं चमत्वं वा पक्वाद्ग्रेः खंविशति कर्मणि वा स्थण्डिले वा
वाचंशमोऽप्रसाहः स यदि स्त्रियं पश्येत्समुद्धं कर्मेति विद्यात् ॥ ७ ॥
तदैव श्लोकः यदा कर्मसु काम्येषु स्त्रियः स्वप्नेऽभिपश्यति । समुति
तत्र कर्मायातस्वित्स्वप्ननिर्देशे तस्मिन्स्वप्ननिर्देशेन इति ॥ ८ ॥ २ ॥

व धीमहि । 'नारायणीयं तं वायुं चिन्तयित्वोत्तमोत्तमम् ।
तत्प्रसवितुर्विष्णोः सकाशाद्धोगमाधुम' इति च ॥ २ ॥

नारायणादयः पञ्च क्रमात्पञ्चाग्रयः स्मृताः । अदनादङ्ग-
नत्वाप्नितरामचलत्वतः । समेषनास्तमिद्विष्णुर्जकाराद्भुम् उच्यते ।
वर्जितत्वादचिश्च सोक्तरोऽङ्गरेतेरपि । विविधं स्फुरणाच्चैव विष्णु-
किङ्क इतीरितः । पुनर्नारायणाद्यात्मा प्रत्येकं पञ्चरूपवान् । आदित्यस्य
त्पादानाद्रस्यी रतिरूपतः । तमसाऽहनीयस्वादहश्चन्द्रः परस्सुखम् ।

श्वेतकेतुर्होदगेयः पञ्चाज्यानां समितिमेवाय तं ह प्रवाहणो
भित्तिकवाच कुमारानु त्वाऽशिपयितेत्यनु हि भगव इति ॥ १ ॥ वैद्य
विद्वोऽपि ब्रह्माः प्रपन्तीति न भगव इति वैद्य यथा पुनरावर्तन्त ३ इति
भगव इति वैद्य प्रयोर्वैद्यतास्य पितृपापस्य च पञ्चावर्तना ३ इति
भगव इति ॥ २ ॥ वैद्य यथाऽसौ श्लोको न सख्युर्वित ३ इति न भगव
ति वैद्य यथा पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति नैव भगव
ति ॥ ३ ॥ जघेनु किमनु शिष्टोऽकोवया यो ह्योमानि न विद्यात्कथं
गोऽनुशिष्टो ब्रवीतेति स हऽऽयस्तः पितृर्धर्मिवाय तं होवाचा-
नाशिप्य वाच किं मा भगवानब्रवीदनु त्वाऽशिपयिति ॥ ४ ॥ पञ्च
त राजन्यबन्धुः प्रक्षालप्राक्षोतेषां नैकं च नाशकं विवक्तुमिति स
शिप्य यथा मा त्वं ताते(तदे)तानवदो यथाहमेषां नैकं च न वेद
पञ्चमिमानवेदिष्यं कथं ते नायह्यमिति ॥ ५ ॥ स ह गौतमो राज्ञोऽ-
भिषिवाय तस्यै ह प्राप्तायाहोऽञ्जलः स ह पातः सभाय उदेयाय तं
होवाच मानुषस्य भगवान् गौतम वित्तस्य बरं कृणीया इति स होवाच
विद राजन्मानुषं वित्तं कामेव कुमारस्यान्ते वाचमनापधास्तमैव(मि)-
दीति स ह कच्छी वसूव ॥ ६ ॥ तं ह चिरं वसेत्याज्ञापयाञ्जलः तं
होवाच यथा मा त्वं गौतमावदो यथेयं न प्राक्तवन्तः पुरा विद्या
जगन्नामगच्छति तस्मादु सर्वेषु लोकेषु क्षनस्यैव प्रशासनममूहिति
न्मे होवाच ॥ ७ ॥ ३ ॥

असौ वाच श्लोको गौतमासितस्यादित्य एव समिद्विषमयो धूमोऽ-
भिध्वान्नुमा अक्षरा नक्षत्राणि विष्णुकिङ्काः ॥ १ ॥ तस्मिन्नेतस्मिन्नादौ
पञ्चः अक्षां जुहति तस्या आहुतेः सोमो राजा सम्भवति ॥ २ ॥ ४ ॥

अनन्यराजो नक्षत्रं वायुर्जानापुरूपतः । अन्नमन्नरणाद्विष्णुर्विशु-
दिद्योतनादपि । अशनादशनिधैव निर्हादाद्वातुनिस्तथा । संवत्सरो
वासनाच स आकाशः प्रकाशनात् । रात्रिश्च रतिदानात्स दिशतीति
दिशः स्मृतः । अवान्तरं दिशेद्यस्मादवान्तरदिगुच्यते । वचनाद्वाप
तथा प्राणस्त्वननाचक्षुरुच्यते । दर्शनाश्रवणाच्छ्रोत्रं जिह्वा वै क्षेमगः
स्मृतः । उपस्थितेरुपस्थः स उपमन्त्रकृदेव सः । योनिर्युनक्ति
यस्मात्स सर्वान्तःकृच्च नन्दनः । असौ लोकः प्रकाशत्वात्प्राणस्थत्वात्
क्षेत्रवः । पर्जन्यो जनको यस्मात्पृथिवी शशितत्त्वतः । पुरुषः पुर
यस्मात्स योषा जोष्यो यतोऽर्जलैरिति सामसंहितायाम् । 'अश्रु-
धूमादिभावस्तु जीवस्याभादिसंस्थितिः । अत्रादिमानिरूपं तु ज्ञानि-

पर्जन्यो वाव गीतमाश्रितस्त्व वायुरेव समिद्धं धूमो विद्युद्वि-
रक्षानिरङ्गारा हातुनयो विष्कुलिङ्गाः ॥ १ ॥ तस्मिन्नेतस्मिन्नश्रो देवा
स्त्वोम राजानं जुहति तस्या आहुतेर्वैभः सम्भवति ॥ २ ॥ ५ ॥

पृथिवी वाव गीतमाश्रितस्याः संवत्सर एव समिदाकाशो धूमो
रात्रिर्विदिशोऽङ्गारा जवान्तरदिशो विष्कुलिङ्गाः ॥ १ ॥ तस्मिन्नेतस्मि-
न्नश्रो देवा वपं जुहति तस्या आहुतेरश्च सम्भवति ॥ २ ॥ ६ ॥

पुरुषो वाव गीतमाश्रितस्त्व वागेव समिदाकाशो धूमो जिह्वापि
अक्षुरङ्गाराः श्रोत्रं विष्कुलिङ्गाः ॥ १ ॥ तस्मिन्नेतस्मिन्नश्रो देवा अप
जुहति तस्या आहुते रेतः सम्भवति ॥ २ ॥ ७ ॥

योषा वाव गीतमाश्रितस्याः उपस्थ एव समिद्युपमन्त्रयते
धूमो योनिरर्चिर्वदन्तः करोति तेऽङ्गारा जनिनन्दाविष्कुलिङ्गाः ॥ १ ॥
तस्मिन्नेतस्मिन्नश्रो देवा रेतो जुहति तस्या आहुतेर्मर्मः सम्भवति
॥ २ ॥ ८ ॥

इति तु पञ्चम्यासाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति स उक्त्वाऽऽ-
वृत्तो गर्भो दश वा (नव वा) मासानन्तः शयिन्या यावद्वाध जायते ॥
स ज्ञातो यावदायुषं जीयति तं प्रेतं दिष्टमितोऽश्नय एव हरन्ति न
एवेतो यतः सम्भृतो भवति ॥ २ ॥ ९ ॥

तद्य इत्थं विदुर्यै चमेऽरण्ये अह्ना तप इत्युपासते तेऽविष्णु-
मभिसम्भवन्त्यधिषोऽह्नाऽह्ना आर्ष्याणापक्षमापूर्याणापक्षायान्द्विदुर्गति

प्राप्यं यतो भवेदिति च । परमस्य जन्यमिति पर्जन्यः । 'पञ्च-
एव स्वरूपेण सूर्यादौ संस्थितो हरिः । स्वर्गादौ चापि तन्नामा
तयोमाद्यामिनः पर' इति च ॥ १० ॥

प्रत्यक्षदयजुर्कृतसम्बन्धाद्वाशालः प्रकीर्तितः । वेदवेदार्थवित्सम्ब-
न्धाभ्योऽपि उच्यते । श्रीहात्मकत्वाद्वाशाल्यं च तुनेजाश्चातिरेजसा ।

माताऽस्तान् ॥ १ ॥ मासैभ्यः संवत्सरः संवत्सरावावित्यमादित्या-
श्चन्द्रमसं चन्द्रमसो विद्युतं तत्पुरुषो मानवः स पञ्चान्वह्य नमयत्येष
विधानः पन्था इति ॥ २ ॥ अथ य इमे भ्राम इष्टापूर्ते इक्षमित्युपासते
१ धूममभिसम्भवन्ति धूमादात्रिः रात्रेः परपञ्चमपरपक्षाद्यान्वहदक्षि-
मिति माताऽस्तापैते संवत्सरमभिप्रायवन्ति ॥ ३ ॥ मासैभ्यः पितृलोकं
पितृलोकदाकाशमाकाशाच्चन्द्रमसमेव सोमो राजा तद्देवानामर्धं तं देवा
क्षयन्ति ॥ ४ ॥ तस्मिन्मातस्तस्यातमुपित्वाऽथैतमेवाध्वानं पुनर्नियतन्ते
तत्रैतमाकाशमाकाशाद्वायुं वायुर्मृत्वा धूमो भवति धूमो मृत्वाऽश्रं
भवति ॥ ५ ॥ अश्रं मृत्वा मेघो भवति मेघो मृत्वा प्रवर्षति त इह
रीरियवा औषधिवनस्पतयस्तिष्ठमाषा इति जायन्ते ततो वै खलु
निष्पतन् यो यो ह्यन्नमसि यो रेतः सिञ्चति तद्भूय एव भवति ॥ ६ ॥
य इह रमणीयचरणा अभ्याशो ह यस्ते रमणीयो योनिमापदेर-
न्वक्षणयोनिं वा क्षत्रिययोनिं वा वैश्ययोनिं वाध य इह
क्षत्र्यचरणा अभ्याशो ह यस्ते कर्पूया योनिमापदेरन्वक्ष्यानि वा
क्षत्रयोनिं वा चण्डालयोनिं वा ॥ ७ ॥ अथैतयोः पथोर्नक्षत्रेण च न
गामीयानि क्षुद्रमिश्राण्यसकृदावर्तानि मृत्तानि भवन्ति जायन्व विषस्वे-
नैतृणीयः स्वानं तेनासौ लोको न सम्पूर्यते तस्माज्जुगुप्सेत तदैव
लोकाः ॥ ८ ॥ स्तेनो हिरण्यस्य सुगं पिबेत्क्षत्रुरोस्त्वयमावसन्महाहा-
वे पतन्ति चत्वारः पञ्चमश्वाचरःस्तु तैरिति ॥ ९ ॥ अथ ह य
मानेवं पञ्चाग्नीध्वेद स ह तैरप्याचरन्त्याप्समा लिप्यते शुक्रः पूतः
पृथल्लोको भवति य एवं वेद य एवं वेद ॥ १० ॥ १० ॥

प्राचीनशाल औपमन्यवः सत्ययज्ञः पौलुपिरिन्द्रपुत्रो माहवेयो
वा शार्करादयो बुद्धिज आश्वतराभिरस्ते हेतु महाशाला महाभोजिया
मील मीमांसाश्रयः को न आत्मा किं ब्रह्मेति ॥ १ ॥ ते ह सम्पाद-
नश्रकुहालको वै भगवन्तोऽप्यनारुणिः तन्मयीममात्मानं वैभ्यनर-

स्वर्गाधारं शिरो विष्णोः सर्वरूपातिदर्शनात् । चक्षुस्तु विधिरूपाण्य-
मादानादायुषामपि । आदित्याख्यं च तुर्यस्थाप्याश्रयं सर्वदा स्मृतम् ।
वाय्वादिप्राणशक्यं न यत्तत्कर्ता हरेर्यतः । प्राणस्तेन पृथग्भूता
वायुर्जानायुरूपतः । वायोरप्याश्रयो नित्यं बहुत्वाद्बहुलः स्मृतः ।
आकाशनामा चादीर्घमप्यदेहो रमागतेः । व्याप्तत्वादाप इत्युक्तो रयी-
रतिकरस्त्वतः । वस्तिराकाशवायोथ तावाधारौ प्रकीर्तिता । प्रथमा-
त्यथिवीनामा प्रतिष्ठा च प्रतिष्ठितेः । पादौ भगवतो विष्णोः

मध्येति तत् हन्ताभ्याताच्छामेति तत् हाभ्याजगमुः ॥ २ ॥ ख ह
सम्प्रादयौ चकार प्रक्षयन्ति मामिमे महाशाला महाधोत्रियास्तेभ्यो न
सर्वमिव प्रतिपत्स्ये हन्ताहमप्यमभ्यनुशासनीति ॥ ३ ॥ तान्होवाचाश्व-
पतिर्वै भगवन्तोऽयं कैकेयः सप्रतीमनाम्नां वैश्वानरमध्येति तत्
हाभ्यागच्छामेति तत् हाभ्याजगमुः ॥ ४ ॥ तेभ्यो ह प्राप्तेभ्यः पृथग्गृही-
कारयाञ्चकार स ह प्रातः तज्जिह्वात उवाच न मे स्तेनो जगद्वे न कद्वो
न मधपो नानाहिताग्निर्नविद्वाच स्वेरी स्वेरिणो कुतो यज्ञमाणो वै
भगवन्तोऽहमस्मि यावदेकैकस्मा कृत्वित्ते घनं दास्यामि तावद्भगवद्भूषो
दास्यामि वसन्तु भगवन्त इति ॥ ५ ॥ ते होतृभ्येन हेवाग्नेन पुरुषब्र-
ह्मेत्तत् हेव वदेद्भगवानमेवेमं वैश्वानरत् सन्वत्यप्येति तमेव नो ब्रूहीति ॥
॥ ६ ॥ तान्होवाच प्रातर्वै प्रतिवकासीति ते ह समिस्तानयः पूर्ववै
प्रतिचक्रमिरे तान्हानुपनीयैवतदुवाच ॥ ७ ॥ ११ ॥

जीपमन्यव के त्वमात्मानमुपास्ते इति विचमेव भगवो राजश्रिति
होवाचैव वै सुतेजा आत्मा वैश्वानरो ये त्वमात्मानमुपास्ते तस्मात्तव सुते-
प्रभुतमावुते कुले दृश्यते ॥ १ ॥ अत्यर्थं पश्यसि प्रियमत्यर्थं पश्यति
प्रियं भवत्यस्य ब्रह्मवर्चसं कुले य एतमेवमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते मूर्ध-
न्वेव आत्मन इति होवाच मूर्धो ते व्यपतिष्यद्यन्तां नागमिष्य इति ॥
॥ २ ॥ १२ ॥

अथ होवाच सत्यपक्षं पौलुपि प्राचीनयोग्य के त्वमात्मानमुपास्ते
इत्यवित्यमेव भगवो राजश्रिति होवाचैव वै विश्वरूप आत्मा वैश्वानरो
ये त्वमात्मानमुपास्ते तस्मात्तव बहुविश्वरूपे कुले दृश्यते ॥ १ ॥ अपृच्छोऽ-
श्वतरीरथो दासीनिष्कोऽन्यथं पश्यसि प्रियमत्यर्थं पश्यति प्रियं

भवत्यस्य ब्रह्मवर्चसं कुले य एतमेवमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते चक्षुष्टे-
जात्मन इति होवाचाश्वोऽभ्यवप्यथ (प्यो य)न्तां नागमिष्यत इति ॥
॥ २ ॥ १३ ॥

अथ होवाचेन्द्रबुद्धेर्मातृवैयप्राणय के त्वमात्मानमुपास्ते इति
शयुमेव भगवो राजश्रिति होवाचैव वै पृथग्भूताऽऽत्मा वैश्वानरो ये
त्वमात्मानमुपास्ते तस्मात्तव पृथग्बलज आ(य)यन्ति प्रथमथश्रेणयोऽनु-
पन्ति ॥ १ ॥ अत्यर्थं पश्यसि प्रियमत्यर्थं पश्यति प्रियं भवत्यस्य
ब्रह्मवर्चसं कुले य एतमेवमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते प्राणस्त्वेव आत्मन
इति होवाच प्राणस्त उदकमिष्यद्यन्तां नागमिष्य इति ॥ २ ॥ १४ ॥

अथ होवाच जनः शार्कराक्षः शार्कराक्ष के त्वमात्मानमुपास्ते
इत्यकाशमेव भगवो राजश्रिति होवाचैव वै बहुल आत्मा वैश्वानरो ये
त्वमात्मानमुपास्ते तस्मात्तव बहुलोऽस्ति प्रजया च धर्मेन च ॥ १ ॥ अत्यर्थं
पश्यसि प्रियमत्यर्थं पश्यति प्रियं भवत्यस्य ब्रह्मवर्चसं कुले य
एतमेवमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते तन्वेवस्त्वेव आत्मन इति होवाच
तन्वेहस्ते व्यशीर्यद्यन्तां नागमिष्य इति ॥ २ ॥ १५ ॥

अथ होवाच बुद्धिमाश्वतराग्निं वैवाद्यपय के त्वमात्मानमुपास्ते
प्राप एव भगवो राजश्रिति होवाचैव वै दयिरात्मा वैश्वानरो ये
त्वमात्मानमुपास्ते तस्मात्तव दयिमानुपुद्गिमानसि ॥ १ ॥ अत्यर्थं पश्यसि
प्रियमत्यर्थं पश्यति प्रियं भवत्यस्य ब्रह्मवर्चसं कुले य एतमेवमात्मानं
वैश्वानरमुपास्ते वस्तिस्त्वेव आत्मन इति होवाच वस्तिस्ते व्यपेत्यद्यन्तां
नागमिष्य इति ॥ २ ॥ १६ ॥

अथ होवाचोदात्तकमारुणिं यौतम के त्वमात्मानमुपास्ते इति
शिवीमेव भगवो राजश्रिति होवाचैव वै प्रतिष्ठात्मा वैश्वानरो ये
त्वमात्मानमुपास्ते तस्मात्तव प्रतिष्ठितोऽस्ति प्रजया च पशुभिश्च ॥ १ ॥
अत्यर्थं पश्यसि प्रियमत्यर्थं पश्यति प्रियं भवत्यस्य ब्रह्मवर्चसं कुले य
एतमेवमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते पादौ त्वेतावात्मन इति होवाच पादौ ते
अस्मात्स्येतां यन्तां नागमिष्य इति ॥ २ ॥ १७ ॥

तान्होवाचैते वै तलु यूयं पृथगिब्रेममात्मानं वैश्वानरं पिङ्गाः सोऽ-
भ्यन्ता यस्त्वेतमेवं प्रविशमात्रमग्निविमानमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते स
तर्षु लोकेषु सर्वेषु सुतेषु सर्वेष्वामस्यक्षमसि ॥ १ ॥ तथा ह वा
एतस्यान्वतो वैश्वानरस्य मूर्ध्व सुतेजाश्चक्षुर्विद्वत्प्राणः पृथ-

पृथिव्याश्रय एव च । उचमानो हि पादेन सर्वं रूपं हि कथ्यते । विष्णोः पदमिति ह्यस्मात्प्रथितिवेदिकी स्मृता । प्राणश्चक्षुस्तथादित्य इत्येका देवता स्मृता । पूर्वद्वारपतिविष्णोर्व्यानः श्रोत्रं च चन्द्रमाः । दक्षिणद्वारपस्त्वैको वागपानोऽग्निरेव च । पश्चिमद्वारोऽप्येकः समानो

स्वत्माऽऽत्मा सन्दे(शो)हो बहुलो वस्तिरेव स्यिः पृथिव्येव पादाभ्यां एव वेदिर्लोमानि वदिर्हृदयं गार्हपत्यो मनोऽन्वाहार्यपचन आस्यमाहवनीयः ॥ २ ॥ १८ ॥

तद्यज्ञं प्रथममागच्छेत्तद्धोमीयं स यां प्रथमामाहुति जुहुयात्तां जुहुयात्प्राणाय स्वाहेति प्राणस्तुप्यति ॥ १ ॥ प्राणे तुप्यति चक्षुस्तुप्यति चक्षुषि तुप्यत्यादित्यस्तुप्यत्यादित्ये तुप्यति वीस्तुप्यति दिशि तुप्यन्त्यां यत्किञ्च योश्चादित्यश्चाधितिष्ठतस्तुप्यति तस्यानु तृप्तिं तुप्यति प्रजया पशुभिरन्नाद्येन तेजसा ब्रह्मवर्चसेनेति ॥ २ ॥ १९ ॥

अथ यां द्वितीयां जुहुयात्तां जुहुयात्प्राणाय स्वाहेति व्यानस्तुप्यति ॥ १ ॥ व्याने तुप्यति श्रोत्रं तुप्यति श्रोत्रे तुप्यति चन्द्रमास्तुप्यति चन्द्रमसि तुप्यति विशस्तुप्यति दिक्षु तुप्यन्तीषु यत्किञ्च विशश्चादित्यश्चाधितिष्ठति तस्यानु तृप्तिं तुप्यति प्रजया पशुभिरन्नाद्येन तेजसा ब्रह्मवर्चसेनेति ॥ २ ॥ २० ॥

अथ यां तृतीयां जुहुयात्तां जुहुयात्प्राणाय स्वाहेत्यपानस्तुप्यति ॥ १ ॥ अपाने तुप्यति वाक्स्तुप्यति वाक्चि तुप्यन्त्यामग्निस्तुप्यन्त्यामौ तुप्यति पृथिवी तुप्यति पृथिव्यां तुप्यन्त्यां यत्किञ्च पृथिवीवाग्निश्चाधितिष्ठतस्तुप्यति तस्यानु तृप्तिं तुप्यति प्रजया पशुभिरन्नाद्येन तेजसा ब्रह्मवर्चसेनेति ॥ २ ॥ २१ ॥

अथ यां चतुर्थीं जुहुयात्तां जुहुयात्समानाय स्वाहेति समानस्तुप्यति ॥ १ ॥ समाने तुप्यति मनस्तुप्यति मनसि तुप्यति पर्जन्यस्तुप्यति पर्जन्ये तुप्यति विषुस्तुप्यति विषुति तुप्यन्त्यां यत्किञ्च विषुश्च पर्जन्यश्चाधितिष्ठतस्तुप्यति तस्यानु तृप्तिं तुप्यति प्रजया पशुभिरन्नाद्येन तेजसा ब्रह्मवर्चसेनेति ॥ २ ॥ २२ ॥

अथ यां पञ्चमीं जुहुयात्तां जुहुयादुदानाय स्वाहेत्युदानस्तुप्यति ॥ १ ॥ उदाने तुप्यति स्वर्गस्तुप्यति स्वर्गि तुप्यन्त्यां वायुस्तुप्यति वायौ तुप्यत्याकाशस्तुप्यत्याकाशे तुप्यति यत्किञ्च वायुश्चाकाशश्चाधितिष्ठत-

मन एव च । इन्द्र इत्येक एवेक उत्तरद्वारश्चक्रः । उदानो वायुरित्येक ऊर्ध्वद्वाराधिपश्च सः । स एवाकाशनामा च लक्ष्म्याविष्टो विशेषतः । पृथिवीनामिका श्रीस्तु पौर्विप्रो विशुदेव च । वायुपत्नी समुद्रिष्टा तत्तद्वाराधिपश्च ते । अधितिष्ठन्ति ते सर्वे नारायणमनामयम् । यद्विष्णुर्ज्ञानरूपत्वात्किमानन्दस्वरूपतः । एतेषु तृतेषु हरिस्तुप्यत्येषां प्रियो ह्यसौ । सूर्यप्रसादात्तु नराः पूर्वद्वारेण कैशवम् । प्राप्नुवन्त्यथ सोमस्य प्रसादात्पितरस्तथा । द्वारेण दक्षिणेनैव मन्त्रवाः पश्चिमेन तु । अग्निप्रसादादप्य उत्तरेणेन्द्रसंश्रयात् । शिवाद्या वायुमाभित्य यान्तुपुष्पेण हरिं सुराः ॥ वैधानरात्मविष्णोस्तु मन्त्राज्ञानेन सर्वज्ञः । वैधानरज्ञानयोग्याः साक्षादेव सुराः स्मृताः । तस्मात्तेषां फलं सर्वमन्येषां तु स्वयोर्यत'इति वैधानरविद्यायाम् । 'को न आत्मा किं ब्रह्म' 'सोऽयमात्मा चतुष्पात्' । 'स्थूलभृग्वैधानरः प्रथमः पादः' । 'ॐ वैधानरः साधारणशब्दविशेषात् ॐ' । 'अहं व्यानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रित'इत्यादेश वैधानरो विष्णुरिति सिद्धम् ॥ स वायुः स आकाशः वायुश्चाकाशश्चाधितिष्ठत इति चचनादपौरुषमन्याधिष्ठितमाकाशरूपं वायोः स्वरूपमिति विज्ञायते ।

स्तुप्यति तस्यानु तृप्तिं तुप्यति प्रजया पशुभिरन्नाद्येन तेजसा ब्रह्मवर्चसेनेति ॥ २ ॥ २३ ॥

स य इदमविद्वानग्निहोत्रं जुहोति यथाङ्गारानपाह्य भस्मानि तुप्याचादकत्स्यात् ॥ १ ॥ अथ य एतदेवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति तस्य भवैषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सयैष्वात्मसु हुतं भवति ॥ २ ॥ तद्यथेवी-राल्लमग्ने श्रोतं प्रदूयेतैव ॥ हास्य सर्वं पाप्मनः प्रदूयन्ते य एतदेवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति ॥ ३ ॥ तस्माद् द्वैर्धविद्ययि चण्डालावोच्छिष्टं अपच्छिद्वात्मनि देवास्त्य तद्देवानरे हुतः स्यादिति तदेव रुद्रोक्तः ॥ ४ ॥ अपेह क्षुधिता पात्रा अतरे पथुपासते । एते सर्वाणि भूतान्दग्निहोत्र-पासत इत्यग्निहोत्रमुपासत इति ॥ ५ ॥ २४ ॥ इति श्रीमच्छान्दोग्योप-निषदि पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

‘आकाशनामा विमोक्षो वायुश्चाकाशकः स्मृतः । आकाश इति लक्ष्मीश्च तथाकाशो हरिः स्वयमिति’ शब्दनिर्णये । ‘सुतेजोविध्वरूपादि-
भेदेनाज्ञानं भाष्ये । अमिकान्यपि कथ्यन्ते लोकदृष्टिविभेदतः’ इति च ॥ २४ ॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीम-
च्छान्दोग्योपनिषद्भाष्ये पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

हरिः ३० ॥ ‘अधीत्यन्दद्वादशत्वादद्वाद इतीरितः । श्वेतकेतु-
भारते तु नोत्पत्तिद्वादशत्वतः’ इति वाक्यनिर्णये । ‘यथा सृष्टिपण्ड-
विज्ञानात्सादृश्यादेव सृज्यमाः । विज्ञायन्ते तथा त्रिण्योः सादृश्या-
ज्जगदेव च । यथा स्वर्णस्य विज्ञानात्स्वर्णं लोहमयस्तथा । प्राधान्या-
दिष्णुविज्ञानाद्विज्ञानं स्याज्जगत्सदा । अत्यल्पेऽपि हि विज्ञाते सदृशे
तादृशं बहु । ज्ञायते नलकृन्तन्या यथा सर्वमयोमयम् । किमु
विष्णोर्वैराज्ञानादत्यल्पं जगदीदृशम् । अतन्वाधीनविज्ञानादत्साधीनं
तथैव च । मृदयोलोहनाम्नां हि ज्ञानात्सादृश्यादेव यथेत्यादि साम-
संहितायाम् । ‘स्वर्णं लोहमणिश्चैव पुरटं चाग्निधीयत’ इति शब्द-
निर्णये । विकारत्वविधत्वायामेकपिण्डमणिशब्दाः व्यर्थाः स्युः ।

हरिः ३० ॥ श्वेतकेतुर्ह्यस्मिन् भासते १५ ह पितोवाच श्वेतकेतो यस्य
ब्रह्मचर्यं न वै सोम्याक्षस्तुलीनोऽननूच्य ब्रह्मचर्यपुरिव भवतीति ॥ १ ॥
स ह द्वादशवर्षं उपेत्य चतुर्विंशतिवर्षं स्वर्गान्निदानधील महामना
अनुचानमानो ब्रह्म पयाय १५ ह पितोवाच श्वेतकेतो यद्यु सोम्येव
महामना अनुचानमानो स्तब्धोऽस्त्युत तमावेशमश्राव्यः ॥ २ ॥ येनाश्रुतः
श्रुते भवत्यमृतं मतमविज्ञातं विज्ञातमिति कथं नु ममवः स आदेशो
भवतीति ॥ ३ ॥ यथा सोम्यैकेन सृष्टिपण्डेन सर्वं सृज्यमयं विज्ञातं
स्याद्वाचारम्भणं विकारो नामधेयं सृष्टिकेत्येव सत्यम् ॥ ४ ॥ यथा
सोम्यैकेन लोहमणिना सर्वं लोहमयं विज्ञातं स्याद्वाचारम्भणं विकारो
नामधेयं लोहमणिरित्येव सत्यम् ॥ ५ ॥ यथा सोम्यैकेन मल्लनिकुन्तनेन
सर्वं काष्णायसं विज्ञातं स्याद्वाचारम्भणं विकारो नामधेयं काष्णाय-
समित्येव सत्यमेव सोम्य स आदेशो भवतीति ॥ ६ ॥ न वै नूनं

विक्रमेति लोहमणिरिति काष्णायसमित्यत्रेति शब्दाः नामधेयशब्दाश्च
व्यर्थाः स्युः । विकारमिध्यात्वविधत्वायाम् सृष्टिकेतुः सत्यं लोह एव
तत्वं काष्णायसमेव सत्यमित्येव स्यात् । न तु नामधेयादिशब्दाः ।
न च वाचारम्भणभावमिति भावशब्दोऽस्ति । न चारम्भस्वारम्भण-
मिति युज्यते शब्दः । क्रिया स्वारम्भणम् । अतो वाचा नास्वारम्भणं
विकारो निविधाकारो विक्रियमाणः । सत्यं नामधेयं सर्वदा विद्यमानं
नामधेयं सृष्टिकेत्यादय इत्यर्थः । सत्त्वेन कालतत्त्वं ज्ञायते विद्वद्भि-
रिति नित्यत्वेन प्रसिद्धमेव सत्यमित्यत्र विवक्षितम् । सङ्केतेन
क्रियमाणानि धन्यानि वामानि । अतो विकाररूपाणि । विकार-
शब्दस्य नियतपुल्लिङ्गत्वादारम्भणं विकार इति वेदाः प्रमाणमिति व-
युज्यते । न च सृष्टिकादिनामविकारः साङ्केतिकं नाम । प्राधान्य-
त्वात् सृष्टिकादिनामवद्भवतो विवक्षितम् । सृष्टिश्च प्राधान्याधे-
यत्वात्तुच्यते ॥ १ ॥

एकमेवाद्वितीयं स्वगतभेदवर्जितं समानवर्जितं च । ‘एकमेवा-
द्वितीयं तत्सवाभ्यधिकवर्जनात् । स्वगतानां च भेदानामभावाद्ब्रह्म
अखलमिति’ प्रवृत्ते । ‘भेदाभेदनिवृत्त्यर्थमेव शब्दोऽवधारकः ।
अधिकनिवृत्त्यर्थमद्वितीयपदं तथा । भेदाभेदेऽप्येकशब्दो यतोऽ-
प्यवेति स्थितः । एकमेवेत्यतः प्राह नाशयणमियं श्रुतिः । समे
द्वितीयशब्दः स्याद्वितीयोऽसमत्वतः । साधिकः कुत एव स्यादित्याह
अमा श्रुतिरिति सामसंहितायाम् । न च विजातीयभेदवर्जनं नाम
अचित्प्रसिद्धम् । तत्प्रमाणाभावाच्च । ‘एक एवाद्वितीयो सगर्वा-
ण्यन्तस्त एतद्वेदिषुर्परोतद्वैविध्यकार्थं मे तादृश्यमिति’ भगवा-
न्नेव मे तद्वर्तयति यथा सोम्येति होवाच ॥ ७ ॥ १ ॥

सदेव सोम्येदमत्र आसीदेकमेवाद्वितीयम् । तद्वैक आशुरसदेवे-
व आसीदेकमेवाद्वितीयं तस्मादसत् सञ्जायत इति ॥ १ ॥ कुतस्तु
ब्रह्म सोम्येव स्यादिति होवाच कथमसत्तः सञ्जायतेति सत्त्वेव

स्तत्सदृशपरौ न तत् इति च । विज्ञातीयाभावे येनाधृतं श्रुतं भवतीत्यादि विशेषणं च व्यर्थम् । यस्य कल्पविज्ञानं तज्ज्ञानमेव भवतीति । अज्ञानमपि ज्ञानमेव भवति । भेदाभावात् । न मिथ्या सत्यमिति भेदः । तस्यैव विज्ञातीयत्वप्राप्तेः । तद्वेदस्य मिथ्यात्वे तदभेदस्य सत्यत्वप्रसङ्गाच्च । मिथ्यासत्ययोरैक्ये इदं सत्यं इदं मिथ्येति भेदाभावाज्जीवेशभेदादेरपि सत्यत्वप्रसङ्गः । अतः परमार्थं ब्रह्मान्यत्सिद्ध्येत्यपि न युज्यते । अतः सज्ञातीयः स्वगतभेदोऽधिकारक्यं विज्ञातीयं चात्र निषिध्यते । 'सर्वोत्तमत्वात्सञ्ज्ञाहरिर्नारायणः प्रभुः । सोऽमुजस्तप्रथमं देवीं तेज आख्यां अयं सतीम् । तने स्थितेन रूपेण साऽज्ज्ञेव हि यतः सदा । तेज इत्युच्यते तस्माज्ज्ञेनो वा त एव तु । यदस्याः सृष्टिकृद्द्रूपं विद्याख्यं जायते हरेः । मन्वाञ्जयः प्राण एवास्या अन्नामा जायतेऽथ च । ब्राह्मणादिचतुर्वर्णास्तथाह्नाभिधो हरः । तेजःसंस्था च सा देवी प्राणोऽप्यु स्थित एव च । ततस्तेजस एवापो जायन्तेऽन्नास्थितो हरः । जायतेऽजोऽग्र एवाग्नं पृथिवी त्वचरूपिणी ॥ २ ॥

सुर्यध्वनेषु मगवानीयाञ्चक म केयवः । जीवाण्येनैव रूपेण
योऽनिरुद्ध इति स्मृतः । तेन रूपेण लक्ष्म्यादीन्प्रतिष्ठे रूपनामनी ।
सौम्येदमत्र आसीदित्येकचित्रोपम ॥ २ ॥ त्रिदश्व बहु रूपां प्रजायेयेति
तत्त्वोऽस्मृजत तत्त्वज ऐश्वर्य बहु स्या प्रजायेयेति तत्परोऽस्मृत तस्याद्यत्र
क च शोचति स्वैवे वा पुरुषस्तेजस पद्म तत्र (त्रा)पो जायन्ते ॥ ३ ॥ ता
आप ऐश्वर्य बहुयः स्याम प्रजायैमहीति ता अधमस्मृजन्त तस्याद्यत्र क च
वर्षति तदैव भुविप्रमथं अललद्वय एव तद् (ह्य)प्राधं जायते ॥ ४ ॥ २ ।
तेषां स्वत्वेषां भूतार्थां विप्रयोऽ जीवानि धावन्त्याण्डजं जीवक-
मुद्दिष्टमिति ॥ २ ॥ तेषां देवतैश्चत इत्याहमितिस्मिन्ने देवता अनेन
जीवेनात्मनानुपमिष्य नामरूपं व्याकरोत्तस्मात् ॥ २ ॥ तस्मां विवृतं विवृत-
मेकैकं कर्ताणीति तेषां देवतास्मात्स्मिन्ने देवता जलैर्न जीयेतात्मना
प्रविष्ट्य नामरूपं व्याकरोत्तस्मां विवृतं विवृतमेकैकामकरोत्तया ॥ ३ ॥

परिधे विवृतधैतानैकैकं करवाणि च । इति सत्त्वा प्रविश्याथ तेभ्य
त्वादिनामपि । नामरूपाणि कृत्यान्तांश्चान्योन्यप्रवेशिनः । कृत्वादि-
नामरूपादिव्येतांस्त्रीन्विदधे पुनः ॥ ३ ॥

अतो यल्लोहितं रूपं श्रियस्तद्रूपतन्मवम् । पञ्चकुङ्कुं बाधुने
 गियात्कुण्ठं चैव विबोद्धवम् । तस्माद्भेष्येदन्वयमग्निनामप्रत्येकम् ।
 तस्यादिदेवतानां तल्लेशश्रेष्ठिता ततः । मुख्यैवमाददानत्वमादित्यस्य
 पुद्भवम् । अत आदित्यनामेषां नैवादित्यस्य मुख्यतः । यच्चन्द्रा-
 दादकत्वं च तत्तेषां चन्द्रता तथा । विद्युर्दिव्योत्तनं तेषां ततस्ते
 यवनामिनः । तथैव सर्वरूपं च तद्रूपप्रतिविम्बितम् । सर्वरूपाथ
 । तस्माद्वोल्लोहितादिक्रमेण तु । अतोऽन्यनामधेयं तु वाचाऽऽरम्भणहेतुतः ।
 प्राप्तेन विष्कारः स्वाध्यायानामेव नित्यतः । यथा लक्ष्म्यादिकानां
 च नामसङ्केततोऽन्यराम् । वाचाऽरम्भणहेतोस्तद्रिकारो नैव मुख्यतः ।
 शब्दं नाम विरूपाणीत्याद्यं वेदोदितं परम् । अतस्तदेव सत्योक्तं
 तर्क्यं सत्यमितीर्यते । इन्द्रादिनामरूपाणि यथैव त्रिषु मुख्यतः ।

ककु सोम्येमात्तिस्वो देवतास्त्रिष्टुष्टुदेकैका भवति तन्मे धिजानी-
मस्ति ॥ ४ ॥ ३ ॥

यदस्य रोहितः रूपं तेजस्तत्त्वं यच्छुक्लं तदानीं यत्कृष्णं तदक्ष-
 मापागदग्रेरक्षित्यं वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मीणि कृपाणीत्येव
 सत्यम् ॥ १ ॥ यदादित्यस्य रोहितः रूपं तेजस्तत्त्वं यच्छुक्लं तदानीं
 यत्कृष्णं तदक्षस्यापागादित्यादादित्यत्वं वाचारम्भणं विकारो नामधेयं
 मीणि कृपाणीत्येव सत्यम् ॥ २ ॥ यच्चन्द्रमसो रोहितः रूपं तेजस्त-
 त्त्वं यच्छुक्लं तदानीं यत्कृष्णं तदक्षस्यापागाच्चन्द्राच्चन्द्रत्वं वाचारम्भणं
 विकारो नामधेयं मीणि कृपाणीत्येव सत्यम् ॥ ३ ॥ यच्चित्तो रोहितः
 रूपं तेजस्तत्त्वं यच्छुक्लं तदानीं यत्कृष्णं तदक्षस्यापागचित्तचित्यत्वं
 वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मीणि कृपाणीत्येव सत्यम् ॥ ४ ॥
 एतत् स वै तद्विज्ञः स आहुः पूर्वं महाशाला महाभोजिया न नोऽय
 क्षमताधुतमममविज्ञातमुद्गाहयिष्यतीति श्रेय्यो विज्ञाञ्चकम् ॥ ५ ॥ यद

तदधीनत्वतस्तेषामेषामुच्यतेऽलम्बतः । शिवनामातिरूपाणि तथा वायोस्तु
मुख्यतः । तदीयानि तथा लक्ष्म्यास्तदीयानि हरेस्तथा । तस्मात्
एव सर्वेशः सर्वरूपः स एव च । सर्वनामा स एवैकः सर्वशक्तिस्तथैव
च । अन्येषां यच्च रूपाद्यं तत्तस्मात्प्रतिबिम्बितम् । एक एवा-
द्वितीयोऽजायतः सर्वोत्तमत्वनः । मुख्यत्वादेव सन्नामा सत्तत्त्वज्ञान-
रूपतः । सत्यमित्युच्यते विष्णुस्तत्त्वं नासि कथञ्चन । अतोऽ-
नूतानमानी त्वं स्तम्भोऽसि कुत एव तु । त्वचौऽधिका अधीन्द्राद्या
स्तदुच्चाश्च शिवादयः । सर्वोचो भगवान्निष्पन्नं स्तम्भोऽस्यापि हि
कचित् । अतो न विद्वन्मानी स्या महानस्मीति वा मनः । न तं
स्वार्थेव च स्तम्भो ज्ञात्वा विष्णोः परं बलम् । न हि विष्णोर्वैतं
ज्ञात्वा स्तम्भहेतुः कथञ्चनैत्यादि सामसंहितायाम् ॥ ४ ॥

देवता एव मांसादिशब्दवाच्याः । तत्र प्रवेशात् । अयमाना-
श्रोपजीव्यत्वात् । न च दुःखं तासाम् । ऐश्वर्यात् । तिस्रो देवताः
पुरुषं प्राप्य त्रिवृच्चिद्विदिति प्रस्तुतत्वात् । 'जीव इति भगवतोऽ-
निरुद्धस्त्वात्वे'ति च श्रुतिः । 'प्राणस्य प्राणश्चक्षुषश्चक्षुर्जीवस्य जीवः'
रोहितमिवामृतिरिति तेजसस्तद्रूपमिति तद्विद्वाञ्चक्षुर्वेदुः शुक्लमिवामृति-
रूपमिति तद्विद्वाञ्चक्षुर्वेदुः कृष्णमिवामृदित्यग्नस्य रूपमिति तद्विद्वा-
ञ्चक्षुः ॥ ६ ॥ यद्विद्वाञ्चक्षुर्वेदुः तद्विद्वाञ्चक्षुर्वेदुः देवानां समास इति
तद्विद्वाञ्चक्षुर्वेदुः तु खलु लोभ्येमास्तिस्रो देवताः पुरुषं प्राप्य त्रिवृच्चिद्वि-
देकैका भवन्ति तन्मे विजानीहीति ॥ ७ ॥ ४ ॥

अजमशितं वेधा विधीयते तस्य यः स्वविष्टो धातुस्तन्पूरी-
भवति यो मध्यमस्तन्मः ॥ १ ॥ योऽणिष्टस्तन्मनः ॥ १ ॥ आपः पीताम्बा
विधीयन्ते तासां यः स्वविष्टो धातुस्तन्मूत्रं भवति यो मध्यमस्तद्रोहितं
योऽणिष्टः स प्राणः ॥ २ ॥ तेजोऽशितं वेधा विधीयते तस्य यः
स्वविष्टो धातुस्तदस्थि भवति यो मध्यमः स तज्जा योऽणिष्टः
सा वाक् ॥ ३ ॥ अजमयः हि सोम्य मज्ज आपोमयः प्राणस्तैजोमयी वागिति
भूय एव मा भगवान्विज्ञापयन्ति तथा सोम्येति होवाच ॥ ४ ॥ ५ ॥

यवानस्य प्रधानं भगवांश्चतुर्मुक्तिरिति च । 'प्राणाधारो हरिर्नान्यो
वीवशब्दस्ततो हरौ । संसारिणो जीवता तु जननाद्धानतस्तथे'ति च ।
वीवशब्देन संसारिविवक्षायां तत्तज्ज एव त्वादिना तेषामेव चेतनत्वा-
युक्तानामिन्द्रियाकरणे जीवांतरप्रवेशो नापेक्षितः । 'प्रमुम्लोक-
व्याणां निशाम्य गतिमीश्वरः । उपोर्विञ्चतितत्त्वानां मणं युगपदा-
निशदि'ति च । 'यावद्वलिं तेऽज हराम काले यथा वयं
वाचमदास एव । यथोभयेतां त इमेह लोका वलिं हरतोऽजमदंत्य-
भुदाः । त्वं नः स चक्षुः परिदेहि शक्ता देव क्रिपां यदनुग्रेहेण'ति
तत्त्वानां प्रार्थनानंतरं भगवत् एव तेषु प्रवेशोक्तेर्भाष्यते । यतश्च स
एव जीवेनात्मनातुप्रभूतः पृथीयमानो मोदमानस्तिष्ठतीति भगवत्येव
वीवशब्दः प्रयुज्यते । न ह्यचेतनस्य मोदमानत्वमस्ति । अतोऽप्य-
मरूप एव जीवशब्दः । 'भोक्तुस्तु मुखदुःखानामृतः स्यो जीवनामकः ।
वह्निस्थितस्तु सन्नामा भगवान्पुल्लोचन'इति तत्त्वविवेके । अपरेषि-
भित्तिनाम मुख्यतो नास्ति । अग्निनामानि त्रीणि रूपणीति नामधेयं
वत्यमित्यादि ॥ ५ । ६ । ७ ॥

इन्द्रः सोम्य मध्यमानस्य योऽणिमा स ऊर्ध्वः समुदीपति
तत्त्वमिमेवति ॥ १ ॥ एवमेव खलु सोम्याशस्याऽयमानस्य योऽणिमा
स ऊर्ध्वः समुदीपति तन्मनो भवति ॥ २ ॥ अपाः सोम्य पीयमानानां
योऽणिमा स ऊर्ध्वः समुदीपति स प्राणो भवति ॥ ३ ॥ तेजसः
सोम्याश्यामानस्य योऽणिमा स ऊर्ध्वः समुदीपति सा वाग्भवति ॥ ४ ॥
अजमयः हि सोम्य मज्ज आपोमयः प्राणस्तैजोमयी वागिति भूय एव
मा भगवान्विज्ञापयन्ति तथा सोम्येति होवाच ॥ ५ ॥ ६ ॥

योऽजमयः सोम्य पुरुषः पञ्चदशाहनि माऽर्शः काममयः
विद्यापोमयः प्राणो न पिबतो विच्छेत्स्वत्य इति ॥ १ ॥ स ह पञ्चदशा-
हनि माऽऽशाथ हेतुमुपसत्ताव किं ब्रवीमि भो इत्युच्यते सोम्य पञ्चद-
शामानीति स होवाच न वै मा प्रतिमान्ति सो इति ॥ २ ॥ तं होवाच
अथ सोम्य महतोऽभ्याहितस्यैकोऽङ्गारः खद्योतमात्रं परिशिष्टः स्यात्तेन

स्वप्नस्थातः सुषुप्तिः । 'स्वातंत्र्यात्स इति प्रोक्तो विष्णुः सर्वेश्वरेश्वरः । तं प्राप्नोति मनोनामा संसारी स्वपितीत्यत इति च । मननान्मनोनामा संसारी । 'शुंगमित्यंशुं प्रोक्तं तन्मूलं भगवान्हरिः । जगतो मूलमप्येष निमित्तं न विकारवान् । बीजजीवो यथा मूलमंकुरस्याविकारतः । यथा पिता पुत्रतन्वास्तद्देहो हि विकारवान् । एवं हरिर्मूलमपि न विकारः कथंचने'ति च । प्राथम्याच्च तेजभावा लक्ष्म्यादय इति सिद्धम् । 'तेजोऽभिमानिनी लक्ष्मीः प्राणस्तथैवभिमानशान् । अन्नाभिमानिनी रुद्रश्च विस्मत्ता देवताः पुरे'ति च ब्रह्मणि । 'यत्रैतत्पुरुषः स्वपितृनाम गता सोम्य तदा ततोऽपि न बहु ब्रह्मेव' । सोम्य ते षोडशार्ता कलानामेक कलाऽतिशिशोः स्यात्तत्रैतर्हि वेदान्तानुप्रवक्तव्यानाथ मे विज्ञास्वसीति ॥ ३ ॥ स हाशाय ह्येकमुपलब्धत् तत् ह यत्किञ्च न प्रच्छत् तत्रैव ह प्रतिपेदे ॥ ४ ॥ तत् होवाच यथा सोम्य महतोऽभ्याहितस्यैकमङ्गलं खलोतमात्रं परिशिष्टं तं त्वैतत्प्रलमाधाय प्रवक्तव्येणेन ततोऽपि बहु ब्रह्मे ॥ ५ ॥ एवम् सोम्य ते षोडशार्ता कलानामेक कलाऽतिशिशोऽभ्यासोऽधेनोऽपसमाहिता माञ्जवलीषवैतर्हि वेदान्तानुप्रवक्तव्यं हि सोम्य सन् आपोभयः प्राणस्तेजोमयी वायुविति तदास्य विज्ञाविति विज्ञाविति ॥ ६ ॥ (तत्रैव श्लोकः 'पञ्चेन्द्रियस्य पुरुषस्य यदेव त्पादनादुत्तमं ॥ तदस्य यथा क्षवति दनेः पादाविबोद्धकं दनेः पादाविबोद्धकम्' ॥ इति कचित्पाठ इति वेदेहीये) ॥ ७ ॥

उदात्तको हाऽऽरुणिः श्वेतकेतुं पुत्रमुवाच स्वप्नान्ते मे सोम्य विजानीहीति यत्रैतत्पुरुषः स्वपिति नाम सता सोम्य तदा सम्पन्नी भवति स्वमपीतो भवति तस्मादेतत् स्वपितृत्वाचक्षते स्वः हाणीतो भवति ॥ १ ॥ स यथा शकुनिः तत्रेण भवतो दिशं दिशं पतिव्याऽन्यत्रायतनमलम्बा बन्धनमेवोपश्रयत पतमेव खलु सोम्य तन्मनो दिशं दिशं पतित्वान्यत्रापतनमलम्बा प्राणमेवोपश्रयते प्राणवन्धनं हि सोम्य सन् इति ॥ २ ॥ अशमावागिणसे सोम्य विजानीहीति यत्र तत्पुरुषोऽतिशिशिति नामाप एव तद्विशतं सत्यन्ते तद्यथा गोमायोऽश्वः नायः पुरुषनाय इत्येवं तदप आनसतेऽशनायेति तत्रैतच्छुद्धमुपलितः

संपन्नो भवती'ति संसारिणो ब्रह्मप्राप्तिमुक्त्वा 'स यथा शकुनिः पक्षेण प्रवद्ध' इति तस्योपपादानान्मनोनामा पुरुषः । प्राणनामा भगवान् । 'सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठा' इत्युपसंहारात् । प्रजाशब्दयतनेष्वेव प्रसिद्धः । 'प्रजानां सुखदुःखेन राजाऽऽप्नोति शुभाशुभमि'त्यादेव । 'धरीरथातुकुस्त्रेण लक्ष्म्यादाय वृक्षशुष्णा । ध्वेपास्तदीशितृत्वेन भगवान्पुरुषोत्तम' इति वचनादनु- र्ध्वानकर्तव्यताज्ञापनायै तदुक्तं पुरस्तादित्युक्तम् । मुक्तावुमा तु शमाख्या रुद्रं याति मनोऽभिधम् । वायुं याति शिवश्चापि वायुस्तेजोऽभिधां ध्रियम् । वायुमादाय सा देवी याति विष्णुं परात्परम् । इरमात्रा तु सा देवी वायुप्राप्यो जनार्दनः । सुतिकाले च मुक्तौ च पुरुषा वाचमाप्नुयुरिति सत्तत्त्वे । 'योऽसौ नियमनादिष्णुः सारत्वात्स इति स्मृतः । अणिमा हृद्गतो मय्य ऐतदात्म्यं च तद्वशम् । परानंदत्वंतः सत्यमात्मा पूर्णमुणत्वंतः । सत्यतो नासितत्वं हि माभूचे सत्त्वता ततः । असुराः सत्त्वतां याता ब्रह्माहमिति- तोम्य विजानीहि नेवममूलं भविष्यतीति ॥ ३ ॥ तस्य क मूलं स्यादस्य ब्रह्मादेवमेव खलु सोम्यायेन शुक्लेनापोमूलमन्विच्छाञ्जिः सोम्य शुक्लेन तेजोमूलमन्विच्छ तेजता सोम्य शुक्लेन सन्मूलमन्विच्छ सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठा' ॥ ४ ॥ अप यत्रैतत्पुरुषः पितासति नाम तेज एव तत्पति तत्रैव तद्यथा गोमायोऽश्वः जनायः पुरुषनाय इत्येवं तत्तेज आश्रय उद्गम्येति तत्रैतदेव शुद्धमुपलितं सोम्य विजानीहि नेवममूलं भविष्यतीति ॥ ५ ॥ तस्य क मूलं स्यादस्य ब्रह्मादेवमेव खलु सोम्यायेन शुक्लेनापोमूलमन्विच्छ सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठा यथा खलु सोम्येमास्तिस्रो वैशताः पुरुषं प्राप्य त्रिष्टुत्रिवृदेकैक भवति तदुक्तं पुरस्तादेव भवत्यस्य सोम्य पुरुषस्य प्रयतो वाञ्छनसि सम्पद्यते भद्रा प्राणे प्राणस्तेजसि तेजः सारत्वां देवतायाम् ॥ ६ ॥ स य पयोऽग्निमेतदात्म्यमिदं सचै तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति भूय एव सा शरावान्विज्ञापयत्विति यथा सोम्येति ह्येवाय ॥ ७ ॥ ८ ॥

पुत्रसुरालोकः पुनः । यथाप्सु लवणं व्याप्तं रसरथौ न दृश्यते । एवं चेतनगो विष्णुस्तद्विज्ञोऽपि न दृश्यते ॥ १३ ॥

कथं स ज्ञायते विष्णुमिच्छ इत्यत्र चान्वीत । यथैवान्योपदेशेन ब्रह्माक्षः स्वगृहे ब्रजेत् । तथा चार्थोपदेशेन विज्ञमीशं ब्रजे-
त्पुमान् ॥ १४ ॥

यथा पुंसोऽस्वतंत्रत्वं तज्ज्ञापयतु मा भवान् । इत्युक्तं आह
ज्ञाने हि हृष्टेवास्वास्वतंत्रता ॥ १५ ॥

अमेदज्ञानिनां दोषः कीदृशः स्यादिति रिते । प्राह यस्मात्परस्वानां
हर्ता राज्ञा निहन्यते । किमु राज्ञोऽपहर्तवं ब्रह्मस्तेनो निहन्यते । सर्वेषां
स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि
भ्येतकेतो इति श्रूय एव मा भगवान्विज्ञापयस्विति तथा सोम्येति
होवाच ॥ ३ ॥ १३ ॥

यथा सोम्य पुनर्यं गन्धारेभ्योऽभिनवाक्षमासीय तं ततोऽतिजने
विस्त्रेप्स यथा तत्र प्राकृतेद्रुगुऽधराङ्ग प्रत्यङ्गामाधमासीत भिज्ज्वाऽस
आनीतोऽभिनवाक्षो चित्पुः ॥ १ ॥ तस्य यथाभिनवत्वं प्रमुच्य प्रज्ञा-
वेतां दिशं गन्धारा यतां दिशं वजेति स प्रामाङ्ग्यं पृच्छन्पण्डितो
मेधावी तन्धारातेवोपसम्पद्येतैवमेवैवाचार्यवान् पुरुषो वेद तस्य तादरेव
चिरं यावत् विमोक्ष्येऽथ सम्पत्स्य(त) इति ॥ २ ॥ स य एषोऽणि-
मैतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि भ्येतकेतो इति श्रूय
एव मा भगवान्विज्ञापयस्विति तथा सोम्येति होवाच ॥ ३ ॥ १४ ॥

पुनर्यं सोम्योपतापितं जातयः पृथुपास्तै जातारि भर्ता जानाति
मामिति तस्य यावत्त काञ्चनसि सम्पद्यते मज्ज प्राणै प्राणस्तेजसि तेज
परस्वार्थं देवतायां तावज्जाताति ॥ १ ॥ अथ यदास्य काञ्चनसि सम्पद्यते
मज्जः प्राणै प्राणस्तेजसि तेजः परस्वार्थं देवतायामथ न जानाति ॥ २ ॥ स
य एषोऽणिमैतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि भ्येतकेतो
इति श्रूय एव मा भगवान्विज्ञापयस्विति तथा सोम्येति होवाच ॥ ३ ॥ १५ ॥

पुनर्यं सोम्येतं हस्तपृष्टीतमानं गन्धर्वहारीत्सोऽयमकार्षीत्परशुमस्ते
तपतेति स यदि तस्य कर्ता भवति तत्र पराशुतमात्मानं कुरुते सोऽनु-
ताम्रितस्योऽनुतेनज्जातमस्तथाय परशुं तत् प्रतिशृङ्गति स दृष्टतेऽथ

जास्तु यद्वक्ष्य तत्स्वरूपतया स्मरम् । ब्रह्मस्तेनो निहन्येत तमस्ये
सर्वेव हि । दोषा ह्यज्ञानपूर्वास्तु बध्ना पुरुषमीशितुः । विष्णोर्दितेति
वापंते चाभिधानकृतास्पदम् । ततो विचारयेन्नेन देवता हरिणा सह ।
नाहं विष्णुर्न स्यतत्रो न च पूर्णगुणोऽस्म्यहम् । मम स्वामी हरिर्नित्यं
स्वतंत्रः पूर्णपक्षः । एवं दाह्यं जपयवच्छा कुर्यादयं सदा । जानाते
न तापी स्वार्थतरानंदभोगतः । तदा तेभ्यो मोचयित्वा इत्वा
विध्यायिज्ञोसिनः । स्वकीयं कुरुते विष्णुर्गन्धारा तैमसह प्रभुः ।
तमस्ये पातयति महाकारागृहीपमे । महापं वा पातयति हस्तच्छेदादि-
प्रमिते । ततोऽप्ये वा तदोऽप्ये दृष्टाभेदं वक्षोपमे । तस्मादाचार्यतो
ज्ञात्वा विष्णोर्भेदेन पूर्णताम् । उपसीत ततो मुक्तिं पाति नास्त्यत्र
संशय'इत्यादि तावत्संहितायाश्च । स्वयंभूतिरिति विष्णुस्त्वार्द्धिरिच
उच्यते । न हि विरिचादेव विरिचो जातः । 'यो ब्रह्माणं विदधाति
पूर्वमित्यादि श्रुतेः । आत्मा भगवान् । ततो भूतत्वादात्मभूः ।
'दत्तं दूर्वाससं सोममात्मैश्वर्यसंभवानि'ति वचनात् । अ इति
विष्णुस्तज्ञातत्वादजः । 'अ इति ब्रह्मा'त्यादि श्रुतेः । 'नामुदेवात्परो
सैव ब्रह्मप्रचोदितो भवेदि'त्यादेशः । अतः स्वज्ञादो विष्णावेव
प्रसिद्धः । ततः स्वमपीतो भवतीति पुज्यते । अप्ययो नामाविज्ञेय-
त्वेन प्रवेष्टः । 'अविज्ञातं प्रविष्टं यदपीतमिति कीर्त्यते । यथा नृपः
यष्ट्रे तु यथा विष्णुं लये प्रजा'इति शब्दनिर्णये । न च जीवस्वा-
तन्त्रावोऽस्ति । उत्तिष्ठतस्य तुषिमंसारयोः परामर्शवर्धनात् । 'अहं
विधं सुवनमभ्यभवम् ।' 'आजन्ममरणं स्मृत्वा मुक्ता हर्षमवा-

हस्यते ॥ १ ॥ अथ स यदि तस्याकर्ता भवति तत्र एव सत्यमात्मानं
कुरुते स सत्याभिसरत्यः सत्येनात्मानमनन्तार्थाय परशुं तत् प्रतिशृङ्गति
स न दृष्टतेऽथ मुच्यते ॥ २ ॥ स यथा तत्र नादाद्येतैवदात्म्यमिदं
सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि भ्येतकेतो इति तज्ज्ञापय विज्ञापयिति
विज्ञाचिति ॥ ३ ॥ १६ ॥

मुपुरि'ति । तद्वावस्थापरामर्शाच्च । 'प्राज्ञेनात्मना संपरिवृत्तो न बाह्यं किञ्चन वेदं नांतरमि'त्यादि श्रुतेषु । 'सुषुप्सुत्कांत्योभेदे'नेति च भगवद्वचनम् । 'सन्मूलाः सोम्येषाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः सत्यतिष्ठाः' । 'सति संपद्य न विदुः सति सम्पन्त्यामह इति' । 'सत आगम्य न विदुः सत आगच्छामह इति' । 'स एष जीवे-नात्मनानुप्रभूतः पेपीयमानो मोदमानस्तिष्ठति' । 'अप्य इवेसा धाना भगव इत्यासामङ्गीकां भिन्धीति भिन्ना भगव इति किमत्र पश्यसीति न किञ्चन भगव इति यं वै सोऽयैतमभिमानं न निमालयस एतस्य वै सोम्येषोऽणिश्च एवं महान्यप्रोद्यस्तिष्ठति' । 'लवणमेतदुदकेऽवचायाऽथ मा प्रातरुपसीदथा इति स ह तथा चकार तं होवाच यदोषा लवणमेतदुदकेऽवचा अङ्ग तदाहरेति तद्वाचमृष्य न विचेद यथा विलीनमेवाङ्गास्यान्नादाचामेति कथमिति लवणमिति । सध्यादाचामेति कथमिति लवणमित्यन्त्यादाचामेति कथमिति लवणमिति' । 'अथ वाच किल सत्योम्य न निमालयसेऽत्रैव किलेति' । 'एतां दिवं गन्धारा एतां दिवं व्रजेति' । 'तेजः परक्षां देवतायां तावत् जानाति' । 'अपहार्षीस्तेयमकार्षीदि'त्यादि नवकृत्वो भिन्नस्य वस्तुनो भेदापरिज्ञानादनर्थं सूक्ष्मत्वाद्भेदस्य दूर्लेपत्वं च सदृष्टान्तं तात्पर्येणाह ।

न चामेदे कश्चिदुदात्त उक्तः । न हि प्रकृतिस्त्वयोर्नाना-वृक्षरसानां नदीसमुद्रयोर्वृक्षपरमात्मनोर्नानापरमात्मनोर्लवणोदकयोः पुरुषान्धारयोनियतज्ञानानियतज्ञानयोर्वाभेदोऽस्ति । महातात्पर्य-विरोधश्चाभेदे । विष्णोः परमोत्कर्षे हि सर्वप्रमाणानां महातात्पर्यं भगवताऽभिहितम् । 'दाविमौ पुरुषौ लोके अश्वाश्चर एव च । क्षरस्सर्वाणि भूतानि कृत्स्नोऽश्चर उच्यते । उच्यते पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेऽनुदाहृतः । यो लोकत्रयमाविश्य विभक्त्यंघ्रय ईधरः ।

पश्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः । अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः । यो मामेवमसम्भूदो जानाति पुरुषोत्तमम् । स सर्वविद्भजति मां सर्वभावेन भारत । इति शुषतमं शास्त्रमिदमुक्तं मयानघ । एतद्वत्त्वा बुद्धिमान्स्याः कृतकृत्यश्च भारते'ति । 'भोक्तारं पल्लवपसां सर्वलोकमहेधरम् । मुहुर्दं सर्वभूतानां ज्ञात्वा मां शान्ति-मृच्छति' । 'ज्ञानं तेऽहं सविज्ञानमिदं वक्ष्याम्यक्षेत्रतः । यज्ज्ञात्वा मेढ भूयोऽन्यज्ज्ञातव्यमवमवशिष्यते' । 'मत्तः परतरं नान्यत्किञ्चि-दस्ति धनञ्जय । मयि सर्वमिदं प्रोतं वरे मणिगणा इव' । 'राज-विद्या राजगुह्यं पवित्रमिदमुत्तमम् । प्रत्यक्षावगमं धर्म्यं सुमुखं कर्तु-मर्ह्ययम्' । 'अथृदधानाः पुरुषा धर्मस्थास्य परन्तप । अप्राप्य मां निवर्तन्ते मृत्युसंधारवर्त्मनि' । 'मया तत्तमिदं सर्वं जगदव्यक्त-भूतिना । मत्स्थानि सर्वभूतानि न चाहं तेष्ववस्थितः' । 'न च मत्स्थानि भूतानि पश्य मे योगमैधरम्' । 'अवजानन्ति मां मूढा भानुर्षीं तनुमाश्रितम् । परं भावमजानन्तो मम भूतमहेधरम्' । 'मोघाशा मोघकर्माणो मोघज्ञाना विचेतसः । राक्षसीमासुरीं चैव प्रकृतिं मोहिनीं धिताः' । 'महात्मानस्तु मां पार्थ दैवीं प्रकृति-माश्रिताः । भजन्त्यनन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमव्ययम्' । 'यो मामजमनादिं च वेत्ति लोकमहेधरम् । असम्भूतः स मर्त्येषु सर्व-पार्थः प्रमुच्यते' । 'परं भूयः श्रवश्यामि जानातां ज्ञानमुत्तमम् । यज्ज्ञात्वा मुनयः सर्वे परां सिद्धिमिहो गताः' । 'मम योनिर्महद्बलं तस्मिन्मामे दधाम्यहम् । सम्भवः सर्वभूतानां ततो भवति भारत' । 'ये मां ज्ञात्वा गुणैः पूर्णं न चलन्ति तवः कश्चित् । तैरेवाप्यो न चैवान्यैरहं सर्वेश्वरेश्वरः' । 'ये तु सद्गुणसम्पूतौ ज्ञानसंहरथिरात्मकाः । तेषां हस्तगतो मोक्षो मामेव स्मरतां सदा' । 'ये मन्यन्ते गुणापतिं तमस्तेषां परायणम्' । 'न च देव्यो श्रियो महां पथ साद्गुण-

पूर्तिवित् । स मामामोति नियतं न च तस्मात्प्रियो मम' । 'प्रमाणा-
न्यखिलान्येव तर्कार्थितत्पराः सदा । एतद्विरुद्धं यन्मानं तर्कधाभात
एवस्ति'त्यादौ । 'तं भूतिरिति देवा उपासाश्चक्रिरे ते बभूवुस्तस्मा-
द्वाप्येतर्हि युतो भूभूरित्येव प्रथसित्यभूतिरित्यसुरास्ते ह पराबभूवुः' ।
'भूमेव देवः परमो ह्युपास्यो नैवाभूमा फलमेषां विवक्षते । तस्माद्भूमा
गुणतो वै विशिष्टो यथा क्रतुः कर्ममध्ये विशिष्टः' । 'असुन्वन्तं
समं जहिदूषा संयो नते मयः । अस्मभ्यमस्य वेदनं दद्वि ह्रि-
क्षिदोदते' । 'सत्यः सो अस्य महिमा गृणे श्रवो यज्ञेषु विप्ररान्ये' ।
'एतावानस्य महिमा अतो ज्वायांश्च पूरुषः' । 'तमेवं विद्वानमृत इह
भवति नान्यः पन्था अपनाय विद्यते' । 'सृष्टिः स्थितिश्च संहारो
नियतिर्ज्ञानमावृतिः । बन्धमोक्षौ च कथ्यन्ते यस्योत्कर्षप्रसिद्धये ।
यस्योत्कर्षप्रसिद्धये सर्वे वेदाश्च युक्तयः । ज्ञातृवै च यदुत्कर्षं
ब्रुच्यन्ते स हरिः परः' । 'अद्यातमस्य महिमानमायवोऽनुष्टुवन्ति
पूर्वये'त्यादिश्रुतिश्च विष्णोरुत्कर्षं महातात्पर्यं कथयति । 'महातत्परता
विष्णोरुत्कर्षेऽन्तरा ततः । अन्यत्र सर्ववाच्यानां युक्तीनां च
विशेषतः' इति ब्रह्माण्डे । 'ॐ भूतः क्रतुवज्ज्यायस्त्वं तथा च
दर्शयति' 'ॐ ब्रह्मदृष्टिर्लोकपादि'त्यादि निर्णयात्मकं भगवद्वचनम् ।
न च शरीरपरामेदं तात्पर्यमित्यत्र किञ्चिन्मानम् । अतस्त्वमसीति
मेदस्य नवकुत्वोऽभ्यासाच्च । 'ॐ मेदव्यपदेशात् ॐ' । 'ॐ मेद-
व्यपदेशाच्चान्यः' ॐ । 'ॐ अनुपपत्तेस्तु न शरीरः ॐ' । 'ॐ
शरीरश्चोभयेऽपि हि मेदेनैतमधीयते ॐ' । 'ॐ पृथगुपदेशादि'त्यादिना
सर्वत्र मेदस्यैव भगवता निर्णीतत्वाच्च । 'पुरुष एवेदं सर्वमिति च
पुरुषेणैदं सर्वं व्याप्ते पञ्चतं यच्च भव्यम्' । 'न च भगवान्नोत्वेन
मनुष्यत्वेन वा भवति । आ तृणादा करीवात्सर्वं भगवानिति मिथ्या-
दृष्टिरेषा । दक्षिसक्तवो घृतौदनमित्यादौ व्याघ्रप्रन्दाभावेऽपि व्यास-

शब्दोऽवशस्यते । दक्षिसक्ताः सक्तवो घृतसिक्तमौदनमिति श्रुतिः ।
'पुरुष एवेदं सर्वं यद्भूतं यच्च भव्यमिति' 'पुरुषेण हीदं नेनीयत'
इति च । अतः सर्वप्रमाणानां भगवदुत्कर्ष एव महातात्पर्याच्छरीरा-
भेदं बदतां महातात्पर्यविरोधः । 'अज्ञानदुःखसम्बन्धाद्यावज्ज्ञानं
शरीरिणः । सर्वदा ज्ञानकं विष्णुमहमस्मीति ये विदुः । अज्ञान-
दुःखमन्तारस्ततस्ते नीचतां विदुः । विष्णोरुत्कर्षहर्षणां नेत्र तेषां
मुखं क्वचिद् । योऽन्यथा सन्तमीक्षेत् स्वरूपं प्रतिपद्यते । किं तेन
न कृतं पापं चोरेणेशापहारिणा' । 'ऐकात्म्यं नाम यदिदं केचि-
दुच्यतेपुष्पाः । शास्त्रतत्त्वमविज्ञाय तथा वादबलाजनाः । काम-
क्रोधाभिभूतत्वादहङ्कारवशं गताः । ब्रह्मस्तेना निरानन्दा अपक्व-
मनसोऽक्षिवाः । याथातथ्यमविज्ञाय शास्त्राणां शास्त्रदस्त्वः । वैशुष्य-
मेव पश्यन्ति न गुणानि निमुञ्जते । तेषां तमःशरीराणां तम एव
परायणम्' । 'यतः स्वरूपतथ्यान्वो जातितः श्रुतितोऽर्थतः । कथमस्मि
स इत्येव सम्बन्धस्यादसंहित' इति । 'बहवः पुरुषा ब्रह्मन्नुताहौ एक
एव तु । को ह्यत्र पुरुषभेदस्तं भवान्वक्तुमर्हति ॥ वैशम्पायन उवाच ।
तेतदिच्छन्ति पुरुषमेकं कुरुकुलोद्वह । बहूनां पुरुषाणां हि मयैका
योनिरुच्यते । तथा तं पुरुषं विद्यमाख्यास्यामि गुणाधिकमिति
सोऽधुर्मवचनाच्च । 'हं नाम हन्यमानत्वाजीवस्य समुदाहृतम् । जीवा-
दन्यो यतो विष्णुरहं नामा ततः स्मृतः । स्मीति जीवः समुद्दिष्टः
स्मीत्यज्जं सुमितत्त्वतः । पूर्णत्वादसिनामाऽसौ पूर्णपूर्णत्वहेतुतः ।
ब्रह्मास्मीत्युच्यते विष्णुर्बृहत्पूर्णो यतः सदा । असौ व्यपगतो विष्णु-
र्देरस्यत्वात्प्रकीर्तितः । अहं नामा जीवगतो नित्याहंपत्त्वहेतुतः' इति
ब्रह्माण्डे । 'परंज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते' 'स उचमः
पुरुषः' 'स तत्र पर्येति जक्षन्कीडक्षममाणः स्त्रीभिर्वा यानैर्वा' । 'स
एकश्च भवति त्रिधा भवति पञ्चधा सप्तधा' । 'यो वेद निहितं गुहायां

परमे व्योमन् । सोऽनुते सर्वाङ्कामान्तसह ब्रह्मणा विपश्चिता ।
 'एतमानन्दमयमात्मानमुपसङ्गम्य । इमोल्लोकाङ्कामात्रीकामरूप्यनु-
 सञ्चरन् । एतत्साम गायन्नास्ते' । 'स य आत्मानमेव लोकेषु पास्ते
 न हास्य कर्म क्षीयतेऽस्माद्वेवात्मनो पद्यत्कामयते तत्तत्सुजते' । 'ते
 ह नाकं महिमानः सचन्त यत्र पूर्वं साध्याः सन्ति देवाः' । 'तदा
 विद्वान्पुण्यपापे विभूय निरुद्धनः परमं साम्यमुपैति' । 'यथौदवं
 शुद्धे शुद्धमासिक्तं तादृगेव भवति' । 'नात्मात्वेनामिमम्बद्वास्तदा
 तत्कालभाविना । प्रकृतौ करणातीताः स्वात्मन्येव व्यवस्थिताः ।
 संयोगः प्रकृतेर्नैषां भुक्तानां तत्त्वदर्शनात् । पुरुषान्यबहुत्वेन प्रतीता
 न प्रवर्तते । प्रवर्तते पुनः सर्वे तेषां सा न प्रवर्तते' । 'इदं ज्ञान-
 मुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः । सर्वेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न
 व्यथन्ति च' । 'न यत्र माया किमुतापरे हरेरनुग्रहा यत्र सुरा-
 सुराचिता' इत्यादि श्रुतिस्मृतिषु सत्तात्पर्यं भुक्तानां विष्णोर्भेदस्यैवोक्तेः ।
 'सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः सन्प्रतिष्ठाः सति सम्पद्य
 न विदुः सत आगम्य न विदुः' इत्यादौ भेद एव ह्यत्र सत्तात्पर्यं
 प्रतिपादितः । ता नद्यः समुद्रादागत्य समुद्रे प्रविशन्ति स समुद्र एव
 भवति न नदीभावं प्राप्नोति स एव च समुद्रो भवति समुद्र एव
 समुद्रो भवति न नद्य इति भेदस्यैवावधारणं क्रियते । न च स्वकीयस्य
 ब्रह्मभावस्याज्ञोपहृता भवति । किं त्वविद्यमानब्रह्मभावाभिमानैवाप-
 हृता । न हि स्वकीयवित्तपरित्याग्यपहृता भवति । किन्तु पर-
 स्वहर्तव्यः । तस्मादविद्यमानब्रह्मभावाभिमानैवापहृतास्तेषमकार्षीदिति
 दृष्टान्तपूर्वकमुच्यते । अदुःखित्वपूर्णज्ञानानन्दस्वातन्त्र्यादिब्रह्मस्वभावा-
 ननुभवत्स्वात्मनोऽपि ज्ञानैव तद्भावाभिमतैः स्तैन्यम् । परकीयाभिमतै-
 रपहारः । 'परस्वभावाभिमतैरपहृता स्ववज्रनात् । स्तेनश्चाभेदवेत्ता
 तु ब्रह्मणो हन्यते सदे'ति तत्त्वविवेके । न च दार्ढ्यभावे दृष्टान्तोऽप्यम् ।

स यदि तस्य कर्ता भवति स यदि तस्य कर्ता न भवतीति इति-
 भुक्त्योरपहारानपहारैकहेतुकत्वमुच्यते । अन्यथा यदि दृष्टो भवति यद्य-
 दृष्टो भवतीत्युच्येत । न च सत्यासत्यमात्रम् । तदा सत्यानृत-
 तादृष्टान्तोऽनपहृतरपहारदृष्टान्तो न स्यात् । तस्मादभेदज्ञानेन महान्तं
 विनाशं प्रदर्श्य भेदज्ञानान्भुक्तिपरमेवैतद्वाक्यम् । भिन्नस्थितोत्कर्षो
 भवति । अभिन्नस्य कुत उत्कर्षः स्यात् ? । अज्ञानदुःखयुक्तत्वाच्च ।
 न हि तत्पक्षे परमार्थदुःखिनो भ्रान्त्या दुःखिनश्च तत्काले कश्चि-
 द्द्विशेषः । अस्वातन्त्र्यं च भ्रान्तस्य निश्चितमेव । न हि भ्रमः स्वेच्छया
 वृज्यते । 'स्वात्मानं परमं विष्णुं विदित्वैव स राघवः । दैत्यानां
 मोहनायार्थं दर्शयामास मूढतामि'ति पात्रे ॥ 'ॐ जगद्धापात्सर्वे ॐ' ॥
 ॥ 'ॐ प्रकरणात् ॐ' ॥ इत्यैश्वर्यमर्पादद्या भुक्तानां ब्रह्मणश्च भेदस्यैव
 निर्णीतत्वाच्च भगवता । 'ब्रह्मध्वजानुसारेण वेदाद्यं सर्वमेव च । योज्यं
 न ब्रह्मसूत्राणि दृश्यमानार्थतोऽप्यर्थे'ति च ब्रह्मवैवर्ते । 'चोरदृष्टान्तो
 यस्य ह्यभेदज्ञानतत्त्वमः । भेदेनोत्कर्षवेत्तुस्तु भुक्तिरेव ह्यचोरवदि'ति
 च । 'सारत्वात्स इतिप्रोक्तो ज्ञानत्वाय इतीरितः । सर्वस्येष्ट इति क्षेत्रं
 ज्ञानानामणकोऽणिमा । तत्तन्त्रत्वादितदात्म्यं स सत्यः साधुरूपतः ।
 तत्ततः पूर्णतश्चात्मा सादनात्स इतीरितः । अतत्त्वमसि पुत्रेति य उक्तो
 शीतमेन तु । नवकृत्वः सदृष्टान्तं सर्वभेदेन कैशवः । तस्मै नमो

(तदेव श्लोकः सर्वेषां छन्दु भूतानामात्मा सत्ये प्रतिष्ठितः ॥
 तेनात्मानमन्तर्धाय न किञ्चित्कापमुच्छति ॥ आत्मसत्त्वाऽऽत्मसाक्षात्
 यतां धर्मः प्रतापवान् ॥ न स पापानि कुर्वते यस्यात्मा भवति प्रियः ॥
 जायत्येको द्विजत्येकोऽश्वात्येकः शुभाशुभमिति तज्ज्ञास्य विजज्ञाविति
 विजज्ञाविति तदेव श्लोकः ॥ सर्वैर्मूलात्मभूतैः श्रम्ययन्मूलाणि पश्यतो
 देवा अपि ब्रामे मुह्यन्ति पद्मनाभात्पदैविणः पद्मनाभात्पदैविणः ॥ अथ
 श्लोकपाठः सर्वोऽपि जाञ्चित्क इति वेदेषीये) ॥ १७ ॥ ओमिति
 श्रीमच्छान्दोग्योपनिषदि पष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

भगवते चिदचिन्परमाय ने । पुरुषोत्तमाय देवाय पूर्णानन्दैकरूपिणे' इति सामसंहितायाम् । अतः सर्वचिदचिद्विलक्षणः सर्वोत्तमः सर्वगुण-परिपूर्णो भगवान्पुरुषोत्तम इति सिद्धम् ॥ छ ॥ इति श्रीमदानन्द-तीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते छान्दोग्योपनिषद्भाष्ये षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ यद्वत् त्वं तद्वत्त्वा मामुपसीद । 'पितृलक्षणं तु पित्र्यं स्याद्राशिः स्यात्पुत्रलक्षणम् । देवतालक्षणं दैवं निषिधं निषिधलक्षणम् । वाकोवाक्यं मूलवेदो वेदसारोपसंहृतिः । एकाग्रन-मितिश्रोतं देवविद्या त्वमालुपी । देवज्ञपेयं या विद्या ब्रह्मविद्या तथारणम् । भूतविद्या भूतचिद्धं क्षत्रविद्या तु नीतिका । नाक्षत्री ज्योतिषारूपा च सर्वलक्षणमेव च । सर्वविद्येति सम्प्रोक्ता या देव-परिचाराया । सा देवजनविद्या सा देवता वेद स नारद' इति साम-संहितायाम् । 'विद्यानां निर्णयज्ञानादविद्वानुन्यते गुमान् । सर्व-विद्याविदप्यद्वा तस्मान्निर्णयवित्तये । कुमारमैच्छदेवर्षिनारदो ब्रह्म-वित्तममि'ति च । 'विष्णोर्नाम यतो विद्याः सर्वनामैस्ततः स्मृतः ।

॥ हरिः ॐ ॥ अघोमे भगव इति ह्युपसत्पाद सत्तत्कुमारं नारदस्त-होवाच यद्वत् त्वं तद्वत्त्वा मामुपसीद ततस्त ऊर्ध्वं यद्वामीति स होवाच ॥ १ ॥ ऋग्वेदं भगवोऽध्वमि यजुर्वेदं सामवेदमापवेणं चतुर्वैमितिहास-पुराणं पंचमं वेदानां वेदं पित्र्यं राशिं दैवं निषिधं वाकोवाक्यमेकाग्रनं देवविद्यां ब्रह्मविद्यां भूतविद्यां क्षत्रविद्यां नक्षत्रविद्यां सर्वदेवजन-विद्यामेतद्गुणवोऽध्वमि ॥ २ ॥ सोऽहं भगवो मन्त्रविदेवास्मि नाम्ना विच्छ्रुतः होव मे भगवद्वचोभ्यस्ततस्ति शोकमात्मविदिति सोऽहं भगवा-शोचामि तन्मा भगवोऽहोकरुणं पातं तारयन्विति त-होवाच यद्वै किञ्चित्त्वप्यगोष्ठं नामैवेतत् ॥ ३ ॥ ताम वा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेद आध्ववेणश्चतुर्वै इतिहासपुराणा पञ्चमो वेदानां वेदः पित्र्यो राशिर्दैवो निषिधो वाकोवाक्यमेकाग्रनं देवविद्या ब्रह्मविद्या भूतविद्या क्षत्रविद्या नक्षत्रविद्या सर्वदेवजनविद्या नामैवेतन्नामोणव्येति ॥ ४ ॥ स यो नाम ब्रह्मेत्युपास्ते वाववाहो गते तत्रास्य यथाकामचारो भवति यो नाम

नामाभिमानीतो चोपास्तस्वां ब्रह्म परं करेत् । यदेषा न त्वमेया खान्मीयते ह्युपमि ध्रुवम् । रात्रिमानमज्ञानद्विस्ततो नामेत्युपाः स्मृता ॥ १ ॥

तस्यास्तु भूयसी स्याद्वा धर्मज्ञानयुक्तादिभिः । सर्वैर्गुणैर्विमुक्तौ च तथा वन्ये च तवैवा । वाचोऽभिमानीनी सैव वाङ्मानी चाश्वना-इतोः ॥ २ ॥

एवं तस्या विमुक्तौ च पर्जन्यः सर्वतो वरः । मनोऽभिमानी सम्प्रोक्तौ वृष्ट्या निमाणातो मनः ॥ ३ ॥

ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवो वावो भूय इति वाहो वाव भूयोऽस्तीति तस्मै भगवान्प्रवीण्यति ॥ ५ ॥ १ ॥

वाववाच नाहो भूयसी वाग्वा ऋग्वेदं विज्ञापयति यजुर्वेदं साम-वेदमाध्ववेणं चतुर्वैमितिहासपुराणं पञ्चमं वेदानां वेदं पित्र्यं राशिं दैवं निषिधं वाकोवाक्यमेकाग्रनं देवविद्यां ब्रह्मविद्यां भूतविद्यां क्षत्रविद्यां नक्षत्रविद्यां सर्वदेवजनविद्यां दैवं च पृथिवीं च वायुं चाकाशं वापञ्च तत्रैव देवाः स्य यजुष्याः स्य यज्ञाः स्य यथाऽस्मि च ह्यवमस्यतीदृक्काय-तान्वाकोटपतङ्गपिपीलिकं धर्मं वाचमं च सत्यं चानृतं च साधु चासाधु च हृदयं चाहृदयं च यद्वै वाङ्मनविषयश्च धर्मो नाधर्मो व्यज्ञापयिष्यश्च सत्यं चानृतं च साधु चासाधु च हृदयको नाहृदयको वागैवेतत्सर्वं विज्ञापयति वाचमुपास्तेति ॥ १ ॥ स यो वाचं ब्रह्मेत्युपास्ते यत्तद्वाचो गते तत्रास्य यथाकामचारो भवति यो वाचं ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवो वाचो भूय इति वाचो वाव भूयोऽस्तीति तस्मै भगवान्प्रवीण्यति ॥ २ ॥

मनो वाव वाचो भूयो यथा वै हे वाऽऽमलके हे वा कोले हो वाऽहो मुखिरानुभष्येयं वाचं च नाम न मनोऽनुभवति स यवा मनसा यन्नस्यति यन्नानवीयेत्यशाधीने कर्माणि कुर्वीत्येव कुरुते पुत्राः स्य यज्ञाः श्रेष्ठेऽप्येव्येच्छत हनं च लोकमसं वेच्छेऽप्येव्येच्छते मनो ह्यस्मा मनो हि लोको मनो हि ब्रह्म मन उपास्तेति ॥ १ ॥ स यो मनो ब्रह्मेत्युपास्ते स यावन्मनसो गते तत्रास्य यथाकामचारो भवति यो मनो ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवो मनसो भूय इति मनसो वाव भूयोऽस्तीति तस्मै भगवान्प्रवीण्यति ॥ २ ॥ ३ ॥

तथा तस्माद्वरो मित्रो मुक्तौ सङ्कल्पदेवता । अह्नि सङ्कल्पये-
द्यस्मात्स्वप्सन्ति निशि यत्ततः । तथा मित्रावरस्त्वभिर्मुक्तौ चित्तस्य
देवता । चित्तत्वाच्चित्तनामा च तस्माद्वरुण एव च । ध्यानस्य देवता
चासौ तन्नामा च निधानतः । सत्यानुतविवेकार्थं तथा तस्मान्निजा-
करः । विज्ञानदेवता चासौ तन्नामा च विवेचनाद् । सत्यस्य तस्मान्
तथा वायुर्भूतात्मको वरः । बलात्मकतया तस्मादन्नदेवोऽनिरुद्धकः ।
अन्ननामानुनादित्वात्तैजसाहंभवस्ततः । तथा वरिष्ठः प्राणारूपो वायुः
सोऽपि च देवता । अज्ञानमा देहसंस्पर्शस्तथा तस्मात्पुरन्दरः ।
तेजोभिमानी तन्नामा तेजो ह्योज इतीर्यते । तथा तस्मादुमा चैव सा
चाकाशभिमानी । आकाशनाम्नी दीप्तत्वात्तस्याश्चैव सदा शिवः ।
स्विरस्सुखमिश्रानी स सममेव रतेः स्मरः । मुख्यवायुप्रिया तस्मा-
त्परमेव सरस्वती । बन्धमुक्तयोः सर्वगुणैः सर्वदाऽऽस्मात्स्वरूपिणी ।
शमित्यानन्द उद्दिष्ट आशापूर्णसुखत्वतः । तस्याः श्रेष्ठो मुख्यवायुः
प्रकृष्टानां च नायकः । प्राणनामा गृहत्वेन ह्यानन्दः समुदीरितः ।

सङ्कल्पो वाच मनसो भूयान्धवा वै सङ्कल्पयतेऽथ मनस्वान्यथ
वाचमौरयति तसु नाक्षीरयति नासि मन्वा एकं मयन्ति मन्वेषु
कर्माणि ॥ १ ॥ तानि इ वा यतानि सङ्कल्पैकायतानि सङ्कल्पात्मकानि
सङ्कल्पे प्रतिष्ठितानि समरूपतां चावापृथिकी समरूपतां वायुधाकाशस्य
समरूपतामापन्नं तेजश्च तेषां संकल्पे वर्णः सङ्कल्पने वर्णस्य संकल्पः
अथ सङ्कल्पनेऽथस्य संकल्पे रोगाः सङ्कल्पन्ते प्राणानां सङ्कल्पे
मन्वाः सङ्कल्पन्ते मन्वाणां संकल्पे कर्माणि सङ्कल्पन्ते कर्मणां संकल्पे
लोकाः सङ्कल्पन्ते लोकानां संकल्पे सर्वे सङ्कल्पने स एव सङ्कल्पः
सङ्कल्पमुपास्त्विति ॥ २ ॥ स यः सङ्कल्पं ब्रह्मेत्युपास्ते ब्रह्मान्नै स लोकः
भूयान्धुवः प्रतिष्ठितान्प्रतिष्ठितोऽप्यथमानान्यथमानोऽभिर्मस्यति वाच
तसङ्कल्पस्य गर्तं तत्रास्य यथाकामचारो भवति यः सङ्कल्पं ब्रह्मे-
त्युपास्तेऽस्ति भगवः सङ्कल्पाद्भ्य इति सङ्कल्पाद्वाच भूयोऽस्तीति तन्मै
भगवान्प्रवीच्यति ॥ ३ ॥ ४ ॥

प्राणा सरस्वती प्रोक्ता तत्प्रकृष्टसुखत्वतः । प्राण इत्युच्यते वायुः
सर्वे त्वेते दशोत्तराः । पर्जन्यमित्रशिखिनो भूतवायुस्तथैव च ।
त्रिगुणा एवानिरुद्धोऽनिलात्पञ्चगुणाधिकः । पादोनो वरुणादग्नि-
रध्यधोनस्समो मतः । शिवादाशा तथैवास्मा मुख्यवायुः क्षतोचरौ ।
सङ्कल्पान्यथात्वं यव स्यात्तत्रावेशविशेषतः । अवरणां गुणस्यापि
परमीपत्वतस्तथा । प्राणात्तु भगवान्निष्पन्नन्तगुणतोऽधिकः । नित्य-
मुक्तो नित्यशक्तिर्नित्योद्विक्तगुणः प्रभुरिति तत्त्वविवेके । 'संवाऽऽ-
नन्दस्य मीमांसा भवती'त्यादेशः । 'अथातः सन्भूतिः परमादिषा
विधायाः प्राणः प्राणाच्छूद्रा अदायाः शिवदिश्रवादुद्विष्टेरेन्द्रि-
न्द्राचैजसः प्राणस्तेजसादनिरुद्धोऽनिरुद्धात्स्पर्शवातः स्पशेवातात्सोम-
स्सोमादरूपो वरुणादग्निरग्नेभिर्जो मित्रात्पर्जन्यः पर्जन्यात्स्वहा स्वाहाया
उवा जायते तेषां परः परोऽन्वायान्गुणैरुत्तर उत्तरः प्रत्यवरः परस्मा-
त्परमादुत्तर उत्तरो मुच्यते स्वं स्वं भावमापद्यते । तेषां पारावयै-
मुच्छिद्यते कदाचन तेषां पारावयैमुच्छिद्यते कुतश्चन पारावयैषैव
ब्रह्मोपयन्ति पारावयैषैव मुक्ताः सञ्चरन्ती'त्यादि श्रुतेः । नामादि-
बाहुतान्तेषु देवेष्वेभ्यश्च भेदतः । उपासितो हरिर्गुक्तिं दद्यान्नास्त्यत्र
संशयः इति सत्तत्त्वे । 'उपादिमाहुतान्तेषु समः समगुणोऽपि तन् ।
ध्यातः प्रीतिं हरिर्यापादधिकामुत्तरोचरे । उत्तमेषुचमा प्रीतिस्तस्य
तत्र स्मृतस्ततः । ध्यातुरप्नुतमां प्रीतिं यावाच्चास्त्यत्र संशयः ।
तारतम्यपरिज्ञानात्तेषु ध्यातो विमुक्तिदः । प्रीतिं न चान्यथा
वायादिति शास्त्रस्य निर्णयः इति तत्त्वविवेके । 'नामादिप्राणपर्यन्ताः
सप्तम्यर्वाः प्रकीर्तिताः । तृतीयापञ्चमीषष्टीचतुर्थ्यर्थाश्च सर्वशः ।
शब्दास्ते ब्रह्मशब्देन सम्बध्येयुर्यदा तदा । ब्राह्मणोऽस्य शुभं यद्-
दात्मा वै पुत्रको यथा । यथा च यूप आदित्य एवमेव प्रकीर्तितः ।
वससु श्रवमा पस्माद्भूयो भूपस्त्वतस्तथा । पद्भु द्वितीया पस्माच्च

कारणत्वात्परस्य च । न ह्यन्यदन्त्यदित्येव ध्यातं स्यात्पुलकार्यदम् । अनर्थश्च भवेत्तस्माद्भूतये राजेतिबोधवत् । राजपूजां यथा भूतये कुर्याद्राजा हिनस्ति हि । तद्वत्तत्वात्तथा भूतस्य एवं नामादिकं च यः । उपास्ते ब्रह्मरूपेण तं ब्रह्माथेतराणि च । धातयन्ति तमस्यन्धे तस्मा-
 बोक्षेत तांस्तथे'ति सामसंहितायाम् । 'अचेतनमयोग्यं च तथैवातात्त्विकं कश्चित् । नोपासीत परोऽनर्थः स्यात्तथोपासनाकृतः । दर्भचर्मादय-
 क्षान्तो देवता क्षमिमानिनः । न ह्यचेतनकं किञ्चित्फलदं स्यात्कदाचन । औषधादिषु चैतस्मादेवा एव वरप्रदाः । औषधादिस्थिता देवास्तेऽञ्जे दृष्टफलप्रदाः । ज्ञानिन्यदृष्टदाश्च स्युर्नादैवं किञ्चिद्विष्यते । यथाज्ञ-
 स्यापि राज्ञस्तु भोजनं कृष्णमिष्यते । न त्वविज्ञाय राजानं ग्रामप्रामि-
 स्ततो भवेत् । एवं देवा दृष्टफलं ददुरन्नस्य चान्यतः । किञ्चिज्ज्ञान-
 कृतादृष्टाच्च नैवान्यथा भवेत् । अदृष्टात्फलं फलं यत्तु तज्जस्यैव न
 चान्यगम् । तस्मादचेतनोपासां न कुर्यात्कापि कथन । न चास्तत्त्वा
 न चापांसां यदीच्छेत्तत्तमं फलम् । यदि नेच्छेतमोगन्तुं यति-
 चेच्छेद्धरेः प्रियम् । अथ कर्तव्यकारी च सुसुखरुधवा भवेत् ।
 सोऽपीच्छेत हरेः प्रीतिं नात्र कार्या विचारणे'त्युपासनालक्षणे ।
 'ॐ अभिमानव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्यां ॐ' । 'ॐ एषोऽभ्यु-
 वचेत्तत्रामी'ति भगवद्वचनम् । 'देवेषु चर्मादिनामानि संवादादेरिति
 च देवतामीमांसायाम् । 'अचेतनासत्तायोग्यान्यनुपास्यान्मफलत्व-
 विपर्ययाभ्यामिति सङ्कर्षणवृत्तम् । 'औषधयः संवदन्ते सोमेन सह
 राजा' । 'प्र वो प्रावाणः सविता देवः सुवतु धर्मणा' । 'न कृते
 त्वत्कियते किञ्चनारे महामर्कं भववन् चित्रमर्च' । 'न देवानामति-
 षत् शतात्मा न वीवति' । 'अनेहसो व ऊतयः सु ऊतयो व ऊतयः' ।
 'वावापृथिवी जनयन्नभिमतप औषधीर्वेनिनानि यज्ञिया । अन्तरिक्षं
 सा १ राप भुवतये नर्श देवासस्तन्वी ३ नि मायुतुः' । 'अचेतनं

चेतनेभ्यो देवतेभ्यश्च चेतनाः । देवाः प्राणाश्च स प्राणो विष्णोरेव
 सदेव तु । स्वभावं च प्रवृत्तिं च विकारं च समाप्नुयुः । कश्चिद्भाव
 कृते तेषां नैतत्स्याच्च कदाचन । अचेतनप्रवृत्तौ तु न दृष्टान्तोऽस्ति
 कथन । चेतनानां प्रवृत्तेश्च दृष्टत्वादेव सर्वथा । अदृष्टं दृष्टवज्ञेयं यथा
 दृष्टप्रणेतृकम् । विसर्पचण्डलं दृष्ट्वा कल्प्या तत्र पिपीलिका । न
 तद्वद्वै दृष्टानामपिपीलिकसर्पणम् । एवं दृष्टानुसारेण चिदधीन-
 सचेततम् । दुर्घटा शक्तिरपि हि पिशाचानां हि दृश्यते । देवानां
 किम् किम्बैव परमस्य हरेः प्रभोरित्यादि ब्रह्मतर्कः ।

हृदयज्ञो भगवत्तत्त्वज्ञः । हृदयनादुदयम् । 'उदरं ब्रह्मेति
 शार्करादयः उपासते हृदयं ब्रह्मेत्याख्यय'इति श्रुतिः । 'कोलं पूगफलं
 मोक्तुं कले ताम्बूलपत्रकामित्वमिधानम् । 'भूतानां भौतिकानां च
 मन्त्राहुतिगणस्य च । अचेतनगणस्यास्य कल्पको मित्रतामकः । प्राणा
 मृतानि मन्त्राद्याश्चिदचित्तविवेदिनः । अचितां कल्पको मित्रशितां
 शब्दादयः स्मृता'इति वस्तुतत्त्वे । सर्वमचेतनं सङ्कल्प्यते । 'अश्विर-
 ष्यरणं चित्तं श्विरसंस्मरणं स्मर'इति शब्दनिर्णये । 'वेदने ज्ञानमात्रं
 सादिदृक्त्वं तु विशेषत'इति च । 'मोक्षे यमिन्नवेदः स्यात्सा प्रतिष्ठा हि

चित्तं वाच सङ्कल्पाद्रूपो यदा वै चेतयतेऽथ सङ्कल्पयतेऽथ वनस्य-
 षय वाजमोहयति तामु नाप्नोरेवति तान्नि मन्त्रा एकं भवन्ति मन्त्रेषु
 कर्मणि॥२॥ तानि ह वा यतानि चित्तंकायजानि चित्ताग्रा (त्वक्का)नि चित्ते
 प्रतिष्ठितानि तस्माद्यद्यपि बहुविदांचित्तो यद्यपि नापमस्तोऽप्येवंतमाहुयेत्यं
 वेद यदा अयं चित्ताश्लेषमचित्तम् व्यादित्यथ यद्यल्पचित्तमचित्तमवति
 तस्या एवेत शुभ्रपल्लो चित्तं ब्रह्मैश्वर्यमिच्छायां चित्तमात्मा चित्तं प्रतिष्ठ
 चित्तमुपास्तेति ॥ २ ॥ स यश्चित्तं ब्रह्मेत्युपासो चित्तान्यै स लोका-
 लुप्तान्भुवः प्रतिष्ठितान्प्रतिष्ठितोऽत्यधत्तमानम्यधत्तमानोऽमित्यधत्ति
 शब्दचित्तस्य गते तत्वास्त यथाकामचारो भवति यश्चित्तं ब्रह्मेत्युपासोऽस्ति
 भगवत्तत्त्वज्ञः इति चित्ताज्ञाव भूयोऽस्तीति तन्मो भगवान्मवीति ॥
 ॥ ३ ॥ ५ ॥

मुख्यतः । उपचरतस्त्ववस्थानमिति शब्दविदो विदुर्नि'ति च ।
'देवा मनुष्यतां प्राप्ता विज्ञेया देवमानुषाः । ध्याने कुर्वन्त इव ते
नैव स्युर्वहुभाषिणः । ब्रह्मरूपवर्ती वाचं नानर्थो प्रायशो हि त' इति

ध्यानं वाचं विज्ञानद्वयो ध्यायन्तीव पृथिवी ध्यायन्तीव द्यौर्ध्यायन्ती-
यास्तरिक्षे ध्यायन्तीवापो ध्यायन्तीव पर्वता ध्यायन्तीव देवमनुष्या-
स्तस्माद्य इह मनुष्याणां महत्तां प्राप्नुवन्ति ध्यानापादाध्या इवैव ते
भवन्त्यथ येऽस्याः कलहिनः पिशुना उपवाहितस्तेऽथ ये ममवो ध्याना-
पदाध्या इवैव ते भवन्ति ध्यानमुपास्तेति ॥१॥ स यो ध्यानं ब्रह्मे-
त्युपास्ते यावज्जानस्य गते तत्रास्य यथाकामचारो भवति यो ध्यानं ब्रह्मे-
त्युपास्तेऽति भगवो ध्यानाद्भूय इति ध्यानाद्वाय भूयोऽस्तीति तन्मे
भगवान्ब्रवीत्विति ॥ २ ॥ ६ ॥

विज्ञानं वाचं ध्यानाद्भूयो विज्ञानेन वा ऋग्वेदं विज्ञानाति यदुर्वेदं
सामवेदमाधर्वणं चतुर्थमितिहासपुराणं पञ्चमं वेदासां वेदं पित्र्यं राशिं
देवं निधिं वाकोवाक्यमेकायने देवविद्यां ब्रह्मविद्यां भूतविद्यां क्षत्रविद्यां
मन्त्रविद्यां सप्तदेवजनविद्यां दिवं च पृथिवीं च वायुं चाकाशं चाप्यथ
तेजस्य देवाः ध्यायन्त्याः पशूः ध्यायन्ति च तृणवनस्पतीन्पुष्पापरा-
न्याकीटपतङ्गपिपीलिकं परमं चाधमं च सत्यं चानृतं च साधु चासाधु च
हृदयज्ञं बाह्वयज्ञं वाधं च रसं वेमं च लोकममुं च विज्ञानेनैव
विज्ञानाति विज्ञानमुपास्तेति ॥१॥ स यो विज्ञानं ब्रह्मेत्युपास्ते विज्ञानवतो
वै स लोकज्ञः ज्ञानवतोऽमिच्छति यावद्विज्ञानस्य गते तत्रास्य यथा-
कामचारो भवति यो विज्ञानं ब्रह्मेत्युपास्तेऽति भगवो विज्ञानाद्भूय इति
विज्ञानाद्वाय भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान्ब्रवीत्विति ॥ २ ॥ ७ ॥

यत्नं वाचं विज्ञानाद्भूयोऽपीह शतं विज्ञानवतामेको बलवान्नाकस्पयते
स यदा बलं भवत्यधोऽधोता भवत्युत्तिष्ठन्परिवृता भवति परिवर्-
त्तपक्ष्वा भवत्युपसीदन्ष्टा भवति धोता भवति मन्ता भवति योता
भवति कर्ता भवति विज्ञाता भवति बलेन वै पृथिवी तिष्ठति बलेनान्तरिक्षं
बलेन द्यौर्बलेनापो बलेन पर्वता बलेन तेजमनुष्या बलेन पशवश्च
व्यासं स तृणवनस्पतयः श्वापदान्याकीटपतङ्गपिपीलिकं बलेन वै
लोकस्तिष्ठति बलमुपास्तेति ॥१॥ स यो बलं ब्रह्मेत्युपास्ते यावज्जलस्य
गते तत्रास्य यथाकामचारो भवति यो बलं ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवो
बलाद्भूय इति बलाद्वाय भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान्ब्रवीत्विति ॥ २ ॥ ८ ॥

पात्रे । 'बलं ज्ञानबलं चैव बलं वेति द्विधा मतम् । युक्तिज्ञता
ज्ञानबलं सा ज्ञानादधिका मनोति तत्त्वसारे । अत्र ज्ञानरसाजं च
वाद्यमयमिति द्विधा । ज्ञानाजं ज्ञानबलतः श्रेष्ठं ज्ञानरतिर्हि तत् ।
यज्ञाजं तु बलं तस्माज्ज्ञानमर्थं विशिष्यते । आपश्च द्विविधाः प्रोक्ता-
स्तुमिर्यो ज्ञानतो रतेः । ता ज्ञेया आन्तरा आपो बाह्यास्तु द्रवरूपकाः ।
आन्तराबाह्यान्तरापो बाह्याद्राह्यास्तथा वराः । एवं तेजः प्रातिभाक्यं
बलं वेति द्विधा मतम् । प्रातिमं ज्ञानतुल्यं परमाकाश एव च ।

अथ वाचं बलाद्भूयस्त्वस्माद्यपि इशारात्रीनांसीयाचतु ह जीवे-
द्यवाऽद्वाष्टाऽओताऽमन्ताऽबोताऽकर्ताऽविज्ञाता भवत्युपास्तेति ॥१॥ स योऽत्रं ब्रह्मेत्युपास्तेऽत्रवतो वै स लोक-
ज्ञानवतोऽमिच्छति यावद्विज्ञानस्य गते तत्रास्य यथाकामचारो भवति
योऽत्रं ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवोऽलाद्भूय इत्युपास्ते भूयोऽस्तीति तन्मे
भगवान्ब्रवीत्विति ॥ २ ॥ ९ ॥

आपो वावासाद्भूयस्त्वस्माद्यपि सुवृष्टिर्न भवति व्याधीयन्ते
प्राण्य क्षणं कर्त्तव्यो अविध्यतीत्यथ यदा सुवृष्टिर्भवत्यनन्दिनः प्राणः
भवत्यत्रं तदु अविध्यतीत्याप एवैषा मूर्ता येय पृथिवी यदन्तरिक्षं
यदूर्ध्वोर्णववेता यद्वयमनुष्या यत्पशवश्च यदाऽति च तृणवनस्पतयः
यावदान्याकीटपतङ्गपिपीलिकमाप एवैसा मूर्ता अप उपास्तेति ॥१॥
स योऽपो ब्रह्मेत्युपास्ते आपोति सत्वात्कामाऽस्तुतिमन्भवति यावत्परां
गते तत्रास्य यथाकामचारो भवति योऽपो ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवोऽत्रो
भूय इत्यत्रयो वाच भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान्ब्रवीत्विति ॥ २ ॥ १० ॥

तेजो वाचाऽतयो भूयस्तेह पतङ्गायुमापुष्पाकाशममिच्छति तदाह-
मिच्छाचति नितपति वरिष्यति वा इति तेज एव तत्पूर्वं द्यौर्मिच्छा-
याऽऽपः सृजते तदेतदूर्ध्वमिच्छा तिरस्त्रीमिच्छा विधुद्भिगद्वाधरन्ति
तस्मादाहुर्विद्योतते स्तनपति वरिष्यति वा इति तेज एव तत्पूर्वं
परायित्वाथापः सृजते तेज उपास्तेति ॥१॥ स यस्तेजो ब्रह्मेत्युपास्ते
तेजस्वी वै स तेजस्वतो लोकज्ज्ञानवतोऽपहृतप्रस्काभिसिध्यति वाय-
स्तेजसो गते तत्रास्य यथाकामचारो भवति यस्तेजो ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति
भगवोऽत्रो ज्ञेयो भूय इति तेजसो वाच भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान्ब्रवी-
त्विति ॥ २ ॥ ११ ॥

स्थिरा तु प्रतिमान्तस्था छिद्रमेव तु बाह्यमः । स्थिरा हि प्रतिभा
श्रेष्ठा चञ्चला या स्मरभिधा । एकैव स्मृतिः श्रेष्ठाऽऽपरोक्ष-
दृशात्मकम् । श्रेष्ठं सुखं ततो मोक्षे प्राणार्थं परमं सुखम् ।
उत्तरोत्तरमेतद्धि वाय्वन्तामिमत्तं सदा । बाह्यालो बाह्यमन्त्रं च
जायतेऽप्यतदन्यथा । व्यक्तिरन्तर्गतानां तु विपरीतक्रमाद्भवेत् ।
तथापि मोक्षं यस्मात्स्वभावो नित्य एव तु । अतस्तस्मादापरोक्ष्यं
कादाचित्कं हि जायते । दृष्टयधीना स्मृतिर्धेयं प्रतिभा स्मृतिरन्वया ।
स्यैर्मालम्ब्य तु चलनमन्यथा नैव तिष्ठति । प्रतिभातश्च तृप्तिः
स्याददृष्टस्य तु का रतिः । तत एवं क्रमादेव वरिष्ठः प्राणजो
गुण' इति च ॥ १४ ॥

आकाशो वायु तेजसो मूयानाकाशे वै सूर्यावन्मूलतः। विद्यु-
श्चन्द्रमाश्चन्द्रिकाशोऽन्तरिक्षाकाशेन मृणोत्याकाशेन प्रतिमृणोत्याकाशे
रामत आकाशे न रमत आकाशे जायत आकाशमभिजायत आकाश-
मुपास्तेति ॥ १ ॥ स य आकाशं ब्रह्मेत्युपास्ते आकाशवतो वै स
लोकान्प्रकाशवतोऽसंवायानुस्मायवतोऽभिसिञ्जति यावदाकाशस्य गते
तत्रास्य यथाकामचारो भवति य आकाशं ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवः
आकाशान्नय इत्याकाशप्राप्त्य भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान्मन्वीत्विति ॥
२ ॥ १२ ॥

सरो वा आकाशप्राप्त्याऽस्तस्माद्यद्यपि बहव आसीरस्रस्रन्तो नैव
ते कञ्चन मृणुवुर्न मन्वीरन्ते विजानीयन् यद्वा वायु ते सरेसुरस्य मृणुमु-
रथ मन्वीरन्तथ विजानीयन् करेण वै पुनान्विजानीति करेण पशु-
स्मरमुपास्तेति ॥ १ ॥ स यः सारं ब्रह्मेत्युपास्ते यावत्स्रस्रस्य गते तत्रास्य
यथाकामचारो भवति यः सारं ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवः साराद्भ्य इति
स्रराद्वायु भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान्मन्वीत्विति ॥ २ ॥ १३ ॥

आशा वायु साराद्भ्यस्याशोद्भो वै सरो मन्वातधीति कर्माणि कुरुते
पुत्राऽथ पशुऽथोच्छत इमे च लोकसंस्तु चेषन्नत आशामुपास्तेति ॥ १ ॥
स य आशां ब्रह्मेत्युपास्ते आशायस्य सर्वे कर्माः समुद्ध्यन्त्यमोज-
हास्याऽऽतिथो भवन्ति यावदाशाय गते तत्रास्य यथाकामचारो भवति
य आशां ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगव आशाया भूय इत्याशाया वायु भूयोऽ-
स्तीति तन्मे भगवान्मन्वीत्विति ॥ २ ॥ १४ ॥

योऽसौ प्राणः स प्राणेन परब्रह्मणा याति । स एव भगवान्
प्राणं प्रत्यभोर्धं ददाति । प्राणस्य प्राणमिति ध्रुतेः । प्राणो वायुः
परमात्मानं च ज्ञानेन दर्शयन्ददाति । सर्वस्मादतीतमुत्तमं वदती-
त्यतिवादी । 'एष तु वा अतिवदती'ति तुल्योऽर्थान्तरवाची ।
अस्ति भगवः प्राणान्नय इति प्रश्नो व्यतिहार्यः । 'यज्ञानवसरोऽन्यत्र
पदं तत्र प्रतिष्ठितम् । यत्र प्रमाणं वाक्यं वा प्रतिहार्यं न संशयः' ।
'ॐ व्यतिहारो विशिष्यन्ति हीतरवदि'ति च भगवद्वचनम् । अतिवादी
प्राणवादी विष्णुवादी विशेषतः । स सत्यो भगवान्विष्णुर्यभिर्दोषो
नियामकः । विशिष्टज्ञानरूपश्च सामान्यज्ञानरूपकः । नित्यश्रद्धा-

प्राणो वा आशया मूयान्यथा वा अरा नामौ समर्पिता एवमस्मि-
न्याये सचैव समर्पितं प्राणः प्राणेन याति प्राणः प्राणे इति प्राणाय
ददाति प्राणो ह पिता प्राणो माता प्राणो भ्राता प्राणः स्वसा प्राण
आत्मायः प्राणो ब्राह्मणः ॥ १ ॥ स यद्वि पितरं वा मातरं वा भ्रातरं वा
स्वस्तरं वाऽऽचार्यं वा ब्राह्मणं वा किञ्चिदुशमिव प्रत्याह चित्त्वाऽ-
स्मिन्वायेवंतमाहुः पिबुहा वै त्वमसि मावुहा वै त्वमसि भ्रातुहा वै त्वमसि
स्वसृहा वै त्वमसि भार्यहा वै त्वमसि ब्राह्मणहा वै त्वमसि इति ॥ २ ॥
स य यदप्येनायुःकालतपाणावृद्धेन समासं व्यतिवन्देन्नैवेतं ब्रुयुः
पिबुहाऽस्तीति न मावुहाऽस्तीति न भ्रातुहाऽस्तीति न स्वसृहाऽस्तीति
नाचार्यहाऽस्तीति न ब्राह्मणहाऽस्तीति ॥ ३ ॥ प्राणो ह्येतेतानि सर्वाणि
भवन्ति स वा एष पर्व पश्यतेव प्रस्तात पर्व विज्ञानव्रतिवादी भवति तं
येनूपुरतिवायसीत्यतिवायसीत्येव उपासापश्रुवति ॥ ४ ॥ १५ ॥

एष तु वा अतिवदति यः सत्येतातिवदति स्योऽहं भगवः सत्ये-
तातिवदानीति सत्यं त्वेव विजिज्ञासितव्यमिति सत्यं भगवो विजिज्ञास
इति ॥ १ ॥ १६ ॥

यद्वा वै विज्ञानात्यथ सत्यं वदति नाविज्ञानसत्यं वदति विज्ञान-
त्वेव सत्यं वदति विज्ञानं त्वेव विजिज्ञासितव्यमिति विज्ञानं भगवो
विजिज्ञास इति ॥ १ ॥ १७ ॥

यद्वा वै मनुतेऽथ विजानीति नाम्ना विजानीति मन्तव्यं विजानीति
मतिस्त्वेव विजिज्ञासितव्येति मतिं भगवो विजिज्ञास इति ॥ १ ॥ १८ ॥

स्वरूपं तथैव स्वरूपकः । स एव सर्वकर्ता च सुपूर्णान्द्रूपकः । स च सर्वगुणः पूर्णो भूमेत्युच्यते ततः । यदधीनं विना नान्य-
त्किञ्चिदस्ति कृतञ्चन । स भूमोक्तोऽतिपूर्णत्वादप्यदृश्यमुदीर्यते । स
सर्वगुणसम्पूर्णः सर्वदेशेषु सर्वदा । स्रतन्त्रः सर्ववस्तूनि तदधीनानि
सर्वेणः । पूर्णत्वात्सुखरूपोऽसौ सर्वकर्ता सुखत्वतः । कर्तृत्वात्सुख-
श्रामौ स्थिरत्वादास्तिकस्तथा । आस्तिकत्वाच्च मन्तासौ विज्ञाता च
ततो हरिः । ज्ञातृत्वाच्च स निर्दोषः सर्वस्यापि नियामकः । भूमा
नारायणाख्यः सान्त्स एवाहङ्कृतिः स्मृतः । आकाशोऽहमिति द्वेष
ततोऽहङ्कार उच्यते । जीवत्वस्त्वनिरुद्धो यः सोऽहङ्कार इतीरितः ।
सोऽप्यणुत्वेऽपि संन्यायी परमैश्वर्ययोगतः । यथा बालतनौ विष्णो
मार्कण्डेयेन धीमता । प्रविश्य नान्तोऽधिगत एवं व्यासो हरिः परः ।

यदा वै धृद्व्याप्त्यथ मनुते नाध्वन्मनुते धृद्वध्वेन मनुते धृदा
स्वेव विजिज्ञासितव्येति श्रद्धा भगवो विजिज्ञास इति ॥ २ ॥ १९ ॥

यदा वै निस्तिष्ठत्यथ धृद्व्याप्तिं नास्तिष्ठत्यथ धृद्व्याप्तिं निस्तिष्ठत्येव
धृद्व्याप्तिं निष्ठां स्वेव विजिज्ञासितव्येति निष्ठां भगवो विजिज्ञास इति ॥
॥ १ ॥ २० ॥

यदा वै करोत्यथ निस्तिष्ठति नाकृत्या निस्तिष्ठति कृत्येव निस्तिष्ठति
कृत्यस्त्वेव विजिज्ञासितव्येति कृति भगवो विजिज्ञास इति ॥ १ ॥ २१ ॥

यदा वै सुखं लभतेऽथ करोति नासुखं लभन्वा करोति सुखमेव
लभन्वा करोति सुखं स्वेव विजिज्ञासितव्यमिति सुखं भगवो विजिज्ञास
इति ॥ १ ॥ २२ ॥

यो वै भूमा तत्सुखं नाम्नं सुखमस्ति भूमेव सुखं भूमा स्वेव
विजिज्ञासितव्यं इति भूमान् भगवो विजिज्ञास इति ॥ १ ॥ २३ ॥

यव मान्यत्वं दृश्यति मान्यच्छृणोति मान्यद्विज्ञातमिति स भूमाऽथ
यवान्यत्वं दृश्यत्यथच्छृणोत्यथद्विज्ञातमिति तदर्थं यो वै भूमा तद्वस्तुमय
यद्वयं तन्मन्त्रेऽस्य भगवः कस्मिन्मन्त्रेऽस्ति इति स्वे महिम्नि यदि वा न
महिम्नोति ॥ १ ॥ नोऽभ्यभिह महिमेत्याचक्षते हस्तिहिरण्यं वासभावं
श्रेयाण्यायतनानीति नाहमेव सर्वामीति होवाचान्योऽभ्यभिन्मन्त्रेऽस्ति
इति ॥ २ ॥ २४ ॥

अणुरूपोऽपि भगवान्नामुदेवः परो विष्णुः । आत्मेत्युक्तः स च
व्यापी न च भेदो ह्यो कचिदिति परमसारे । भूमवसादं विना
नात्मे सुखमस्ति । मर्त्यं च पूर्णम् । 'अल्पापि क्षमता देवी श्रीः
पूर्णतिथिर्यत्नवत' इति च । आत्मरतिर्भगवद्व्रतिः । स्यो भगवान् ।
सोऽप्य प्रत्यक्षत आद्यापयिता भवतीति स्वरद् । आत्मतः प्राप्य आत्मत
आदौत्यादि मुक्तः सन् प्राणादीनां मृष्ट्यादिकं पश्यतीत्यर्थः । 'मर्त्ये
हि पश्यः पश्यती'ति वाक्यशेषात् । पश्य इति दृष्टा । 'यदा पश्यः
पश्यते स्वमवर्णमिति श्रुतेः । 'भूमोपासनयोग्यस्तु साधादृष्टं
मृत्पतः । स तद्विद्यावलेनेव विष्णुना रतिमाप्नुयात् । तेनैव क्रीडते
नित्यं स्त्रीरूपो मिथुनीमवेत् । तदानन्दः स एवास्य राजा भवति
नापरः । पश्येच्च प्राणमुष्ट्याद्यं ये तदन्य उपासकाः । ते यथा-
योग्यमाप्स्यन्ति फलं मुक्तौ न संशय' इति परमवचनं । न च भूमानं
भगवो विजिज्ञास इति पृष्टः सन् भूमे लक्षणं स एवावस्थान्त
उपरिष्ठादित्यादिना पूर्णत्वं भगवतोऽन्यस्याहङ्कारस्यापि श्रुतीति युज्यते ।
न नाहङ्कारस्य पूर्णत्वमस्ति । न च मुख्ये पूर्णत्वे युज्यमाने उपचरितं
युज्यते । न नाहङ्कारस्य कचित्पुस्तुतिः । अथ शब्दस्तु रूपान्तरा-
पेक्षया युज्यते । अतः शब्दस्वरूपसादादिति । आत्मरतिः स्वरा-
दित्यादि । यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वमिति ब्रह्मण उत्पत्तिप्रसिद्धेः

स एवावस्थान्त उपरिष्ठात् पश्चात् पुरस्तात् दक्षिणतः स
तत्परतः स एवेदं सर्वमित्यतोऽहङ्कारादेश एवाहमेवावस्थान्तदहमुपरिष्ठा-
दितं पश्चात् पुरस्तादितं दक्षिणतोऽहमुत्तरतोऽहमेवेदं सर्वमिति ॥ १ ॥
अथात आत्मादेश एवात्मैवावस्थान्तान्मोर्गिष्ठादात्मा पश्चादात्मा पुरस्ता-
दात्मा दक्षिणत आत्मोत्तरत आत्मैवेदं सर्वमिति स आ एव एवं
पश्यत्येवं मन्त्रात् एवं विज्ञातव्यमस्ति तस्मादहं आत्ममित्युक्तं आत्मानन्तः
स एवाहं भवति तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवत्यथ येऽप्यथातो
विदुरन्तराजानस्ते क्षम्यलोका भवन्ति तेषां सर्वेषु लोकेष्वकामचारो
भवति ॥ २ ॥ २५ ॥

स्वयम्भूरात्मभूरित्यादिष्वात्मशब्दः स्वयंशब्दश्च यथा विष्णुवानी
तद्वदेवावाप्यात्मशब्दो विष्णुवाच्येव । न च मुक्तेभ्यः प्राणादिक-
मुत्पद्यते । 'ॐ जगन्नापारवर्जमि'ति वर्णितस्याद्भुतवता । आत्मत
एव प्राणो जायत इत्यवधारणान्न भगवतोऽन्यस्मात्प्राणो जायते ।
'आत्मेति मुख्यतो विष्णुस्तदन्ये उपचारतः । तथैव स्व इति प्रोक्त-
स्तस्माद्ब्रह्माऽऽत्मभूः स्वभूरिति स्कान्दे । 'इदं नामातिसामीप्यात्सर्व-
पूर्णगुणत्वतः । भूमाहमात्मेतिहरिस्त्रिविधोऽपि हि सर्वदे'ति विध-
निर्णये । 'स्त्रीगुणाः पुंशुणाश्चैव नपुंसकगुणा अपि । यदधीना व्यत्ययः
स्याल्लिङ्गानां तत्र सर्वदाः । कः किं कं तत्सर्वमात्माऽदितिर्देवादय-
स्तत'इति लिङ्गनिर्णये । 'गुरोर्विद्यावृत्तियां तु स आहार इति स्मृतः ।
तच्छुद्धौ ज्ञानशुद्धिः साज्ज्ञानशुद्धौ स्त्रिया स्मृतिः । स्मृतिस्थेयं
त्वापरोक्ष्यं हरेर्मोक्षस्ततो भवेदिति साधननिर्णये ॥ २६ ॥ ॐ इति
श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमच्छान्दोग्योपनिषद्भाष्ये
सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

तस्य ह वा पतस्त्वैवं पश्यत एव सन्धानस्त्वैवं विज्ञानत आत्मतः
प्राण आत्मत आशा आत्मतः सार आत्मत आकाश आत्मतस्तेन आत्मत
आप आत्मत आविर्भावतिरोभावात्मात्मतोऽज्ञमात्मतो बलमात्मतो विज्ञान-
मात्मतो व्यावसायमात्मतश्चित्तमात्मतः सङ्कल्प आत्मतो मन आत्मतो
अगाधमात्मतो नामात्मतो मन्त्रा आत्मतः कर्मोपात्मत पदेदं सर्वमिति ॥ १ ॥
तदेव श्लोकः ॥ स एदयो मृत्युं पश्यति न रोमं मोत दुःखतां सर्वं
त पश्यः पश्यति सर्वमाप्नोति सर्वेश इति ॥ स एज्जचा भवति विधा
भवति पञ्चचा सप्तचा नवचा जैव पुनश्चैकादशभस्मूतः ॥ शतं च दश
चैकं च सहस्राणि च विंशतिः ॥ आहार शुद्धौ सत्त्वशुद्धिः सत्त्वशुद्धौ
ध्रुवास्मृतिः । स्मृतिलभ्ये सर्ववर्ण्यीनां विप्रमोक्षस्तस्यै स्मृतिकपालाय
तमस्यः पारे दर्शयति वैतर्प्ये तारदाय भगवान्स्तनत्रुसारस्तः स्वन्द
इत्याचक्षते तं स्कन्द इत्याचक्षते ॥ २ ॥ २६ ॥ ॐ इति श्रीमच्छान्दोग्यो-
पनिषदि सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

हरिः ॐ ॥ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुर इति ब्रह्मपुरशब्देन
ब्रह्माख्यं पुरं पूर्णत्वात्पुरमिति परं ब्रह्म तद्वर्णः पुरमिति जरीरं
चोभयं विवक्षितम् । 'प्राप्तोऽवच्यं ब्रह्मपुरं राजेव निवसाम्यहम्' ।
'अस्मिन्नेवदिदं ब्रह्मपुरं सर्वं समाहितम् । यदेतज्जरा वामोति प्रव्यसते
वा किं ततोऽतिथिप्यत इति स ब्रूयान्नास्य जरयैतज्जीर्येति न वधेनास्य
हन्यत एतत्सत्यं ब्रह्मपुरमस्मिन्कामाः समाहिता एष आत्माऽपहत-
पाप्मा विजरो विमृत्युरिति वाक्यशेषाद्भगवद्वचनाच्च ब्रह्मपुरशब्देन
पुरं ब्रह्मोच्यत इत्यवसीयते । 'यत्पुण्डरीकं पुरमध्यसंस्थं यदिदं जरीरं
तदेतदार्धं देवमदनमि'त्यादेः जरीरं च । 'यदेतद्वर्णादं वाक् तद्योऽयं
वहिर्धा पुरुषादाकाशः । यस्तु सर्वाणि भूतान्यान्मन्येशानुष्णवती'-
त्यादिना परब्रह्मण्येव हृदयं स्थितम् । 'दहरोऽस्मिन्नन्तर आकाश-
स्तस्मिन्नेदन्तस्तदन्वेष्टव्यम् । दहरोऽस्मिन्नन्तर आकाशः किं तदत्र
विद्यत'इत्याकाशशब्देन भूतावगणो विवक्षितः । किं तदत्र विद्यत
इत्यस्यापं परिहारः । अस्मिन्भूताकाशे परब्रह्मण्येव आकाशो विद्यते ।
आत्ममन्तात्काशनादाकाशः । आत्ममन्तात्कम भवतीति ज्ञा । अस्मिन्कामाः
समाहिता इति वाक्यशेषात् । आपमन्ताकामानभवातीति वा । स
च सावान्बहिः परमात्मा व्याप्नोति तावानेव विद्यते गुणतः । पूर्णे-
गुणत्वादल्पपरिमाणस्यापि महत्परिमाणत्वं च युज्यते । अचिन्त्य-
शक्तित्वात् । 'यस्मिन्निरुद्धमतयोऽप्यनिर्ग पतन्ति विवादयो विविध-
शक्तय आनुपूर्व्ये'ति वचनात् । आनुपूर्व्येति श्रुतिप्रमाणादित्यर्थः ।

॥ हरिः ॐ ॥ अथ यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरे दहरे पुण्डरीकं वेदम
दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशस्तस्मिन्नेदन्तस्तदन्वेष्टव्यं तदाव विजिज्ञासितव्य-
मिति ॥ १ ॥ ते वैद्वयुर्यदिवमजिज्ञासुपुरे दहरे पुण्डरीकं वेदम दहरोऽ-
स्मिन्नन्तराकाशः किं तदत्रविद्यते यदन्वेष्टव्यं पद्माव विजिज्ञासितव्यमिति
स श्रूयात् ॥ २ ॥ सावान्ता आपमन्ताकाशस्तान्येयोऽन्तर्हृदय आकाश उते
अस्मिन्वावापुचिदी अन्तरेव समाहितं उमावद्विज्ज वायुश्च सूर्याचन्दम-

'आनुपूर्वी श्रुतिर्वेद आम्नायश्चेति कथ्यत' इत्यभिधानात् । अन्यथाऽ-
निशमित्युक्तिरिषोधात् । 'एष म आत्मान्तर्हृदयेऽणीषान्त्रीहेवा एष
म आत्मान्तर्हृदयेऽप्यायान्प्रविष्टः' इति हृदयस्यैवाणुत्वमहत्वोक्तेश्च ।
'गुणाः श्रुताः सुविरुद्धाश्च देवे सन्त्यश्रुता अपि नैवावशङ्का । चिन्त्या
अचिन्त्याश्च तथैव दोषाः श्रुताश्च नास्ति तथा प्रतीता' इति च श्रुतिः ।
'सुविरुद्धा अधुताश्च गुणाः सन्त्येव सर्वतः । दोषाः केऽपि न सन्त्येव
श्रुता अपि तु सर्वतः' इति गारुडे । किं तदत्र विद्यत इति पृष्टत्वा-
नुवृत्त आकाशो हृदयशब्देनोच्यते । इत्ययमात् । तस्मिन् हृदयाख्य
आकाशे ब्रह्माख्य आकाशो विद्यत इत्यर्थः । अन्यथा कथं भूताकाशस्य
दहरस्य बहिराकाशसमत्वम् । दहरोऽस्मिन्नन्तराकाश इति पूर्वोक्ता-
काशस्य दहरस्यसमत्वम् । उत्तरस्य तु यावान्वा अयमाकाश इत्यनन्त-
परिमाणत्वम् । अतो ब्रह्माकाश एवोत्तरः । पूर्वोक्तस्याभूताकाशत्वे
'तस्मिन्त्यदन्तस्तदन्वेष्टव्यं तद्वाच विजिज्ञासितव्यं तत्रापि दहरं गगनं
विबोक्तस्तस्मिन्त्यदन्तस्तदुपासितव्यं सङ्ख्यशीर्षः देवमि'त्यादि कथं
युज्यते ? । न हि भगवदन्तःस्थितमेवान्यत्किञ्चिद्विजिज्ञासितव्यम् ।
तद्वादेत्यवधारणाच्च । उत्तरस्यापरब्रह्मत्वे च सर्वाधारत्वं 'नास्य जरयै-
तशीर्यति न वधेनास्य हन्यत एतत्सत्यं ब्रह्मपुरमस्मिन्कामाः समाहिता
एष आत्माऽपहतपाप्मे'त्यादि न युज्यते । किं तदत्रविद्यते यदन्वेष्टव्यं
यद्वाच विजिज्ञासितव्यमित्यस्य य एयोऽन्तर्हृदय आकाश इत्येव

माधुर्यो विद्युज्जगति यच्चान्वेष्टास्ति यच्च नास्ति सर्वं तदस्मिन् स-
माहितमिति ॥ ३ ॥ तं चैकद्वयस्यैवेतिदं ब्रह्मपुरे सर्वं समाहितं
सर्वोपि च भूतानि सर्वे च कामा यदैतज्जगत्प्राप्नोति प्रप्यश्नते वा किं
ततोऽतिशिष्यत इति ॥ ४ ॥ स ब्रह्माज्ञास्य जरयैतशीर्यति न वधेनास्य
हन्यत एतत्सत्यं ब्रह्मपुरमस्मिन्कामाः समाहिता एष आत्माऽपहतपाप्मा
विजरो विद्वत्पुर्विशोकोऽचिद्विषयतोऽपिणसः सत्यकायः सत्यसङ्ख्यो
यथा क्षेत्रे प्रजा अन्वाविशन्ति यथानुशासनं यं यमेतप्रमिकामा प्रवर्ति

परिहारः । न तु 'मे अस्मिन्वावापुर्बिबी'त्यादि । तत्तु विजिज्ञासितव्यत्वे
हेतुत्वेन साधर्म्यकथनमेव । न हि यावापुर्बिबीत्यादेरेव विजिज्ञास्यत्वम् ।
'तमेवैकं जातं आत्मानमन्या वाचो विद्युज्जग्रे'ति हि श्रुतिः । उमे
अस्मिन्वावापुर्बिबीत्याद्युभयान्दो मुक्तामुक्तराशिन्यपेक्षया । 'यवास्ते-
हान्ति यच्च नास्ती'ति वाक्यशेषान् । अस्तेति संसारिणः । न हि
संसारिणो मुक्ता उपकारकाः । यद्यस्य नोपकारकं तच्चस्य नास्ती-
त्युच्यतेऽप्यस्य सत्त्वेऽपि । यथा वित्तादि । यथायोग्यमेवेन भगवन्तं
प्रजा मुक्ता अन्वाविशन्ति तच्छासनानुसारेण । यं यं कामं कामयते
तं तस्मादेवोपजीवन्ति । तद्विदुर्वा पुण्यानि क्षयिष्णुकलान्येव भवन्ति ।
एताश्च सत्यान्कामान्प्रगवदीयान् । 'बृहत्वात्पूर्णकामत्वादिष्णुब्रह्म-
पुराभिधः । तस्मिन्तस्य पुरं देहस्तस्मिन् हृदयमास्थितम् । हृदयाकाशमो
विष्णुस्तस्मिन् सर्वमिदं स्थितम् । स सत्यकामो भगवान्यदिदं तस्य
तद्भवेत् । तस्मिन्तस्मादिताः कामाः सत्याः पुंसामपि ध्रुवम् । तस्यैव
ये जनपदे यं क्षेत्रमायं तं तमेवोपजीवन्ति ॥ ५ ॥ तदाद्यैह कर्म(चि)कितो
लोकः क्षीयत एवमेवानुज पुण्यकितो लोकः क्षीयते तत्र इहान्मानस-
तुविद्यं तज्जन्मेता ॥ ६ ॥ सत्यान्कामाऽस्तेषां सर्वेषु लोकेष्वेकमेवाप्यो
भवत्यस्य य इहान्मानसतुविद्यं जगत्प्रेता ॥ ७ ॥ सत्यान्कामाऽस्तेषां सर्वेषु
लोकेषु कामचारो भवति ॥ ८ ॥ १ ॥

स यदि पितृलोककामो भवति संकल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्ति
तेन पितृलोकेन सम्पन्नो महीयते ॥ १ ॥ अथ यदि मातृलोककामो
भवति संकल्पादेवास्य मातरः समुत्तिष्ठन्ति तेन मातृलोकेन सम्पन्नो
महीयते ॥ २ ॥ अथ यदि आतृलोककामो भवति संकल्पादेवास्य आतरः
समुत्तिष्ठन्ति तेन आतृलोकेन सम्पन्नो महीयते ॥ ३ ॥ अथ यदि
स्वतृलोककामो भवति संकल्पादेवास्य स्वसारः समुत्तिष्ठन्ति तेन स्वतृ-
लोकेन सम्पन्नो महीयते ॥ ४ ॥ अथ यदि तत्त्रिलोककामो भवति
संकल्पादेवास्य सत्तायः समुत्तिष्ठन्ति तेन तत्त्रिलोकेन सम्पन्नो महीयते
॥ ५ ॥ अथ यदि गंधमात्यलोककामो भवति संकल्पादेवास्य गंधमान्यै
समुत्तिष्ठन्ति तेन गंधमात्यलोकेन सम्पन्नो महीयते ॥ ६ ॥ अथ यद्यक्ष-

वातुसारेण सत्यत्वं नान्यथा क्वचित् । यथा विस्वातुसारेण प्रतिविम्ब-
प्रकाशनम् । तस्याखे मृत्तियोग्याः स्युस्तेषां कामाः पुराणि तु ।
सत्याः सन्तस्तदज्ञानाच्च दृश्यन्ते तथाऽऽखिलाः । अज्ञानमनृतं प्रोक्त-
मृगताविति श्रातुतः । तस्माद्दृष्टुं यदिष्टं स्वाचरुष्टिनियमो न तु ।
अमुक्तस्य हरेर्लोकं मुक्तो गत्वा हि पश्यति । अज्ञत्वादेव सुप्तो तु
नित्यं यान्तोऽपि भाष्यम् । नैव पश्यन्त्यसौ विष्णुर्हृदयं नाम हृद्गतः ।
एवं हृदयनामानं विष्णुं जानन्ति नित्यतः । विष्णुलोकगतेः पुण्य-
माप्त्वा विष्णुं व्रजेत्तथा । यस्तु सम्यक्प्रसादोऽस्ति विष्णोरेव स
उच्यते । सम्यक्सादः स उत्थाय शरीरात्प्राप्य केशवम् । यथास्वरूपस्तु
भवेद्यं प्राप्यासौ स्वरूपताम् । आप्नोति स परो ह्यात्मा भगवा-
निन्द्रिरापतिः । इत्याह सा रमादेवी पश्यन्ती परमं पदम् ।

पञ्चलोककामो भवति संकल्पादेवास्यास्यपाने ससुसिष्ठतस्तेन जगत्तल्लोकैर्न
संग्रहो महीयते ॥ ७ ॥ अथ यदि गीतकादित्रलोककामो भवति संकल्पा-
देवास्य गीतकादित्रे ससुसिष्ठतस्तेन गीतकादित्रलोकैर्न संग्रहो महीयते
॥ ८ ॥ अथ यदि स्त्रीलोककामो भवति संकल्पादेवास्य स्त्रियः
ससुसिष्ठन्ति तेन स्त्रीलोकैर्न संग्रहो महीयते ॥ ९ ॥ यं यमन्तमभि-
कामो मयति यं कामं कामयते सोऽस्य सङ्कल्पादेवास्य ससुसिष्ठति तेन
संग्रहो महीयते ॥ १० ॥ ३ ॥

त इमे सत्याः कामाः अनुताऽपि ज्ञानास्तेषां सत्यानां सतामनुत-
मपि ज्ञानं यो यो हस्येतः प्रैति त तमिह दर्शनाय लभते ॥ १ ॥ अथ ये
चास्येह जीवा ये च प्रेता यच्चान्यदिच्छस्य लभते सर्वे तदत्र गत्वा
विद्वन्ऽथ लस्येते सत्याः कामाः अनुतापि ज्ञानास्तथाऽपि हिरण्यमिषि
तिहितमक्षेत्रज्ञा उपर्युपरि संचरन्तो न विरेपुर्देवमेवेकाः सर्वाः यत्र
महार्ह्यच्छेद्य एते ब्रह्मलोकं न विद्वन्मनुते न विप्रवृद्धाः ॥ २ ॥ स जा
एव आत्मा हृदि तज्जैतदेव निरुक्तः इत्ययमिति तस्याऽहृदयमहार्ह्यं एवं
विश्रवो लोकमेति ॥ ३ ॥ अथ य एव संप्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय
परंपरोतिरुपरं पश्य स्वेन कृपणाभिनिष्पद्यत एव जात्येति होवाचेतद्-
स्तुतममयमेतद्भवेति तस्य ह वा एतस्य ब्रह्मणो नाम सत्यमिति ॥ ४ ॥

सदित्यमृतधर्माणो मुक्ताः श्रीरपि चेरिताः । तीत्युक्ता मर्त्यधर्माण-
स्तेषां नियमनाद्वरिः । सत्यमित्युच्यते सद्भिः सेतुधापि विधारणात् ।
सितमस्मिन् जगत्सर्वमिति सेतुस्तीरितः । एवं सेतुं प्रतिष्ठामान्य-
स्तीत्यां हृदोषवान् । स प्राप्नोति ब्रह्मचर्येण मनोवाकर्मभिरु यत् ।
चरणं ब्रह्मणि परे ब्रह्मचर्ये हि तत्स्मृतम् । तेनैव ब्रह्मचर्येण भवेत्पु-
न्रब्रह्मलोकगताः । एतेषां ब्रह्मलोकः स्यात्परं ब्रह्मैव लोकनात् । ब्रह्मलोक
इति शोकं तस्य लोकोऽपि कथ्यते । यत्र इष्टं च सर्वं च मौन-
चानशनं तथा । परस्मै ब्रह्मणो ज्ञानं सर्वमेतदुदीरितम् । परस्मै
ब्रह्मणो लोके श्वेतद्वीपाभिषे परे । अरण्यां चार्णवौ दिव्यौ चिदानन्द-
रसात्मकौ । यावानुचः स्वर्गलोकस्तावानुचतया स च । श्वेतद्वीपो

तानि ह वा पतानि श्रीपद्भराणि सलियमिति तद्यत्सत्तदस्मृतमथ यत्ति
तन्मत्स्यमथ यद्यं तेनोमे यच्छति यद्वेतनोमे यच्छति तस्याचमहरवृत्तां
पर्ववित्स्वर्गं लोकमेति ॥ ५ ॥ ३ ॥

अथ य आत्मा स सेतुर्विभृतिरेषां लोकानामसंभेदाय नैव
सेतुप्रहोरावे तरतो न जरा न सन्त्युर्न शोको न सुकृते न दुष्कृतः सर्वे
पाप्मानोऽतो निवर्तन्तेऽपहतपाप्मा होय ब्रह्मलोकः ॥ १ ॥ तस्माद्वा
मृतः सेतुं तीर्त्वाऽथः सङ्गनेधो भवति विद्वः सङ्गविदो भवन्नुपतापी
सचनुपतापी भवति तस्माद्वा एतं सेतुं तीर्त्वाऽपि तत्तमहर्देवाभितेप्य-
तेऽसकृदिभ्रातो होवैव ब्रह्मलोकः ॥ २ ॥ तद्य एवेतं ब्रह्मलोकं
ब्रह्मचर्येणानुचिदेति तेषामेवैव ब्रह्मलोकस्तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो
भवति ॥ ३ ॥ ४ ॥

अथ यद्यत्र इत्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तद्ब्रह्मचर्येण होय यो ज्ञाता तं
विद्वन्ऽथ यदिष्टमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तद्ब्रह्मचर्येण होवेद्वाऽऽत्मानमनु-
चिदेति ॥ १ ॥ अथ यत्सत्तद्वचमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तद्ब्रह्मचर्येण
होय सत आत्मानमनुचिदेति ॥ २ ॥ अथ यद्वचनमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव
तद्ब्रह्मचर्येण होवात्मानमनुचिदेति ॥ ३ ॥ अथ यद्वचनमित्याचक्षते
ब्रह्मचर्यमेव तदेव आत्मा स भवति यं ब्रह्मचर्येणानु-
चिदेति ॥ ४ ॥ यद्वचनमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तदेव आत्मा स भवति यं
ब्रह्मचर्येणानु-
चिदेति ॥ ५ ॥ यद्वचनमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तदेव आत्मा स भवति यं
ब्रह्मचर्येणानु-
चिदेति ॥ ६ ॥ यद्वचनमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तदेव आत्मा स भवति यं
ब्रह्मचर्येणानु-
चिदेति ॥ ७ ॥ यद्वचनमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तदेव आत्मा स भवति यं
ब्रह्मचर्येणानु-
चिदेति ॥ ८ ॥ यद्वचनमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तदेव आत्मा स भवति यं
ब्रह्मचर्येणानु-
चिदेति ॥ ९ ॥ यद्वचनमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तदेव आत्मा स भवति यं
ब्रह्मचर्येणानु-
चिदेति ॥ १० ॥

विशिष्टोऽस्तस्य मघं सरोवरम् । सर्वमोज्यात्मकं दिव्यं तवाश्रयाः
सुधास्रवाः । तत्र विष्णोः पुनं दिव्यमपराजितनामकम् । विमिताख्यं
च पर्यङ्कं विष्णोर्मानेन सम्मितम् । चित्सुवर्णमयं दिव्यं लक्ष्मी-
स्तत्तत्स्वरूपिणी । स खेतद्वीपमो विष्णुः पर्यङ्कप्रज्ञानामकः । स एव
हृदि नाडीषु पञ्चरूपः प्रतिष्ठितः । विष्णोरणिशो रूपाणि पञ्चनाडी-
स्थितानि तु । नारायणार्यं सौपुत्रं मध्यस्थं रक्तवर्णकम् । शुक्लं तु
वासुदेवाख्यं नादिन्यामशतः स्थितम् । पिङ्गलायां पिङ्गलं तु रूपं
सङ्कर्षणाक्षिणम् । पश्चिमे वल्लिकायां च पीतं प्रद्युम्ननामकम् ।
इडाधामनिरुद्धाख्यं नीलरूपं व्यवस्थितम् । हृदयेऽप्येवं पञ्चरूपो
भगवान्सर्वव्यवस्थितः । आदित्यनामा चादित्वाचक्षार्यं सूर्यमण्डलम् ।
तद्रश्मिभिलाषा व्यासाः समस्ताः स्वरूपरश्मयः । तस्मिन्नाडीषु च

स्वरूपपञ्चितः पूर्वस्याः प्रमुखिमितः हितमयः ॥ ३ ॥ तत्र पञ्चैवापरं
न वे पञ्चैवापरं ब्रह्मलोके ब्रह्मचर्येणाविवर्तितं तेषामेवैव ब्रह्मलोक-
स्तेषां तेषु लोकेषु कामचारो भवति ॥ ४ ॥ ५ ॥

अथ या यता हृदयस्थं नाड्यस्ताः पिंगलस्याणिछस्तिष्ठति शुक्लस्य
नीलस्य पीतरूपं लोहितस्येत्यसौ आदित्यः पिंगलस्य शुक्लस्य नीलस्य
एव पीत एव लोहितः ॥ ६ ॥ तत्रैवा महापथ आतत उभौ धामौ
पञ्चलसीमं चासु चैवमेवेता आदित्यस्य रश्मयः उभौ लोकीं पञ्चलसीमं
चामुष्मादादित्यात्मन्येते न आसु नाडीषु यता आभ्यो नाडीभ्यः
महापन्थेऽनुष्मिन्नादित्ये स्रजः ॥ ७ ॥ तथैवैतत्सुतः समस्तः सम्पन्नः
स्वो न विजानात्यासु तदा नाडीषु यतो भवति स न कश्चन पाप्मा
स्पृशति तेजला हि तदा सम्पन्नो भवति ॥ ८ ॥ अथ पञ्चैतद्वल्लिकानं
नीतो भवति तस्मिन् आसीना वज्रजालि मं जानासि ममिति स
यावदस्माच्छरीरादनुत्क्रान्तो भवति तावज्जानासि ॥ ९ ॥ अथ पञ्चैतस्मा-
च्छरीरादनुत्क्रान्तोऽनेनैव रश्मिभिरुभौ जानासि स ओमिति वा होवा
मीयते स यावत्क्षिपेन्माम्नावादादित्यं गच्छत्येवमेव ब्रह्म लोकादरं
विदुषां पदं (न) निरोधोऽविदुषाम् ॥ ५ ॥ तदैव करोका । शतं चेका न
हृदयस्थं नाड्यस्तासां मूर्धनमभिनिष्कृतेका ॥ तयोर्ध्वं नाड्यस्तुतत्यमेति
विश्वमन्या ङ्कमणे भवान्मन्त्रकमणे भवति ॥ ६ ॥ ६ ॥

प्रोतास्तया नाडीस्थरश्मयः । तन्नाडीसंस्थितं विष्णुं मध्ये जीवः
प्रपद्यते । तत्तेजसा हि सम्पन्नः सुप्त इत्यभिधीयते । ओमित्येव
वह्नित्वं वायुरोवादिनीरितः । तेन वामत्वमायाति मुक्तिकाले
ह्वासासकः । दिव्यचिद्रूपभावो हि वामभाव उदीरितः । यदैवं
नेतुमन्विच्छन्मनः क्षिपति मास्तः । आदित्याख्यं तदा विष्णुं याति
जीवः स्वविद्ये'ति पर्यङ्कोपासनायाम् ॥ ६ ॥

'इन्द्रो विरोचनश्चैव शुक्ला तु ब्रह्मणोऽक्षिणम् । विष्णुमानन्द-
रूपं तं सम्पक्कानविपर्ययो । आपतुस्तत्र देवेन्द्रो ज्ञानक्षपि विरोचनम् ।
मोहयस्तनुरुपाणि तस्य वाक्यान्पुत्राच ह । यथा विरोचनो तेव
जानीपाद्रिष्णुमञ्जसा । स्ववाक्यं चानृतं न स्वातया ब्रह्माज्युवाच
ह । अयोग्या असुरा ज्ञाने वक्तव्यं चैव नानृतम् । मच्छापादासुरो
भावः प्रह्लादादेनं तु स्वतः । अयं त्वासुर एवतो वक्ष्याम्यसोमयं
यथा । इन्द्रस्तु शुद्धभावत्वात्पुनरापासति ध्रुवम् । इत्यभिप्रायतः
प्रोक्तो ब्रह्मणाक्षिणतो हरिः । अयोग्यत्वात् तच्छ्रुत्वा प्रतिरूपं
विरोचनः । मत्वाऽप्सादशैके चैव पप्रच्छ कृतमस्तिवति । तत्रापि

य ज्ञात्वाऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोकोऽविजिघत्सोऽ-
पिपासः सत्यकामः सत्यसंकल्पः सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः स
सर्वोऽक्ष लोकाजामोति स सर्वोऽक्ष कामान्यस्तमात्मानमनुविद्य
विजानातीति ह प्रजापतिरुवाच ॥ १ ॥ तद्योभये देवासु य अनुवृषधिरे
ते होचुदैत तन्मात्मानमन्विच्छामो यमात्मानमन्विष्य सर्वोऽक्ष लोकाजामो-
ति सर्वोऽक्ष कालातितीन्द्रो ह वै देवानामभिपश्यन्न विरोचनोऽ-
सुराणां लो हस्यैविरानावेन समित्तानी प्रजापतिस्काशमाजग्मतुः
॥ २ ॥ तौ ह ऋषिःशते वर्षाणि ब्रह्मचर्यमुपतुस्तौ ह श्रवापतिस्त्वा च
किमिच्छन्ताववास्तमिति लो होचतुर्य आत्माऽपहतपाप्मा विजरो
विमृत्युर्विशोकोऽविजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसंकल्पः सोऽन्वे-
ष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः स सर्वोऽक्ष लोकाजामोति सर्वोऽक्ष
कामान्यस्तमात्मानमनुविद्य विजानातीति ह भगवतो याचो वेदयन्ते
तमिच्छन्ताववास्तामिति ॥ ३ ॥ तौ ह प्रजापतिरुवाच य एवोऽन्तरङ्गणि

तु हरेर्मात्रं हृदि कृत्वा चतुर्मुखः । दृश्यते ह्येष एवेति तत्त्ववेदि-
विश्रया । तथापि योग्यतैवात्र भूयसीति निवेदितुम् । दर्शय-
न्तिरूपस्य दोषानाह प्रजापतिः । अलङ्कारादिर्मर्यादः पश्यन्तेति
विशेष्यम् । तथा देहगुणे शीर्षं दोषे दोषात्तथैव तु । तथाप्य-
कुहनावस्थाप्रतिरूपस्य तद्वृत्त्या । परस्य ब्रह्मणो ज्ञानरूपी तुष्टमताः
स्वयम् । असुराणां भविष्यासनिवृत्त्यर्थं पितामहः । माध्यस्थ्यं ज्ञाप-
यानस्य ज्ञानवैरीचने मनः । आहानानां परमाव इत्युच्यते पुनः पुनः ।
तथाप्यशुद्धभावत्वाद्ज्ञानस्यैव निरूप्य । गत्वा चैव परब्रह्म प्रति-
रूपात्तक पदा । विदेह सर्वात्सुराणां शरीरालङ्कृतेरपि । अलङ्कृतिं
पुरुषो दृष्टव्यं एव आत्मेति होवाचेतदुत्तममयमेव हृत्तेत्यत्र शीर्षं
अन्वोऽस्तु परिष्कृतं परमावस्थादौ काम एव इत्येव उ एवमु-
च्यतेत्येषु परिष्कारात् इति होवाच ॥ २ ॥ ७ ॥

उपशान्त आत्मासमवेक्ष्य यदात्मनो न विजातीयस्तस्मै प्रवृत्तिरिति
तौ होवाचोऽवेक्ष्यतेकाले तौ ह प्रजापतिरुवाच किं पश्यस्य इति तौ
होवतुः सर्वमेवेदमार्गं भगव आत्मानं पश्यत्य आलोचन्य ज्ञानवैश्या-
प्रतिरूपमिति ॥ १ ॥ तौ ह प्रजापतिरुवाच साध्वलंकृतौ सुवसनौ
परिष्कृतौ भूत्वाऽपराधेऽवेक्ष्यामिति तौ ह साध्वलंकृतौ सुवसनौ
परिष्कृतौ भूत्वाऽपराधेऽवेक्ष्यामिति तौ ह प्रजापतिरुवाच किं पश्यस्य
इति ॥ २ ॥ तौ होचतुर्वेदेवमार्गं भगवः साध्वलंकृतौ सुवसनौ
परिष्कृतौ स्व एवमेवेमौ भगवः साध्वलंकृतौ सुवसनौ परिष्कृतौ
एव ज्ञानेति होवाचेतदुत्तममयमेव हृत्तेति तौ ह शान्तहृदयौ प्रथमजगुस्तौ
॥ ३ ॥ तौ हान्वीक्ष्य प्रजापतिरुवाचासुपलब्धात्मात्मनोऽपि यत्रो-
च्यते यतदुपनिषदौ मन्त्रियन्ति देवा वाऽसुरा वा ते वराभविष्यन्तीति
स ह शान्तहृदय एव विरोधोऽसुरास्य ज्ञानस्य तेभ्यो हौतासुपनिषत्
प्रोधावात्मेवेह महस्य आत्मा परिषर्य आत्मानमेवेह महस्यवात्मानं
परिषर्यसुप्तौ लोकाववाप्नोतीम वापुं चेति ॥ ४ ॥ तस्मादप्यवेहहृद-
यमब्रह्मप्रथमजगत्साधुपुत्रो बतैवतुषथा ५ होवापनिषत्तेत्य-
त्राहो विष्णुया तस्मैनालंकारेणेति ॥ ५ ॥ हृत्तेत्येव हामुं लोकं ज्ञेयन्ती
त्यन्ती ॥ ५ ॥ ८ ॥

ब्रह्मणश्च प्रत्यक्षेणोपलम्बिताम् । अतोऽसुरा न दास्यन्ति न यज-
न्त्यात्मनः परम् । स्वभोगेनैव वृत्तिः स्यादिति सर्वेऽपि मेतिरे ।
तत्संस्कारवशेनैव स्वयं ब्रह्मेतिवेदितः । अत्रब्रह्मपतञ्जैव तमोऽन्धे
मित्यदुगमिताः । इन्द्रश्च ज्ञानस्य तु मोहयन्मुखं तदा । गत्वा
निवृत्ता यथादिव पश्यन् सदोपताम् । पुनः पुनश्च मोहाय गत्वा
गत्वा निवर्तते । कथञ्चिदेव विज्ञानं तथैत्यन्विमोहितम् । तद्योग्या-
न्वैव वाक्यानि ब्रह्माप्ताह पुनः पुनः । गरीपसो योग्यतेति ज्ञापय-

अथ हेन्द्रोऽप्राप्यैव देवानेतद्दृष्टं दृष्टं यथैव स्वल्पमस्मिन्नलंकारे
साध्वलंकृतौ साध्वलंकृतौ भवति सुवसने सुवसने परिष्कृते परिष्कृत-
एवमेवायमस्मिन्नलंकारे भवति स्वाप्ते स्वाप्ते परिष्कृते परिष्कृतोऽन्वैव
शरीरस्य तादृशमेव तद्वति ॥ १ ॥ नाहमत्र भोज्यं पश्यामीति स
स्मिन्नलंकारिः पुनरेवाय न ह प्रजापतिरुवाच यथैव तद्वति नाहमत्र
भोज्यं पश्यामीति ॥ २ ॥ यथैवैव तद्वति नाहमत्र भोज्यं पश्यामीति ॥ ३ ॥
यथैवैव तद्वति नाहमत्र भोज्यं पश्यामीति ॥ ४ ॥ यथैवैव तद्वति नाहमत्र
भोज्यं पश्यामीति ॥ ५ ॥ यथैवैव तद्वति नाहमत्र भोज्यं पश्यामीति ॥ ६ ॥
यथैवैव तद्वति नाहमत्र भोज्यं पश्यामीति ॥ ७ ॥ यथैवैव तद्वति नाहमत्र
भोज्यं पश्यामीति ॥ ८ ॥ यथैवैव तद्वति नाहमत्र भोज्यं पश्यामीति ॥ ९ ॥
यथैवैव तद्वति नाहमत्र भोज्यं पश्यामीति ॥ १० ॥ यथैवैव तद्वति नाहमत्र
भोज्यं पश्यामीति ॥ ११ ॥ यथैवैव तद्वति नाहमत्र भोज्यं पश्यामीति ॥ १२ ॥
यथैवैव तद्वति नाहमत्र भोज्यं पश्यामीति ॥ १३ ॥ यथैवैव तद्वति नाहमत्र
भोज्यं पश्यामीति ॥ १४ ॥ यथैवैव तद्वति नाहमत्र भोज्यं पश्यामीति ॥ १५ ॥
यथैवैव तद्वति नाहमत्र भोज्यं पश्यामीति ॥ १६ ॥ यथैवैव तद्वति नाहमत्र
भोज्यं पश्यामीति ॥ १७ ॥ यथैवैव तद्वति नाहमत्र भोज्यं पश्यामीति ॥ १८ ॥
यथैवैव तद्वति नाहमत्र भोज्यं पश्यामीति ॥ १९ ॥ यथैवैव तद्वति नाहमत्र
भोज्यं पश्यामीति ॥ २० ॥ यथैवैव तद्वति नाहमत्र भोज्यं पश्यामीति ॥ २१ ॥
यथैवैव तद्वति नाहमत्र भोज्यं पश्यामीति ॥ २२ ॥ यथैवैव तद्वति नाहमत्र
भोज्यं पश्यामीति ॥ २३ ॥ यथैवैव तद्वति नाहमत्र भोज्यं पश्यामीति ॥ २४ ॥
यथैवैव तद्वति नाहमत्र भोज्यं पश्यामीति ॥ २५ ॥ यथैवैव तद्वति नाहमत्र
भोज्यं पश्यामीति ॥ २६ ॥ यथैवैव तद्वति नाहमत्र भोज्यं पश्यामीति ॥ २७ ॥
यथैवैव तद्वति नाहमत्र भोज्यं पश्यामीति ॥ २८ ॥ यथैवैव तद्वति नाहमत्र
भोज्यं पश्यामीति ॥ २९ ॥ यथैवैव तद्वति नाहमत्र भोज्यं पश्यामीति ॥ ३० ॥

य एव स्वमे मरीचमानस्यस्य आत्मेति होवाचेतदुत्तममयमेव-
हृत्तेति स ह शान्तहृदयः प्रथमजगत् स आत्मायैव देवानेतद्दृष्टं दृष्टं
तथाहोवापि ५ शरीरमन्ध भवत्यन्धः स भवति यदि आत्ममन्त्रो
नैवोऽस्य दोषेण दुष्यति ॥ १ ॥ स यथैवैव तद्वति नाहमत्र भोज्यं
पश्यामीति ॥ २ ॥ स यथैवैव तद्वति नाहमत्र भोज्यं पश्यामीति ॥ ३ ॥
स यथैवैव तद्वति नाहमत्र भोज्यं पश्यामीति ॥ ४ ॥ स यथैवैव तद्वति नाहमत्र
भोज्यं पश्यामीति ॥ ५ ॥ स यथैवैव तद्वति नाहमत्र भोज्यं पश्यामीति ॥ ६ ॥
स यथैवैव तद्वति नाहमत्र भोज्यं पश्यामीति ॥ ७ ॥ स यथैवैव तद्वति नाहमत्र
भोज्यं पश्यामीति ॥ ८ ॥ स यथैवैव तद्वति नाहमत्र भोज्यं पश्यामीति ॥ ९ ॥
स यथैवैव तद्वति नाहमत्र भोज्यं पश्यामीति ॥ १० ॥ स यथैवैव तद्वति नाहमत्र
भोज्यं पश्यामीति ॥ ११ ॥ स यथैवैव तद्वति नाहमत्र भोज्यं पश्यामीति ॥ १२ ॥
स यथैवैव तद्वति नाहमत्र भोज्यं पश्यामीति ॥ १३ ॥ स यथैवैव तद्वति नाहमत्र
भोज्यं पश्यामीति ॥ १४ ॥ स यथैवैव तद्वति नाहमत्र भोज्यं पश्यामीति ॥ १५ ॥
स यथैवैव तद्वति नाहमत्र भोज्यं पश्यामीति ॥ १६ ॥ स यथैवैव तद्वति नाहमत्र
भोज्यं पश्यामीति ॥ १७ ॥ स यथैवैव तद्वति नाहमत्र भोज्यं पश्यामीति ॥ १८ ॥
स यथैवैव तद्वति नाहमत्र भोज्यं पश्यामीति ॥ १९ ॥ स यथैवैव तद्वति नाहमत्र
भोज्यं पश्यामीति ॥ २० ॥ स यथैवैव तद्वति नाहमत्र भोज्यं पश्यामीति ॥ २१ ॥
स यथैवैव तद्वति नाहमत्र भोज्यं पश्यामीति ॥ २२ ॥ स यथैवैव तद्वति नाहमत्र
भोज्यं पश्यामीति ॥ २३ ॥ स यथैवैव तद्वति नाहमत्र भोज्यं पश्यामीति ॥ २४ ॥
स यथैवैव तद्वति नाहमत्र भोज्यं पश्यामीति ॥ २५ ॥ स यथैवैव तद्वति नाहमत्र
भोज्यं पश्यामीति ॥ २६ ॥ स यथैवैव तद्वति नाहमत्र भोज्यं पश्यामीति ॥ २७ ॥
स यथैवैव तद्वति नाहमत्र भोज्यं पश्यामीति ॥ २८ ॥ स यथैवैव तद्वति नाहमत्र
भोज्यं पश्यामीति ॥ २९ ॥ स यथैवैव तद्वति नाहमत्र भोज्यं पश्यामीति ॥ ३० ॥

पूर्ववत्पुनः । सन्दिग्धान्येव वाक्यानि प्रोवाचेन्द्राय चात्मभूः । स्वप्नं प्रदर्शयन्त्यस्तु पूज्यते सर्वदेवैः । स एव विष्णुरित्याह तत्राप्याह पुरन्दरः । दर्शयन्नासुरीं बुद्धिं स्वप्नदृश्यविवक्षया । मन्तीवैन-मदन्तीव तथा न स्यान्परो हरिः । इत्युक्तं आह ब्रह्मैतन् सुस्थिभ्यो भगवानिति । यत्र सुप्तो ह्ययं जीव इत्युक्तः आह वासवः । नाहं जानामि मत्तोऽयं सुप्तो नान्योऽपि दर्शयेत् । अहमस्मीति भूतानि न च पश्यन्ति कानिचित् । यदि जीवः परात्मा वाप्यन्योन्यस्मिन्-पातताम् । गतौ तदाप्यपीतस्तु यं विनैव भवेदिति । उक्तो ब्रह्माऽ-ब्रवीच्छ्रुत्वा ज्ञापयन्तस्तमक्षसा । योऽयं शरीरसम्बन्धी जीव इत्यव-रोचितैव नाहमस्य भोज्यं पश्यामीत्येवमेवैव भगवन्निति होवाचैतं त्वेव ते सृष्टोऽनुव्याख्यास्यामि वसापरणि ह्याचिः शतं वर्षाणीति स ह्यपराणि ह्याचिः शतं वर्षाण्युवास तस्मै स होवाच ॥ ४ ॥ १० ॥

तद्यत्रैतत्पुनः समस्तः सन्धसकः स्वप्नं न विजानात्येष आत्मेति होवाचेतदभूतमभयमेतद्ब्रह्मेति स ह शान्तहृदयः प्रवृत्ताज स ह्यप्राप्यैव देवानितद्वयं दृष्ट्वा नाहं खल्वयमेव स सम्प्रत्यात्मानं जानात्ययमहमस्मीति नो एवेमामि भूतानि विनाश-मेवापीतो भवति नाहमस्य भोज्यं पश्यामीति ॥ २ ॥ एवमेवैव भगव-न्निति होवाचेतं त्वेव ते सृष्टोऽनुव्याख्यास्यामि नो एवान्यत्रैतस्मादसाप-राणि पञ्च वर्षाणीति स ह्यपराणि पञ्च वर्षाण्युवास तान्येकशतं वर्ष-पुरेतत्तद्यदहरेकशतं ह वै वर्षाणि भगवात्यजापतौ ब्रह्मचर्यमुवास तस्मै स होवाच ॥ ३ ॥ ११ ॥

भगवन्मत्तं वाच इव शरीरमात्रं कल्पुना तदस्यामृतस्याशरीरस्या-त्मनोऽधिष्ठानमात्रं वै तज्जरीरः प्रियाप्रियाभ्यां न ह वै तज्जरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्यशरीरं वाच सन्ते न प्रियाप्रिये सृष्टातः ॥ २ ॥ तज्जरीरो वायुदञ्च पिपुसस्तपितुरशरीराण्येतानि तद्यत्रैतान्य-सुप्तावाकाशसमुन्मथ्य परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेनरूपेणाभिनिपद्यन्ते

धार्यताम् । भूतैर्व्यवर्तमानेषु यस्य नो देहसङ्कतिः । सोऽशरीरः परो विष्णुरमुतो नित्यमूर्तिमान् । अविष्टाय तथापीमं देहमास्ते स ईश्वरः । जगामृत्युपरीतोऽयं जीवात्मा देहसङ्कतेः । परेषेयं सुखं प्राक्तं प्रियमित्येव पण्डितैः । परेषेयमभद्रं यदप्रियं तदुदीरितम् । न जीवस्य तयोहोनिः कदाचिद्विद्यते कचित् । अशरीरं परं ब्रह्म नैव ते स्पृजतः कचित् । अज्ञाता भगवान्विष्णुर्ज्योतिरुत्तरमेधरः । तेनैव धियमाणात्वाब्रह्माभनिति कीर्तितः । वायोः पत्नी विद्युदुक्ता विज्ञेयश्चुतिहेतुः । ब्रह्माणी सततञ्चुः सात्सर्वजन्दात्मिका यतः । एतेषां ज्ञानवशेभ्यान्नातिदेहेन सङ्गतिः । अतः प्रियाप्रिये तेषामपि न ब्रह्मणः किम् । विष्णवीयं हि सुखं तेषां स्ववर्जीयमथापि च । स हान्येयं सुखं तेषामतस्ते प्रियप्रजिताः । यथा ते परमाकाशा-द्विष्णोरेव समुत्थिताः । तमेव प्राप्य संयान्ति नैजमानन्दमूर्जितम् । एवं सम्पदप्रसादेन विष्णोर्भुक्तोऽपि योऽपरः । यं प्राप्य ते निजानन्दमाप्नुवन्ति स केचन । तं प्राप्य रमते मुक्तः स्त्रीधियनैश्च रन्धुभिः । यथैव सारथिभिर्न एव देहं च मारुतः । यथा रथी

॥ २ ॥ एवमेवैव संप्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुन्मथ्य परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिपद्यते स उत्तमः पुरुषः स तत्र पर्येति जक्षन् श्रीङ्ग-रममाणः स्त्रीभिर्वा यानैर्वा तातिमिर्वाऽजातिमिर्वा मोपजन-क्षरजिदं शरीरं स यथा प्रयोग आचरणे युक्त एवमेवाध-मस्मिन् शरीरे प्राणो युक्तः ॥ ३ ॥ अथ यत्रैतदाकाशमनुविषण्णे सधुः स आधुपः पुरुषो दृशनाय चक्षुरथ यो वेदेदं जिघ्राणीति स आत्मा गन्धाय तानमथ यो वेदेदमस्मिन्वाहाराणीति स आत्माऽस्मिन्वाहाराय वागथ यो वेदेदं शृण्वानीति स आत्मा श्रवणाय धोचम् ॥ ४ ॥ अथ यो वेदेदं सन्वानीति स आत्मा मनोऽस्य वैवं सधुः स वा एष एतेन देवेन सधुया सतसैतान्कामान्पश्यन्नमते ॥ ५ ॥ य एतं ब्रह्मलोकं तं वा एतं देवा आत्मानमुप्रासते तस्मत्तेषां सर्वे च लोका आत्ताः सर्वे च कामाः सर्वोऽश्च लोकाजामोति तथ्याऽश्च कामास्तस्मात्मानमनुविद्य विजाना-तीति ह प्रजापतिरवाच प्रजापतिरवाच ॥ ६ ॥ १२ ॥

तथा विष्णुर्जीवोऽन्यथयोगो यथा । यदाशितानीन्द्रियाणि प्राणश्चापि यदाश्रयः । यदाश्रयोऽप्ययं जीवो यो वेदैर्वा प्रवर्तनम् । दर्शनं श्रवणं ग्राह्यं जिह्वां स्पर्शं मनस्तथा । तदीयानिषयाश्चैव यो वेदाखिलमनुज्ञा । स विष्णुः परमो ज्ञेयो देवताः करणानि च । स एतैरिन्द्रियैर्विष्णु-सौमानसुमवत्यजः । स्वरूपेणैव जक्तोऽपि जीवदेहस्थितो हरिः । भुङ्क्ते तदिन्द्रियैर्भोगाञ्छुषितैरिन्द्रियैः स्वकैः । जीवं तदिन्द्रियाण्येतं प्राणं च ध्याप्य कृत्वशः । भुङ्क्ते तत्तदुपायान् विष्णुर्नैव दोषान् कदाचन । तमेवं देवताः सर्वा वाय्वाद्याः समुपासते । तस्माद्देववशा लोकाः सर्वकामाः सजीवकाः । तमेतं यो यथा ज्ञात्वा पश्येद्विष्णुं सनातनम् । आसीति सर्वकामाश्च सर्वलोकान्श्च कामत' इति साम-संहितायाम् ।

उसौ लोकावसतोतीति वचनात्त लोकायतिक्रमते विरोच-नोक्तम् । किन्तु भिन्नप्रतिबिम्बयोरभिमान्यैकप्राप्तिप्राप्तेण जीवात्मैव मग्नय इति मायावाद एव । न चत्र जीव आत्मयत्नोक्तः । 'तदस्यानुत्सादशरीरसात्मनोऽभिधानमात्रो वै सशरीरः प्रियाप्रियाभ्यां न ह वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्त्यशरीरं वाच्यन्तं न प्रियाप्रिये स्पृष्टात' इतीश्वरार्चयोः सत्तात्पर्यं वेदाभिधानात् । न हि जीवादन्यस्य प्रियाप्रियातुमनोऽस्ति । न च मुक्तत्वापि प्रियाप्रियाप-हतिरस्ति । न च विष्णोरत्र विवक्षितं प्रियम् । पराधीनरतिप्राप्तिर्हि प्रियमत्र विवक्षितं न हि तद्भगवतः । मुक्तानां तु भगवदधीन-रतिरतिप्रियमस्त्येव । 'जीवा मुक्ता अष्टकाश्च पराधीनरतित्वतः । न प्रियापहतिः कापि स्वातन्त्र्याच्च हरेः प्रियम् । पराधीनरतिर्यस्मा-त्प्रियमित्युच्यते नृपैः । हरेरधीनता तु स्वाद्यपि ब्रह्मवापुषोः । तदन्यवत्ताभावादप्रियाविति तौ श्रुतौ । यथा राज्ञः स्वराट्शब्दो रुद्रस्वेवराता तथा । यथा शक्रस्य वेन्द्रत्वं तद्वदप्रियता तयोः ।

यथा राज्ञ्याः स्व(श्व)राज्ञीत्वं यथा नौमेधरी मृता । विद्युतः स्तनयितोश्च तथैवाप्रियता श्रुते'ति च परमश्रुतौ । 'स एव सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरा-स्तुत्याय परंज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत' इति मुक्तस्य तत्प्रसादात्तत्पत्त्या विज्ञानदानुभवश्रुतेश्च । स उत्तमः पुरुष इति ज्ञात्वा जीवात्तत्प्रत्यक्षुतेश्च । अपरपुरुषापेक्षया सुत्तमपुरुषपदजो भवति । अन्यथोक्तमशब्द एव स्यात् । 'उत्तमः पुरुषस्त्वन्मः परमत्मेत्युदा-हृत' इति च । 'ब्रह्मेष्टानादिभिर्देवैर्वैराग्यार्णुं तैव श्रवते' । तद्यत्त्वभावः नेवन्त्यं स भवान्नेवलो हरे' । 'परो मात्रया तन्वा ब्रुधत न ते नहिब्रह्मन्वस्तुवन्ति' । 'इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमवता' । 'सोऽनुते तवान्काशमन्त्रह प्रज्ञया विधिधितेति' । 'एतमानन्दमप-मस्तान्तमुपसङ्गन्वेमांस्तान्कामाजीकामरूपानुपश्रवन्' । 'न यत्र माया किञ्चिन्नापरे हरेरनुत्तरता यत्र मयातुताचिता' । 'ऋण्यो मुक्त-विज्यते वीतमोहैरि'त्यादेश । 'स तत्र पर्यति जघनं ग्रीडग्रममाणः स्त्रीमिवा यानैर्वा ज्ञातिभिर्वा नोपजनें मग्निरिदं शरीरमि'त्यश्रापे मेदेतावस्थानश्रुतेः । उपजन्तादन्तशब्दाच्च मुक्तस्य परंज्योतिःसमीपा-वस्थानावगदेव । न च जीवमात्रं देवा उपसते । ऊर्ध्वं पृथिव्या मत्वा योत्स्नायमुपासते' इति हि श्रुतिः । 'मेदहृत्ताभिमानेन निःसङ्गेतापि कर्मणे'त्यादेश । 'भूतेर्महाहर्षे इमाः पुरो विद्युर्निर्मायं ज्ञेने यदमूषु पुरुषः । भुङ्क्ते गुणान् बोद्धुं बोद्धात्मकः सोऽज्जुषीष्ट मगवान् वचांमि म' इत्यादौ मगवत एवेन्द्रियैर्भोगोक्तेश्च । 'तत्तं पिबन्तो मुक्तस्य लोके गुहां प्रविष्टौ परमे पराशे' इति च । 'ॐ गुहां प्रविष्टाश्चात्मानो हि तदर्शनादि'ति मगवद्वचनं च । 'इदं पश्यामि जिघ्राणीत्यपि जीवा न वै विदुः । द्रव्याणामपरिज्ञानादेदासौ पुरुषोत्तम' इति च । 'स उत्तमः पुरुष' इति मगवत एवापि परामर्शः । 'ॐ अन्यार्थश्च परामर्श' इति मगवद्वचनात् । 'उत्तमः पुरुषस्त्वन्मः

परमात्मैतुंदाहृत' इति च । 'ॐ जगद्धापाश्चर्यमि'त्यस्यैवार्थत्वं
मुक्तस्य भगवताऽभिहितम् । अतो यं प्राप्य जीवः स्वेन रूपेणाभि-
निष्पद्यते स भगवानुत्तमः पुरुष इति परामर्शः । 'स्वप्नं मदीयमान-
श्चरति प्रव्रततुम्' इति पुरस्तादपि मेदोक्तः । न हि मदीयमान एव
जीवश्चरति ।

प्रायोग्यः सारथिः । प्रयोगेन यानस्य । 'यन्ता सारथिरानेता
प्रायोग्य इति क्रीतित' इत्यभिधानात् । 'अन्येभ्यो दीप्यमानत्वादेषं
चक्षुर्मनः स्मृतमि'ति च । य एते ब्रह्मलोके तेषु रमते अनुविद्य ।
शास्त्राचार्यानुसारेण विदित्वा विज्ञानात्मापरोक्षेण । 'वेदानं ज्ञातुं
ज्ञानं विज्ञानं ब्रह्मदर्शनमि'ति च ॥ १२ ॥

'इयामो हृदिस्थितो विष्णुः शबलो विश्वरूपवान् । जीववणो
जीवगतो लोहितश्चक्षुषि स्थित' इति मानसे । 'हयग्रीवमुखोत्थानि
यानि वाक्यानि तानि तु । रमा ददर्श तान्येव ब्रह्मा तान्येव नारदः ।
यानि विष्णोरयोभ्यानि प्रार्थनायात्मकानि तु । तान्युत्तरेण वाक्यानि
मविष्णोऽप्यनन्दहरिः । एव रमा तथा ब्रह्मा छान्दोग्योपनिषदि से'ति
सामसंहितायाम् ॥ १३ ॥

'आकाशोऽतिप्रकाशत्वाभामरूपे ऋते स्थितः । ब्राह्मण्यो
भगवान्निष्कलङ्गश्च प्राप्नुयामहम् । यशोऽहं सर्ववर्णानां यतोऽन्येषां
यशो भवेत् । सोऽहं मम यशोदात् यशसां यश उक्तमम् ।

इयामाण्डवर्लं प्रपद्ये शबलाण्डयामं प्रपद्येऽथ इव रोमाणि
विभूय पापं चन्द्र इव राहोर्मुखात्प्रमुच्य ध्रुवा शरीरमकुलं कलान्तः
ब्रह्मलोकमभिव्यक्तव्यसीत्यभिलम्बयामीति ॥ १ ॥ १३ ॥

आकाशो वै भामरूपयोर्विवेहिता ते यदन्तरा तद्वत् तदस्त्वत् । स
आत्मा प्रजापतेः सभां वेदम प्रपद्ये यशोऽहं भवानि(मि) ब्राह्मणातां यशो
राज्ञां यशो विशां यशोऽहमनुप्रापन्ति स ह्यहं यशसां यशः श्वेतमद-
त्तमदत्तं श्वेतं हिन्दु माऽभिगां लिङ्गु माऽभिगाम् ॥ १ ॥ १४ ॥

विष्णोऽर्च्यं परमं ब्रह्म श्वेतं श्वसनमं यतः । अदत्तमद्यमानं के
खानन्दानुभवमकम् । हिन्दु तद्वतिदं यस्माच्चदहं प्राप्नुयां
सदा ॥ १४ ॥

उपदिष्टः परेणैव त्वेवमाह चतुर्मुखः । उवाच च मनोविद्यां
प्रजाभ्यो मनुरेव च । तस्मात्सर्वेन्द्रियाणीशे निषाय पुरुषोत्तमे ।
दृष्ट्वा तं परमं विष्णुं तल्लोकं प्रतिपद्यते । नाकर्तत पुनस्तस्मात्कदाचि-
त्केनचित्कचिदि'ति च ॥ १५ ॥

पूर्णानन्दमहोदधिः परतमो नित्यः परस्मात्सदा सर्वज्ञः
सकलेशिता गुणनिधिनित्योत्सवस्तद्विदाप् । सर्वस्यादधिकं मम
प्रियतमस्त्विष्टादपीष्टोत्तमस्त्वस्माच्च हितात्सदा हिततमः प्रीतो भवेन्मे
हरिः ॥ 'पस्य त्रीण्युदितानि वेदवचने रूपाणि दिव्यान्पलं बटुतद्वर्त-
मित्यमेव निहितं देवस्य सर्गो महत् । वायो रामवचोनयं प्रथमकं
पृष्ठो द्वितीयं वपुर्मध्वो यत्तु तृतीयकं कृतमिदं भाष्यं हरी तेन हि ॥
हन्यन्द्दो ज्ञानवाची हनुमान्प्रतिशब्दितः । रामस्य श्वरूपस्य वाचो
नेता गुणोदधिः । धृतमो भीम इत्युक्तो वाचो मा मातरः स्मृताः ।
ऋगाद्या इतिहासश्च पुराणं पञ्चरात्रकम् । प्रोक्ताः सप्तशिवास्तत्र शायो

तल्लोकं ब्रह्मा प्रजापतय उवाच प्रजापतिमेतन्वे मनुः प्रजाभ्य आचार्य-
कुलद्विदमधीत्य यथाविधानं गुरोः कर्मातिशेपेण भिन्नमावृत्त कुटुम्बी
शुची देशे स्वाध्यायमधीयानो धार्मिकान्विदभदात्मनि सर्वेन्द्रियाणि
सम्प्रतिष्ठाप्याहि सन्सर्वाणि भूतान्पश्यन् तीर्थेभ्यः स खल्वेव वर्तयन्
यावदायुषं ब्रह्मलोकमभिसम्पद्यते न च पुनरावर्तते न च पुनरावर्तते ॥
॥ १ ॥ १५ ॥ इति श्रीमच्छान्दोग्योपनिषदि अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

आप्यायन्तु ममाह्वानि वाक्पाणश्चक्षुः श्रोत्रमथो क्लमिन्द्रियाणि
च सर्वाणि सर्वं ब्रह्मोपनिषदं माहं ब्रह्म निराकुर्यां मा मा ब्रह्म निराकरो-
दनिराकरणमस्मन्निराकरणं मेऽस्तु तदस्मिन् निरते य उपनिषत्सु
धर्मास्ते मयि सन्तु ते मयि सन्तु ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥
॥ इति ॐ ॥ इति श्रीमच्छान्दोग्योपनिषत्सम्पूर्णा ॥

श्रीमस्ततः स्मृतः ॥ मध्वित्यानन्द उद्दिष्टो वेति तीर्थगुदाहृतम् । मध्व
आनन्दतीर्थः स्थापृतीया मारुती तनुः । इति द्युक्तगतं रूपत्रयमेत-
न्महात्मनः । यो वेद वेदवित्स स्थातस्वविचित्रसादत'इति सद्भावे ॥
आनन्दतीर्थ इति तु यस्य नाम तृतीयकम् । पूर्णप्रज्ञेन तेनेदं कृतं
भाष्यं हरेः शिष्यम् ॥ नित्यानन्दो हरिः पूर्णो नित्यद्रा प्रीयतां मम ।
नमस्तस्मै नमस्तस्मै नमस्तस्मै च विष्णवे ॥

ॐ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीम-
च्छान्दोग्योपनिषद्भाष्येऽष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ श्रीमच्छान्दोग्यभाष्यं
सम्पूर्णम् ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

॥ श्रीः ॥

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितम्

आथर्वणो(मुण्डको)पनिषद्भाष्यम्

श्रीमदनुमज्जीमसंभान्तर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मी-
हयग्रीवाय नमः ॥ हरिः ॐ ॥ आनन्दमज्जरं नित्यमजमक्षयमच्युतम् ।
अनन्तशक्तिं सर्वज्ञं नमस्ये पुरुषोत्तमम् ॥ 'मनीर्वैवस्वतस्यादावथर्वा
ब्रह्मणोऽजनि । मित्रश्च वरुणश्चाथो प्रहेतिर्हेतिरेव च । ब्रह्मणः प्रथमे
कल्पे दिवः अयमजः स्मृतः । सनकाद्यास्तु वाराहे ब्रह्मा विष्णोः
सुतोऽग्रज'इति ब्रह्माण्डे । 'ऋगाद्या अपरा विद्या यदा विष्णोर्न
वाचकाः । ता एव परमा विद्या यदा विष्णोस्तु वाचका'इति परम-
संहितायाम् । 'ऋग्भिर्हविर्णि अस्मन्ति तथौद्गात्रैस्तुवन्ति ये । विष्णुमेव
तथा तस्मै यजुर्मिरापि जुह्वति । स्तुवन्त्याथर्वणैर्वेदेन सेतिहासपुराणकैः ।
न विष्णोः सदृशं किञ्चित्परमं चापि मन्वते । सर्वोत्तमं तं जानन्नन्तं
हि भगवतोत्तमाः । वेदे रामायणे चैव पुराणे भारते तथा ।
आदावन्ते च मध्ये च विष्णुः सर्वत्र गीयते । एतदन्ते च मध्ये च

आथर्वणो(मुण्डको)पनिषद्

श्रीमदनुमज्जीमसंभान्तर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवाय
नमः ॥ हरिः ॐ ॥ ब्रह्मा देवाणां प्रथमः सर्वभूत विश्वस्य कर्ता भुवस्तस्य
गोता । स ब्रह्मविद्यां संप्रविद्यामतिष्ठामथर्वाय ज्येष्ठपुत्राय प्राह ॥ १ ॥
अथर्वणे यां प्रवर्षेत ब्रह्म अथर्वा तां पुरोवाचाङ्किरे ब्रह्मविद्याम् । स
भारद्वाजाय सत्यवहाय प्राह भारद्वाजोऽङ्किरसे परावरोम् ॥ २ ॥ शौनको
ह वै महाशालोऽङ्किरसे विश्वदुपसन्नः पप्रच्छ । कसिभु भगवो
विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवतीति ॥ ३ ॥ तस्मै स दोवाच ॥ हे विश्वे
वेदितव्ये इति ह स्म यद्ब्रह्मविदो वदन्ति । परा विजापरा च ॥ ४ ॥

ब्रह्मवोक्त्वा विजानताम् । ऋगादिपञ्चधासंख्यं ब्रह्मब्रह्म प्रज्ञाम्यति । यं वाकेष्वनुवाकेषु निपत्युपनिषत्सु च । स्तुवन्ति मत्स्यकर्माणं सत्यं मन्त्रेषु सामसु । 'सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति तर्पासि सर्वाणि च यद्वदन्ति । यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्ते पदं सङ्ग्रहेण प्रवक्ष्ये' । 'वेदेषु सर्वरहमेव वेद्यो वेदान्तकृद्वेदविदेव चाहमि'ति च भारते । 'चतुर्दश महाविद्यास्थानानि वेदितव्यानि भवन्ती'ति च भूलश्रुतिः । 'पञ्चरात्रमृगाद्याश्च सर्वमेकं पुराऽभवत् । भूलवेद इति ह्यारुया काले कृतपुगे तदा । नैषकसांभादिनामानि तदा वेदस्य चामवन् । नैव चेन्द्रादिनामानि विष्णोरन्यत्र कुवचित् । ब्रह्मरुद्रेन्द्रपूर्वस्तु नामभिः प्रोच्यते हरिः । देवतात्वेन चैन्यस्स ब्रह्माद्या मनुनामकाः । वक्तृत्वेन पितृत्वेन कारित्वेनैव चादरात् । इत्यन्ते देवताः सर्वा न तु देवतया क्वचित् । अनन्ययाजिनस्ते तु तस्मात्कार्तव्युगा जनाः । प्राप्नुवन्ति हरिं तं च तस्माद्देवे न किञ्चन । पारावर्ये हरेर्यस्मादुत्पितास्तुरगा-
ननात् । ऋगाद्या अनुव्याख्यान्तास्तस्मात्सर्वैर्हरिं यजेत् । तस्माद्ब्रह्मादयः सर्वे मनवो मानवास्तथा । यजन्ति सर्वधेर्दत्तं जानन्ति च विनिश्चयात् । अशक्तः पञ्चरात्रेण ऋगाद्यैर्वायं तं यजेत् । ऋगाद्यैरेव स धैतैर्मिषै-
रिष्टो जनेर्हरिः । द्वापरीयैर्जनेर्विष्णुः पञ्चरात्रैस्तु केवलैः । कलौ तु नामगन्त्रेण पूज्यते भगवान्हरिः । एको वेदः कृते द्यामीजेतायां स विधाऽभवत् । स एव पञ्चधा ज्ञातो द्वापरं प्राप्य वै पुरा । उत्सन्नः स काले प्राप्य वेदः प्रावेण सर्वशः । मुरयो धर्मः कार्तपुणो वर्तितव्यः कलावपि । त्रेतादौ तदज्ञतया हि श्रमोऽन्यः सम्प्रकीर्तितः । कृते गमावताः सर्वे वेदाश्च पुरुषास्तथा । त्रेतायां भिन्नविषयास्तत्सर्वविद्यतां

तथापरा । कर्तव्यो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः शिक्षा कथ्यो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषमिति ॥ अथ परा । यथा तद्क्षरमभिमन्यते ॥५॥ यच्चद्वेदयमग्राह्यमगोत्रमनर्पयन्नक्षु श्रोत्रं तदपाणिपादं नित्यं चिभुं सर्व-

गताः । तस्मादेकः सर्ववेदैर्ज्ञेयो विष्णुः सनातनः । पूज्यो यज्ञैः सौपचारैर्धर्म्यो नन्द्यश्च सर्वदे'त्यादि नारायणसंहितायाम् । 'वेदवादा-
ब्राह्मयुगं हसन्तीति च नः श्रुति'रिति भारते । 'वेदेषु पञ्चरात्रैश्च मन्त्रा यज्ञैस्तथैव च । दृश्योऽहं नान्यथा दृश्यो वर्षकोटिधरैरपी'त्यादि वाराहे । अत्रापि तदेतत्सत्यं मन्त्रेषु कर्माणि कथ्यो यान्यपश्य-
जित्यादिना कर्मविषयामपरविद्यामुक्त्वा 'येनाधरं पुरुषं वेद सत्यं प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्यामि'त्यारभ्याधर्वणानेव मन्त्रानपरविद्यात्वे-
नाह । चतुर्वेदसंस्कारवतामेव च विद्यायामधिकार उक्तः । 'तेषा-
मेवैतां ब्रह्मविद्यां वदेत शिरोव्रतं विधिवद्यैस्तु चीर्णमि'ति ॥ शिरोव्रत-
मित्युपलक्षणत्वेन । 'स्ववेदव्रतयुक्तस्य सर्ववेदगतास्वपि । अधिकारोऽस्ति विद्यासु नावेदव्रतिनः क्वचिदि'ति व्यासस्मृतौ । एतद्ब्रह्म चतुर्मुखः ॥ १ ॥

तदेतत्सत्यं भगवान् । तत्कामाः कर्माण्याचरथ । तदा सापि परविद्या । अन्यथा गुवा क्षते अट्टा यज्ञरूपाः । भगवद्विषयत्वेन गते सुतद्वसन् । तद्व्ययं यद्व्ययं परिपश्यन्ति क्षीराः ॥ ६ ॥ यद्योर्ण-
नाभिः सृजते युहते च यथा पृथिव्यामोषधयः सम्भवन्ति ॥ यथा सतः पुरुषात्किंनलोमानि तथाऽक्षरात्सन्भवतीह विश्वम् ॥ ७ ॥ तपसा स्वीयते नञ् ततोऽश्वमभिजायते । अक्षाद्याणो मनः सस्य लोकाः कर्मसु चासुतम् ॥ ८ ॥ यस्तपैतः सपैविद्यस्य ज्ञानमयं तपः । तस्मादेतद्ब्रह्म माम् रूपमशं च जायते ॥ ९ ॥ १ ॥

तदेतत्सत्यम् । मन्त्रेषु कर्माणि कथ्यो यान्यपश्यन्ति त्रेतायां बहुधा सन्ततानि ॥ तान्याचरथ नियते सत्यकामा यत्तु यः पश्चात् सुकृतस्य लोके ॥ १ ॥ यदा लेलायवे ह्यग्निः समिधे हव्यवाहने । तद्वान्यमागवन्तरेणाहुतीः पतिषादयेत् (अद्वया हुतम्) ॥ २ ॥ यस्याग्नि-
होत्रमदर्शपूर्णमासमग्राह्यमभिधायितं च । अहुतमवैश्वदेवमभिधायिना हुतमासन्नमोस्तस्य लोकान् हिनस्ति ॥ ३ ॥ काली कृष्णी च मनोजया च तुलोहिता या च सुधृजवर्णा । स्फुलिङ्गिनी विम्बरुषी च देवी लेलायमाना इति सप्त विद्धाः ॥ ४ ॥ एतेषु यश्चरते आजमानेषु यथाकामं

कृते एष वः पुण्यः सुकृतो ब्रह्मलोकः । परब्रह्मलोकः । 'निष्कामं ज्ञानपूर्वं यन्निवृत्तमिह चोच्यते । निवृत्तं सेवमानस्तु ब्रह्माभ्येति सनातनमि'ति व्यासस्मृतौ । 'स य आत्मानमेव लोकमुपास्ते न हास्य कर्म क्षीयत'इति च श्रुतिः । 'सहस्रज्ञाः प्रजाः सृष्टे'त्युक्त्वा 'एवं प्रवर्तितं चक्रं नानुवर्तयतीह यः । अघापुरिन्द्रियारामो मोघं पार्थ स जीवती'ति च । 'यान्ति मद्याजिनोऽपि मामि'ति च । 'अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च । न तु मामभिजानन्ति तत्त्वेनातश्चयन्ति तं' इति च । यस्त्वात्मरतिरित्युक्त्वापि कुर्याद्विहास्तथासक्त इत्येवोक्तत्वाच्च । 'ये त्वेतदभ्यस्यन्तो नानुतिष्ठन्ति मे मतम् । सर्वज्ञानविमूढास्तान्विद्धि नष्टानचेतस'इति च । 'लोकेऽस्मिन्निविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयाऽनघे'त्युक्तत्वाच्च नात्राश्रमान्तर-विरोधः । त्रतायां बहुधा सन्ततानि कृते त्वेकप्रकारेणैव सन्ततानि । 'अग्निष्टोमादिभिर्यज्ञैः सर्वदेवस्यितं हरिम् । यजन्ति तांश्च कारित्वा-दसुस्तप्माचथायन्त । पृथक्पृथक्च वेतायां यजन्ते देवतामपान् । यथा कृते तथा प्राज्ञास्त्रेतायां बहुधा तत् इति'पाठे । 'यमिन्द्रमाहु-र्वैरुणं यमाहुर्षे मित्रमाहुर्षम् सत्यमाहुः' । 'यो देवानां देवतमो जनित्रो वायोस्तस्मै सोममेभ्यो जुहोमि । एवं वायोः पितरं विष्णुमेव नाहुतयो ह्याददाय नः । तन्नयन्त्येताः सूर्यस्य रश्मयो यत्र देवानां पतिरेकोऽचिवाक्षः ॥ ५ ॥ एषोहीति तमाहुतयः सुवर्चसः सूर्यस्य रश्मिभिर्यजमानं वहन्ति । शिरां वाचमग्निवदन्त्योऽर्चयन्त्य एष वः पुण्यः सुकृतो ब्रह्मलोकः ॥ ६ ॥ कृवा होते अष्टादशवक्त्रा अष्टादशोक्त-मवरं येषु कर्म । जलच्छेयो येभिन्नवन्ति मूढा जलसृत्तु ते पुनरेवापि यन्ति ॥ ७ ॥ अविद्यायामन्तरे वेष्टव्यं (वर्त)मानाः स्वयं धीराः पण्डित-मन्यमानाः । अहन्त्यमानाः परित्यजन्ति मूढा अन्धेनैव नीयमाना यथान्ध्याः ॥ ८ ॥ अविद्यायां बहुधा वर्तमानाः स्वयं कृतार्था इत्यभि-मन्यन्ति बालाः । यत्कर्मिणो न प्रवेष्टवन्ति रागाद्वैरादुत्तराः क्षीणलोका-द्व्यवन्ते ॥ ९ ॥ इष्टापूर्तं मन्यमाना वरिष्ठं मान्यच्छ्रेयो वेदयन्ते प्रमूढाः ।

यजन्ति देवैः सह ये कृते जनाः । एवं त्रतायां केचिदन्ये पृथक्कानिष्ठा विष्णावर्षयन्ते न चान्य'इति च ब्रह्माण्डे । विष्णोः सत्वेभ्यः किञ्चि-दुत्तमत्वं ज्ञानन्त इमं लोकमाविशन्ति । साम्यं हीनत्वं वा जानन्तो हीनतरं तम एव विशन्ति । 'देवेभ्य उच्चमं विष्णुं राजवद्यस्तु मन्यते । याजी स मानुषं याति साम्यहीनत्ववित्तम' इति च । वैविधा मामिति तु 'येष्वन्यदेवता भक्ताः । तेऽपि मामेव क्रीन्तेय यजन्ति' । 'अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ते'त्युक्तत्वादज्ञानपूर्वपात्रिनस्त्रैविद्याः ॥ २ ॥

'अपरं त्वत्परं या सा प्रकृतिर्वैदरूपिका । अक्षरं परमं श्रीस्तु परतः परमक्षरम् । वायुदेवः परानन्द इति त्रिविधमक्षरमि'ति च । 'विष्ण्वज्ञानां हि नामानि ध्रुवादीनि तु सर्वज्ञाः । क्रीडादिशक्ति-

नाकस्य शृष्टे सुकृते तेऽनुभूत्वा इमं लोकं हीनतरं वा विशन्ति ॥ १० ॥ तपःश्रद्धे येऽभ्यु(ह्य)पवसन्त्यरण्ये शान्ता विद्वांसो भैक्षचर्यो चरन्तः । सूर्येन्द्राण्ये ते विरजाः प्रयान्ति यथासृतः स पुरुषो ह्यव्ययान्मा ॥ ११ ॥ परीक्ष्य लोकान्कर्मचितान्ब्राह्मणो निर्वैवमायाश्रास्त्वहृतः कृतेन । तद्विज्ञा-नाय स गुरुमेवाभिगच्छेत्समित्याणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम् ॥ १२ ॥ तस्मै च विद्वानुपसन्नाय सम्पक् प्रशान्तचित्ताय शक्त्यन्विताय । वेनाक्षरं पुरुषं वेदं सत्यं प्रोवाच तं तत्त्वतो ब्रह्मविद्याम् ॥ १३ ॥ २ ॥ १ ॥

तदेतत्सत्यम् । यथा सुवीतात्पाचकाद्विष्णुलिङ्गाः सहस्रशः प्रसवन्ते सक्षपाः । तथाऽक्षराद्विचित्राः सोम्य माताः प्रजायन्ते तत्र नैवापि-यन्ति ॥ १ ॥ दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः सवाह्याभ्यन्तरो ह्यजः । अग्रानो ह्यमनाः शुद्धो ह्यक्षरतत्परतः परः ॥ २ ॥ एतस्माज्जायते प्राणो यन-रश्मवेन्द्रियाणि च । स वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी विष्वक् चारिणी ॥ ३ ॥ अग्निर्धर्मा चक्षुर्षी वज्रसूर्यो दिशः श्रोत्रे वाग्मिर्बुताश्च वेदाः । वायुः प्राणो हृदयं चिन्मयस्य पद्मस्य पृथिवी शेषः सर्वभूतान्तरात्मा ॥ ४ ॥ तस्मादग्निः सन्निद्रो(धो)यश्च सूर्यः सोमान्यर्जन्व ओषधयः पृथिव्याम् । पुत्राप्तेतः सिञ्चति योषितायां बह्वीः प्रजाः पुरुषात्सम्प्रसृताः ॥ ५ ॥ तस्मादथः साम यजंषि दीक्षा यज्ञाश्च सर्वे कतवो दक्षिणाश्च । संवत्सरश्च यजमानश्च लोकाः सोमो यत्र पयते यत्र सूर्यः ॥ ६ ॥ तस्माच्च देवा बहुधा सम्प्रसृताः स्वाध्या मनुष्याः पशवो वयसि । प्राणापानो ब्रह्म-

रूपत्वात्तज्ज्वादन्ववस्तुष्विति च । 'वासुदेवः पुमाश्चामा पूर्णत्वात्
स्वयंप्रति । रमायां गर्भमदधात्प्रजास्तस्मात्प्रवक्षि' इति च । सप्ताचिणे
वृत्तयः । होमाः सम्बन्धाः । लोकाः शीलकाः । गुहाशयां वृद्धौ ।
'लोपः समान' इति सूत्रादेकपकारलोपः । प्रतिपुरुषं सप्त सप्त ।
भगवतः कर्म चेष्टा तपो ज्ञानं च ॥ १ ॥ (२) ॥

परामृतब्रह्माख्यः पुलशो भगवानेव । 'यैषा चेष्टा भगवतो
यस्य ज्ञानं परात्मनः । तत्सर्वं भगवानेव ये च भर्मा बलादय' इति
च । 'श्यायाधिकी ज्ञानबलक्रिया चे'ति श्रुतिः । विज्ञानाद्ब्रह्मणः
परम् । 'नाभिहृदादिह सतोऽम्भसि यस्य पुंसो विज्ञानशक्तिरहमास-
मनन्तशक्ते'रिति सामग्रते । 'प्राणः प्रणयनादिषुर्वन्तुवाद्वागुदीरितः ।

यसौ तपश्च श्रद्धा सत्यं ब्रह्मचर्यं विचित्रं ॥ ७ ॥ तप्त प्राणाः प्रभवन्ति
तस्मात्सप्तार्चिषः समिधः समहोमाः । तप्त इमे लोका येन चरन्ति प्राणा
गुहाशयां निहिताः तप्त सप्त ॥ ८ ॥ अतः समुद्रा मित्यथ सवै अस्मा-
त्स्यन्दने सिन्धवः सर्वरूपाः । अतश्च सर्वा लोपचयो रसाश्च येनैव
भूतैस्तिष्ठते क्षत्तरात्मा ॥ ९ ॥ २ ॥ (३) ॥

पुरुष एवेदं विभ्वं कर्म तपो ब्रह्म परामृतम् । एतद्यो वेद निहितं
गुहायां सोऽविद्याप्रस्थिं विकिरति ह सोम्य ॥ १ ॥ आविः सञ्चितं
गुहाचरं नाम महत्पदम् । अथैतत्सर्वमपि तमेतद्राणश्चिमिष्य यत् ।
एतज्ज्ञानं सत्सद्गुरोर्वं परं विज्ञानाद्यद्विष्टं प्रजानाम् ॥ २ ॥ यच्चि-
मचतस्रोऽङ्गोऽणु च यस्मिंल्लोका निहिता लोहितम् । तदेतद्वरं ब्रह्म स
प्राणस्तनु वाञ्छनः । तदेतत्तत्त्वम् । तद्वस्तु तद्वैतत्वं सोम्य विद्मि ॥ ३ ॥
धनुर्गुहोत्पत्तिपदं महात्वं शरं गुहासानिशितं सन्दधोत । आगम्य
तद्वापगतं चेत्तदा शङ्कं तदेवाक्षरे सोम्य विद्मि ॥ ४ ॥ प्रणवो धनुः
शरो ह्यात्मा ब्रह्म तद्वैतसुच्यते । अप्रमत्तेन वैद्व्यं शरवत्तमयो
मयेत् ॥ ५ ॥ यस्मिन्वीः प्रथिवी चान्तरिक्षमोतं मनः सह प्राणश्च
सर्वैः । तमेवैकं जानथ आत्मानमन्या वातो विमुञ्च्यन्तस्तस्यैव सेतुः ॥ ६ ॥
अरा इव तथामौ लंहता यय नाजयः । स पयोऽन्तश्चरते बहुधा
जायमानः । ओमित्येवं ध्यायन् आत्मानं स्वस्ति वा प्रायस तमसः
परस्तात् ॥ ७ ॥ यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्वैव ब्रह्मा भुवि । दिव्ये

मनो मन्तृत्वौ विष्णुः सर्वजीवनियामक' इति श्रुत्यनिर्यये । असृतस्य
मुक्तस्य सेतुः ॥ '३० मुक्तोपसृप्यपदेष्टात् ३०' ॥ 'मुक्तानां परमा-
नतिरिति'त्यादेः । 'हृदयस्य सदा विष्णुर्वहुधा चैकधा भवन् । चरति
स्वेच्छयैवान्तः सर्वजीवाभियामयन्ति'ति श्रुते । 'परा अप्यवरा
यस्मात्स हि विष्णुः परावरः । ब्रह्माण्डमप्यगो नित्यं तपत्येव रवौ
स्थित' इति च । सूर्यादयस्तं न भासयन्ति । इदं ब्रह्मैव विश्वं पूर्णम् ।
इदमेव वरिष्ठं सर्वोत्तमम् । इदं शब्दानां बहुत्वाद्ब्रह्मविषय एवेदं-
शब्दः ॥ २ ॥ २ ॥ (४) ॥

स्वादुवत्सर्वदाऽस्ति । न तु स्वादेन । 'तस्येदाहुः पिप्पलं
स्वादेन तन्नोन्नयः पितरे न वेदे'त्यज्ञानां स्वादुनिषेधात् । जीवाद्यमेव
नाश्नाति भगवान् न तु नाश्नात्वेव । तस्येदाहुः पिप्पलं स्वाद्वित्युक्त-
त्वात् । 'स्वातन्त्र्येणैव शोक्तृत्वाद्वाः स्वातोवाच सर्वदा । अशोका
चैव शोका च भगवान्निष्पुरुषय' इति च तत्त्वसारे । 'नात्मीशोऽस्या
यतोऽन्यो हि तनोऽनीशा हरेर्मतिः । तथा गृह्णाति जीवस्तमन्यं ज्ञात्वा

ब्रह्मपुरे श्वेन ज्योत्स्नात्मा सम्प्रतिष्ठितः । सन्नामदाः प्राणचरिरेतत्
प्रतिष्ठितोऽथे हृदयं सञ्चिधाय ॥ तद्विज्ञानेन परिपश्यन्ति धीरा आतन्द्र-
क्यममृतं यद्विधाति ॥ ८ ॥ सिद्धते हृदयप्रस्थिश्चिच्छन्ते सर्वसंज्ञकाः ।
क्षीयन्ते काम्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे पराचरे ॥ ९ ॥ हिरण्यये परे कौशे
विरजे ब्रह्म तिष्कलम् । तच्छुद्धं ज्योतिषां ज्योतिस्तपस्तमविदो
विदुः ॥ १० ॥ न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विशुनो भान्ति
कुतोऽयमग्निः । तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिव
विभाति ॥ ११ ॥ ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्तात्प (ब्रह्म प)श्चाद्ब्रह्म दक्षिणत-
श्चोत्तरेण । अपश्चोर्ध्वं च प्रसृतं ब्रह्मैवेदं दिश्वमिदं वरिष्ठम् ॥ १२ ॥
॥ २ ॥ २ ॥ (५) ॥

इह सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिपस्वजाते । तथोरन्यः
पिप्पलं स्वाद्वत्तपस्तप्त्यो अभिचाकशीति ॥ १ ॥ समाने वृक्षे पुरुषो
निमग्नो अनीशया बोधति ब्रह्ममानः । जुष्टं यद्वा पश्यत्यन्यमीशमस्य
ब्रह्ममानमिति वीतशोकः ॥ २ ॥ यद्वा पश्यः पश्यते रुमयणं । ततोऽनीशो

विद्युच्यते । जीवादन्यः स्वतन्त्रोऽयं यतोऽतः पुरुषोत्तम इति ब्रह्मसारे ।
पुण्यं चानिष्टं विषूय । 'सत्यो हि भगवान्विष्णुः सद्गुणत्वात्प्रकीर्तितः ।
असुरास्तद्विरुद्धत्वादनुताः परिकीर्तिताः । तस्य विष्णोर्निधानं तु
वैकुण्ठो लोक उत्तम' इति च । सर्वगत्वाच्चतुरेऽन्तिके च । 'नान्यो-
देवैर्हरिं पश्येज्ज्ञानरूपेण वायुना । ब्रह्मणा परमज्ञानरूपेण हरिणा
तथा । प्रसन्नेनैव तं पश्येदन्त्येऽनुज्ञाप्रदायिन' इति च । योऽक्षकला-
क्षरीरो न मयतीति निष्कलः । 'यदा पश्यः पश्यते-रुग्मवर्णम्' ।
'आनन्दरूपममृतं यद्विभाती' त्युक्तत्वात् ॥ १ ॥ (५) ॥

स आत्मज्ञार्चको ब्रह्मणो भ्राम प्राणं वेद । यत्र विश्वं पूर्णं
ब्रह्म निहितम् । 'प्रधानं धाम विष्णोस्तु प्राण एव प्रकीर्तितः ।
उपायैर्षो विजानीयात्प्राणस्य परमेश्वरम् । तस्य प्राणे हरिर्नित्यमाविष्टो

पुरुषं ब्रह्मयोगिन्म् । तदा विद्वान्पुण्यवशे विषुय निरञ्जनः परमं साम्प्र-
त्युपैति ॥ ३ ॥ प्राणो होय सर्वेषु विभाति विज्ञानम्ब्रह्मभवते नाति-
वादी । आत्मकीड आत्मरतिः कियवानेष ब्रह्मविदां परिष्ठः ॥ ४ ॥
सत्येन लब्धस्त्वयसां होष आत्मा सम्प्रज्ञानेन ब्रह्मचर्येण नित्यम् ।
अन्तःशरीरे ज्योतिर्मयो हि शुभ्रो यं पश्यन्ति यतः क्षीणदोषाः ॥ ५ ॥
सत्यमेव जयति नातुं सत्येन पन्था विततो देवयानः । येनाकमन्मूषयो
ह्यसकामा यत्र तत्सत्यस्य परमं निधानम् ॥ ६ ॥ बृहच्च तद्विषयमचिन्त्य-
रूपं सूक्ष्माच्च तत्सूक्ष्मतरं विभाति । दूरात्सुदूरे तद्विहान्तिके च पश्य-
न्त्विष्टैव निहितं गुहायाम् ॥ ७ ॥ न वक्षुषा गृह्यते नापि वाचा ज्ञान्ये-
र्वैस्तपसा कर्मणा वा । ज्ञानमसादेन विशुद्धसत्त्वस्ततस्तु तं पश्यते
निष्कलं ध्यायमानः ॥ ८ ॥ एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यो यस्मिन्प्राणः
पञ्चधा संविदेशः । प्राणेश्वरं सर्वमोते प्रजानां यस्मिन्विशुद्धे विभवत्येष
आत्मा ॥ ९ ॥ यं यं लोकं मनसा संविभाति विशुद्धसत्त्वाः कामयते
यांश्च कामान् । तं ते लोकं जयते तांश्च कामोस्तस्मादात्मनः शर्वेये-
द्भक्तिकामः ॥ १० ॥ १ ॥ (५) ॥

स मेवैतत्परमं ब्रह्मधाम यत्र विश्वं निहितं भाति शुभ्रम् ।
उपासते पुरुषं ये शकामास्ते शुक्रमेतदांतवर्तन्ति धीराः ॥ १ ॥ कामान्धः

भवति ध्रुवम् । नित्यं प्राणे स्थितस्यैव विष्णोरावेण एव हि । प्राण-
द्वारेण यन्ज्ञानदीपनं ज्ञानिनः सदा । सविधानं यथा प्राणाः
पिशाचाः पुरुषेष्वपि । तत्र स्थित्वापि भुञ्जन्त आविशेषुः पुनश्च ते ।
मन्त्रादिभिस्तथा विष्णुः सदा प्राणस्थितोऽपि सन् । ज्ञानदीप्त्यादिकं
कुर्यान्ज्ञानिनः पुनरेव त्विति च । एतच्छुक्रं प्रत्यन्यदतिवर्तन्ते ।
'सर्वे तीक्षां हरिं शुक्रं प्रतिवर्ती भवेत्पुनः । ज्ञानिनः सा हि मुक्तिः
स्यात्तन्मैवात्येति कथने'ति महावाराहे । सर्वतो देहादेर्मुक्ताः सर्वं
भगवन्तं प्राप्य तमेवापिपन्ति । 'देहादेः सर्वतो मुक्ताः सर्वं
पुरुषोत्तमम् । प्राप्य तस्मिन्प्रविश्याथ मोदन्तेऽन्तर्बहिस्तपे'ति च ।
मल्लोकेषु स्थित्वा परान्तकाले परिमुच्यन्ति । 'अविरोधश्च सादृश्य-
मेकदेशस्थितिस्तथा । एकाभावश्चिषा प्रोक्तो नैकीभावः स्वरूपयोः ।
कुतोऽभूतस्य भवते स्वरूपस्यैक्यमेव हि । अतो नदीनां जीवानां
विरुद्धानां नृणामपि । अग्निना हरिणा चैव तथैव च नरान्तरेः ।
एकीभावस्तु संक्षेपो विरोधश्च न वर्जनम् । स्वरूपैक्यं कुतस्तेषां
नित्यमिभन्नरूपिणाम् । हरिरपि स्वरूपाणामेकीभावां पदोच्यते ।
संक्षेप एव सिद्धत्वात्स्वरूपैक्यस्य नो भव' इति च । यताः मुक्ताः ।
प्राणादिपञ्चदशकलारूपा देवता । अन्ये च देशाः सर्वे प्रतिवेषतासु

कामयते यन्वयमानः स काममिर्जोवते तत्र तत्र । पर्याप्तकामश्च कृतात्मनश्च
इहैव सर्वं प्रचिरीयन्ति कामाः ॥ २ ॥ नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न
मैभया न घडुना ध्रुवेन । यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्त्वस्य आत्मा
विवृणुते तन् स्त्वाम् ॥ ३ ॥ नायमात्मा बलहीनेन लभ्यो न च प्रसादा-
त्सखो वाप्यलिङ्गात् । एतैरुपायैर्वर्तते वस्तु विद्वान्स्मरैष आत्मा विज्ञते
ब्रह्मधाम ॥ ४ ॥ सत्प्राप्येनस्यपयो ज्ञानरताः कृतात्मानो वीतरागाः
प्रज्ञान्ताः । ते सर्वे सर्वेनः प्राप्य वीरा मुक्तात्मानः सर्वमेवापि-
ये(विश)ति ॥ ५ ॥ वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः संस्थासचोमाश्रयः
शुद्धसत्त्वाः । ते ब्रह्मलोकेषु परान्तकाले परामृताः(ः)त्परिमुच्यन्ति
सर्वे ॥ ६ ॥ यताः कलाः पञ्चदश प्रतिष्ठा देवस्य सर्वे प्रति देवतासु ।

देवताप्रतिविम्बभूतासु प्रज्ञासु प्रति प्रतिस्थिताः कर्माणि विज्ञानमयो जीवस्य परमात्मनि प्रविशन्ति । 'प्रतिविम्बो हरेः प्राणस्तस्य चान्याः कलाः कमात् । कलानां देवता अन्या देवतानां नरा अपि । तस्मात्सर्वेषु मुक्तेषु नरेष्वपि नियामकाः । तिष्ठन्ति नात्र सन्देहः परमात्मनि चाखिला' इति मुक्तिविवेके । 'कलाभ्यश्चान्यदेवेभ्यः कर्म प्रत्यक्षं यतः । कलाभ्यः पृथगुक्तं तत्पुष्करः कर्म चोच्यते' इति । अन्यथा गता भविष्यन्तीत्यध्याहारी दोषः । न च मूलरूपाणि प्रति- देवता इत्युच्यन्ते देवानाम् । प्रतिरूपशब्दवद्भिः प्रतिदेवताशब्दः । 'विज्ञानात्मा सह देवैश्च सर्वैः प्राणा भूतानि सम्प्रतिष्ठन्ति यत्र । इमाः षोडशकलाः पुरुषापणाः पुरुषं प्राप्यास्तं गच्छन्ति यथा सोम्येमाः समुद्रापणा' इति नदीदृष्टान्तपूर्वकं पुरुषप्राप्तिकथनाच्च मुक्ता देवता एवोच्यन्ते । 'स प्राणससृजते'त्यादेशः पुरुषो भगवान् । 'अगम्य- नामरूपत्वादमुक्तं मुक्तिगा नराः । विहीननामरूपास्तु न हि तद्वदित- त्वतः । अक्षरीरी यथा वायुः सामान्यागम्यदेहतः । एवं नद्यः समुद्रस्थाः सामान्यागम्यरूपत' इति च । 'स्वर्गीयसुदकं नद्यः समुद्रे नैव जानते । वायुस्तु तत्पृथक्ज्ञात्वा मेघे कृत्वा प्रवर्षतीति च । विमुक्त इत्यमुक्त इत्यर्थः, विप्रिय इतिवत् । अविद्यायेति च । अनन्तं वै नामेति च श्रुतेः । 'परंब्रह्म विदित्वा तु ब्रूहि तः स्यात्सयोगमतः । नायोग्यं किञ्चिदप्योति कृत एव हरैर्गुणानि' इति च । 'ब्रह्मत्वं ब्रूहितत्वं स्याज्जीवानां न परात्मता । अस्वतन्त्रस्य जीवस्य कुतो नित्य- स्वतन्त्रत्वे'ति स्कान्दे । 'यत्रासृजतः स पुरुषो ह्यव्ययात्मा । 'यत्र तत्सत्यस्य परमं निधानम्' । 'अमृतस्यैव सेतुः' । 'अव्रतन्मयो भवेत्' । 'ब्रह्म तल्लक्ष्यमुच्यते' । 'तिरञ्जनः परमं साम्यमुपैति' । इत्यादिना मुक्तस्य सर्वत्र भगवत्सङ्काशाद्भेदलोकत्वाच्च ॥ 'ॐ मुक्तोप- सुखव्यपदेशात् ॐ' ॥ 'ॐ जगत्पापवर्जं ॐ' ॥ 'ॐ प्रकरणाद्

मन्निहितत्वाच्च'त्यादिना भगवतापि सर्वत्र भेदस्त्वेव सूचितत्वात् । 'न ते महित्वमन्वन्नुवन्ति' । 'सोऽश्नुते सर्वान्कामान्सह ब्रह्मणा विपश्चिता' । 'ब्रह्मेगानादिभिर्देवैर्यत्प्राप्तं नैव ब्रह्मयते । तद्यत्स्वभावः केवल्यं स भवान्केवलो हर' इत्यादेशः । 'मुक्तेभ्योऽपि मनुष्येभ्यो देवा एव गुणाधिकाः । तेभ्यो वायुस्ततो विष्णुः परिपूर्णगुणः सदा । ये त्वेतदन्यथाविद्युस्ते हि यान्त्यधरं तमः । ये त्वेतदेवं जानन्ति ते शान्ति परमं हरिमि'ति च । 'देवानां सन्ततौ जाताः प्रापशो जानिनः कृते । बलबद्धेतुतश्चान्ये पश्माद्ब्रह्मविदः सुराः । न सन्ततौ ब्रह्मविदो नराणां जानिनामपि । प्रायशः स्युः सुराणां च निवर्तमोऽयं कृते युगे । तस्मात्स मगवान्विष्णुर्ज्यैः सर्वोत्तमोत्तमः ॥ सदा सर्वगुणैः पूर्णो योऽनन्तः पुरुषोत्तम' इति च ॥ श्रियतां भगवान्मर्षं प्रेष्टप्रेष्टतमः सदा । मम निस्त्वं नमाम्येने परमोदारसदृशम् ॥ २ ॥ ॥ ३ ॥ (६) ॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादान्चार्यविरचितमाधव- षोपनिषद्भाष्यं सम्पूर्णम् ॥ श्रीपाण्डुरंगविहृतापेणमस्तु ॥

॥ श्रीहयग्रीवाय नमः ॥

कर्माणि विज्ञानमयस्य आत्मा तदेऽप्यथे सर्वं एकीभवन्ति ॥ ७ ॥ यथा नद्यः सान्द्रमानाः समुद्रापणाः समुद्रे प्राप्यास्ते गच्छन्ति नामरूपे विहाय । तथा विज्ञानात्मरूपादिमुक्ताः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम् ॥ ८ ॥ स यो ह वै तत्परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव पश्यति । मासावब्रह्मवित्कुले भवति ॥ तदति शोकं तदति पाप्मानं गृहाश्रमिभ्यो विमुक्तोऽधुतो भवति ॥ ९ ॥ तदेव शोकः (तदेतदन्तःसमुक्तम्) । क्रियावन्तः श्रोत्रिया ब्रह्मनिष्ठाः स्वयं जुहन्त एकर्षाश्चन्द्रयन्तः । तेषामेवैतां ब्रह्मविद्यां वदेत शिरोधृतं विधिवद्यैस्तु चीर्णम् ॥ १० ॥ तदेतन्मनुष्यपरिहृताः पुरोडाच । नैत- दचीर्णव्रतोऽधीति ॥ ॐ नमः परमकृपिभ्यो तमः परमकृपिभ्यः ॥ ११ ॥ ॥ १२ ॥ (६) ॥ इति श्रीमदाधवैणोपनिषत्समाप्ता ॥ श्रीकृष्णापेणमस्तु ॥

॥ श्रीहयग्रीवाय नमः ॥

॥ श्रीः ॥

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितम्

माण्डूकोपनिषद्भाष्यम्

श्रीमदनुमद्रीमध्वान्तर्गतसामकुण्डवेदव्यासात्मकलक्ष्मी-
हयग्रीवाय नमः ॥ हरिः ॐ ॥ पूर्णानन्दज्ञानशक्तिस्वरूपं नित्य-
मव्ययम् । चतुर्धा सर्वभोक्तारं वन्दे विष्णुं परं पदम् ॥ मण्डूक-
रूपिणा वरुणेन चतुरूपो नारायणोऽत्र स्तुयते । 'ध्यायन्नारायणं
देवं प्रणवेन समाहितः । मण्डूकरूपी वरुणस्तुष्टाव हरिमन्त्रयमि'ति
पाप्मे । 'ओमित्युक्तं तु यद्वज्र तदध्वरमुदाहृतम् । ओतमत्र
जगद्यस्मादो तस्माद्भगवान्हरिः । तदिदं गुणपूर्त्यैव सर्वमित्येव-
यादिदम् । भाविभूतमवत्कालेष्वेकरूपतया हरिः । सर्वदा नित्य
इत्येषा व्याख्यौक्तारस्य कीर्तिने'ति बृहत्संहितायाम् । 'ओमित्या-
क्रियते यस्मादोक्तारोऽसावतः परः । सर्वत्वमिति पूर्णत्वं तन्नामस्य
हरेः क्वचिदिति नैरुप्ये । सर्वभोक्तार एवेत्यन्यस्य पूर्णत्वनिवारणम् ।
त्रिकालातीतत्वं च तस्यैव । प्रकृतेरपि त्रिकालातीतत्वं विद्यत इत्यन्य-
दिति विशेषणम् । 'परमं यो महद्ब्रह्म' । 'तदेव ब्रह्म परमं
कवीनाम्' । 'पूर्णमदः पूर्णमिदमि'त्यादिषु प्रसिद्धं च ब्रह्मणः
पूर्णत्वमित्याह । सर्वं ह्येतद्ब्रह्मेति । श्रीब्रह्मादिसकलदेहेषु स्थित्वा
आदानादिकर्ता योऽयं कश्चित्प्रतीयते । जीवानामस्मात्तन्मदर्शनात् ।

॥ श्री माण्डूकोपनिषद् ॥

श्रीमदनुमद्रीमध्वान्तर्गतसामकुण्डवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवाय
नमः ॥ हरिः ॐ ॥ उमित्येकाक्षरमिदं सख्यम् ॥ तस्योपव्याख्यानं भूतं
भयङ्करविषयमिति । सर्वभोक्तार एव यस्यान्यत्रिकालातीतं तदप्योक्तार
एव ॥१॥ सर्वं ह्येतद्ब्रह्म । अयमात्मा ब्रह्म । सोऽयमात्मा सनुप्यात् ॥२॥

ॐ-१. ६-५.]

माण्डूकोपनिषद्भाष्यम्

१०४३

सोऽपि स एवेति दर्शयति । अयमात्मा ब्रह्मेति । 'पूर्णस्तु हरि-
रेवैको नान्यत्पूर्णं कदाचन । विना च प्रकृतिं नान्यत्कालातीतं
परात्मनः । कालस्यैव दिशो देवाः प्रकृत्यात्मान ईरिताः ।
अभिमानान्तु जीवानां न कालातीतता भवेत् । भुक्तातामपि पूर्वत्र
कालसम्बन्ध ईरितः । पूर्णत्वं च सदा विष्णोः प्रसिद्धं सर्ववेदतः ।
सोऽयं विष्णु रमाब्रह्मरुद्रानन्तादिगः सदा । आदानादनकर्तृत्वादात्मा
तेषामभोचरः । इति मण्डूकरूपी सन् ददर्श वरुणः श्रुतिमिति
हरिर्विशेषः । 'चतुर्धाऽवस्थितो देहे परमात्मा सनातनः । वैश्वानरो
जगदित्यनमो गजवक्त्रकः । निर्माता ब्रह्मसंविदेर्जीवानां तदभोचरः ।
अष्टादशमुखाऽन्यस्य पुमाकाराणि सर्वेषः । मध्यमे तु बाजाकारं
चतुर्बाहुः परः पुमान् । पादौ हस्तिकरो हस्ता इति सप्ताङ्ग ईरितः ।
स्थूलान्मोगानिन्द्रियैः स शुमान्मृङ्गे न चाशुभान् । विषं स्थूलं
समुद्दिष्टं सर्वगम्यस्वहेतुतः । तत्सम्बन्धी तरोऽनाशार्द्धधानर उदाहृतः ।
विनायकस्तु विश्वस्य ध्यानादौद्रजवक्रताम् । तथैव तैजसध्याना-
धिध्यानादिन्द्र इन्द्रताम् । चतुर्ध्यानाच्च रुद्रत्वं रुद्र आप जनार्दनात् ।
एवंभूतगुणो विष्णुश्चतुरात्मा परात्परः' इति महायोगे । 'जाग्रदर्थन-
संस्काररूपत्वात्स्वप्नो तु यत् । प्रविविक्तं तु तज्ज्ञानकारणोऽन्तर्ज-
उच्यते'इति वाराहे । 'सुषुप्तिं तु तमो ज्ञेयं हरिं प्राप्य तदाहृतः ।
न कामयेन्नैव पश्येज्जीवः स्वात्मतमो विना । कालं च तस्य स्थानस्य
पतिः प्राज्ञो हरिः स्वप्नम् । चित्तस्यो दर्शयेत्तस्मान्नैजसः स्वप्नकृद्धरिः ।
न बाहौ ज्ञापयेद्यस्मात्प्राज्ञस्तेन जनार्दनः । एकीभावं प्रजेतां च तेन
विधत्त तैजसः । एकीभूतस्तदा प्राज्ञो धनो जीवस्तमोऽहृतः । तन्मात्रस्य
जगदित्यनमो बहिःप्राज्ञः सप्ताङ्ग एकोनविंशतिमुखः स्थूलभुवःस्थानरः
प्रथमः पादः ॥ ३ ॥ स्वप्नस्थानोऽन्तःप्राज्ञः सप्ताङ्ग एकोनविंशतिमुखः
प्रविविक्तभुक्तैजसो द्वितीयः पादः ॥ ४ ॥ यत्र सुप्तो न कञ्चन कामं
कामयेत् न कञ्चन स्वप्नं पश्यति तत्सुषुप्ते सुषुप्तस्थान एकीभूतः प्रज्ञानघन

स कालस्य घनपद(ज्ञः) प्रदर्शनादिति प्रकाशिकायाम् । आनन्दमयः
पूर्णानन्दः । चेतोमुखः ज्ञानस्वरूपमुखः । प्रज्ञानघन इति विपरीत-
समासः । घनप्रज्ञ इति वक्ष्यमाणत्वात् । विषयभोगं विनाऽऽनन्द-
मात्रश्रुत्वादानन्दश्रुतिमिति विशेषः । आनन्दमयत्वचेतोमुखत्व-
सर्वज्ञत्वसर्वेश्वरत्वादिति चतुष्टयेऽपि समम् । अन्यत्रातिदेशार्थ-
मेकज्ञानन्दमयत्वं चेतोमुखत्वं नोक्तम् । एष चतुरूप आत्मा
सर्वज्ञत्वसर्वेश्वरत्वादिलक्षणः । 'परमात्मा चतुरूपः सर्वप्राणिशरीरगः ।
विश्वस्य तैजसः प्राज्ञस्तुरीयश्चेति कथ्यते ॥ तानि रूपाणि सर्वाणि
पूर्णानन्दमयानि तु । चेतोमुखानि सर्वाणि पूर्णज्ञानस्वरूपतः ।
मुखशब्दस्तु सर्वस्य देवस्याप्युपलक्षणः । तथापि मुखशब्दोऽयं पूर्णत्वं
व्यवेक्षिषीः । ज्ञानस्य मुख्यवाचित्वान्मुखवाच्यपि मन्वते' इति
मार्कण्डेयः । 'पूर्णानन्दस्वरूपस्य क्रीडामौगो न चान्यथा । यथाऽऽ-
दित्यस्य दीपेन न विशेषोऽस्ति कश्चने'ति ब्रह्मतर्कः । 'प्रमाणस्य प्रमाणं
च बलवद्विद्यते मुने । ब्रह्मदृष्टान्त्यतो मन्त्रान्प्रमाणं तल्लिखेत्' ।
अत्र श्लोका भवन्तीति चकारैव पृथक्पृथगिति मारुते । खण्डचतुष्ट-
येऽपि पृथक्पृथक् । 'प्रमथः सर्वसावानां विष्णुरेव न संशयः । इत्थं
सतां निश्चयः स्माद्वन्पथा त्वसतां भवेत् । सर्वस्य हि प्रणेतृत्वात्प्राणो
पवानन्दमयो ह्यनन्वभुक्चेतोमुखः प्राज्ञस्तुरीयः पादः ॥१॥ एष सर्वेश्वर
एष सर्वज्ञ एषोऽन्तर्बोमी । एष योनिः स्वस्य प्रमथाप्ययौ हि
भूतनाम् ॥ ६ ॥ अत्रैते त्रयोका भवन्ति । यतिः प्रज्ञो विभुर्विश्वो ह्यन्तः-
प्रज्ञस्तु तैजसः । घनः प्रज्ञस्तथा प्राज्ञ एक एव विद्या स्मृतः ॥ १ ॥
दक्षिणाक्षिमुखे विश्वो मग्नस्तस्तु तैजसः । आकाशो च हृदि प्राज्ञस्त्रिधा
देहे व्यवस्थितः ॥ २ ॥ विश्वो हि स्थूलभुक्त्वित्यं तैजसः पविचिक्तमुक् ।
आनन्दभुक्त्या प्राज्ञस्त्रिधा नोयं निबोधत ॥ ३ ॥ स्थूलं तपयते विश्वं
मविचिक्तं तु तैजसम् । आनन्दं च तथा प्राज्ञं विद्या तृप्तिं विनाशय ॥४॥
विष्णु पावतु गङ्गोच्यं मोक्षा यच्च प्रकीर्तितः । वैश्वतदुभयं यस्तु स
मुज्जानो न लिप्यते ॥ ५ ॥ प्रथमस्मरवैद्यानां सतामिति विनिश्चयः ।

नाशायणः परः । तां सृष्टिं बहुधा प्राहुर्ज्ञानिनोऽज्ञानिनस्तथा ।
विष्णुर्विकृतिमापातिमहदादिस्वरूपिणीम् । तत्तद्विविधभूतिस्तु सृष्टिः
प्रोक्ता व्यपष्टितैः । स्वममायातरूपां च केचिदज्ञा जना विदुः ।
अविकारस्य चिन्मात्रस्वेच्छयैवाखिलं जगत् । उत्पद्यत इति प्राज्ञाः
प्राहुर्ब्रह्मादयोऽखिलाः । पूर्णोक्तः कुतो माया सर्वज्ञात्मवत्कृतः ।
सर्वदोषव्यतीतस्य विकारः कुत इष्यते । तस्मादेवाविकारस्य विष्णो-
रिच्छावशादिदम् ॥ यथार्थमेव सम्भूतमिति वेदवचोऽखिलम् ।
केचित्कालत एवैतां सृष्टिमाहुरकोविदः । केचिदुद्राद्राणश्च प्रधाना-
दिति चापरे । विमृष्टाः सर्वे एवैते यतो नाशायणः परः । सर्वकर्ता
सर्वसत्किरक एव न नापरः । प्रधानकालप्रलेशमुखाः सर्वेऽपि
तद्वशाः । तस्यापि विष्णोः सृष्टिं तु केचिदाहुरनैपुणाः । अतस्त्वेव
भोगार्थं क्रीडार्थं तु विपश्चितः । ता च क्रीडा स्वभावोऽस्य कुतोऽ-
कृत्या स्पृहा विमो'रिति हरिवंशेषु ॥ १ ॥

'विष्णुस्तुरीयरूपेण द्वादशान्ते व्यवस्थितः । मुक्तानां प्राप्य-
रूपोऽसौ व्यवहारे न दृश्यते । सम्यक्समाहितानां तु प्राप्तानां पौडर्था
कलाम् । अपरोक्षदशां कापि तुरीयं दृश्यते पदम् । अन्तर्बेदिश्च सीमां
सर्वं जलयति प्राणभेतोऽश्वत्थुरूपः पृथक् ॥ ६ ॥ विभूतिं प्रसवे त्वन्ये
मन्यन्ते सृष्टिचिन्तकाः । स्वसमायासहयेति सृष्टिरन्यैर्विकल्पिता ॥ ७ ॥
इच्छामात्रं प्रमोस्तुष्टिरिति स्थौ विनिश्चिताः । काळस्यमृतिं भूतानां
मन्यन्ते कालचिन्तकाः ॥ ८ ॥ भोगार्थं सृष्टिरित्यन्ये क्रीडार्थमिति चापरे ।
देवस्यैव स्वभावोऽयमोक्षकायस्य का स्पृहेति ॥ ९ ॥ प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥
नान्तः प्रश्नं न बहिः प्रश्नं नौपयतः प्रश्नं न प्रधानघनं न प्रश्नं नाप्रज-
मदृष्टमव्यवहार्यमसदृक्षणमचित्तमव्यपदेश्यमेकात्म्यप्रत्ययस्यैः प्रपञ्चोप-
शमं शिवमहेतुं चतुर्थं मन्यन्ते स आत्मा स विद्येयः । अत्रैते त्रयोका
भवन्ति । निवृत्तेः त्रयेऽङ्गतामोदान्तः प्रभुरव्ययः । अहेतुः त्रयैर्भावानां
देवस्तुर्यो विभुः स्मृतः ॥ ३ ॥ कार्यकारणपदौ तदधिच्येने विश्वतैजसी ।
प्राज्ञः स्वरणमस्तस्तु ह्यौ तु तुर्यै त सिद्धयतः ॥ २ ॥ नात्मानं न परीक्षेत्

च समाधिज्ञानमेव च । बहिःशब्दादिकं ज्ञानपश्यन्स्वप्ने तथैव च । यदा भवति सोऽवस्था बुभुक्षानुशब्दिता । एतन्मात्रं तुरीयेण रूपेण न करोत्यजः । सर्वज्ञानप्रदश्चापि मुक्तस्यैव तुरीयक' इति ब्रह्माण्डे । 'अमुक्तस्य स्वदृश्यत्वात्पोडली वा कलासृते । तुरीयोऽष्ट इत्युक्तो ग्रहणादेरगोचरः । विना मुक्तिं तत्तस्तेनाऽप्यवहार्ये इतीति । जाग्रदादिप्रवृत्तिस्तु लक्षणं ह्यनुमापकम् । अलक्षणस्तद्राहित्यादचिन्त्यस्तत एव च । तत एव ह्यनिर्देश्यश्चिदानन्दकलक्षणः । मुक्तस्य सर्वव्यापारहेतुरेव तुरीयकः । एकः प्रधान उद्दिष्ट आत्मा पूर्णत्वेन श्रुतः । तदेवास्य स्वरूपं यदैकात्म्यं तेन कीर्तितः । प्रत्ययो ज्ञानरूपत्वात्सार आनन्दरूपतः । प्रपञ्चो विस्तृतेर्विष्णुः शम आनन्दरूपतः । उत्कृष्टानन्दरूपत्वादुपशब्दः प्रकीर्तितः । प्रपञ्चं देहपञ्चाख्यं तुरीयः शमयेधतः । प्रपञ्चोपशमस्तेनाप्युक्तः स मगवान्प्रभुः । निर्दुःखमुखरूपत्वाच्छिवशब्दः श्रुतौ श्रुतः । अन्यथाप्रत्ययो द्वैतं शमयेत्तं यतो हरिः । अद्वैतस्तेन चोद्दिष्टस्तुरीयः पुरुषोचम' इति माहात्म्ये । 'अपेक्ष्य वस्तुयाथाथ्यं द्वित्वमन्यस्वरूपता । इण् गताविति धातोश्च तज्ज्ञानं द्वैतमुच्यते' इति सङ्कल्पे । स आत्मा स विज्ञेय इति सोऽयमात्मा चतुष्पादिति चतुर्धाविभक्त उच्यते उपसंहारार्थम् । सोऽयमात्माध्यक्षरमिति पृथगारम्भात् । 'विश्वादिरूपो यत्त्वात्मा स विज्ञेयो मुमुक्षुभिः । निर्विशेषोऽपि भगवांश्चतुर्धा समुदीरित' इति प्रत्यये । सर्वदुःखानां निवृत्तेः कारणभूतस्तुरीयो देवः । 'हरिस्तुरीयरूपेण नोक्षदः सम्प्रकीर्तितः । देवः स सर्वजीवानां गम्यत्वात्समुदीरितः । भावा जीवाः समुद्दिष्टा भ्रमन्त्येते यतो विमोः । ईशानामपि मुक्तानां ईशानः सोऽनन्ताच्छ्रुत' इति प्रत्याहारः । 'कार्यकारणबन्धस्य तदधीनत्वतो विमुः । विश्वादिरूपो भगवान्बद्ध इत्युच्यते श्रुतौ । कुतो बन्धः परमस्य बन्धेशस्य चिदात्मन' इति

न । 'स बद्धः स दुःखी स बन्धयति स दुःखयतीति । स जीवः स प्रकृतिः स जीवयति स प्रकरोतीति । सोऽजरः सोऽनित्यः सोऽवरयति सोऽनित्ययतीति' इति कौषारबध्नुतिः । 'विष्णोर्गुणोक्तिपरता मम नित्यं सुरेश्वराः । तदर्थमन्यद्वचनमतस्तस्य विरोधि यत् । तन्ममाथो न हि कापि साहं तत्सरणात्तदा । सराजतीति सप्रोक्ता तस्माज्ज्ञेया हरेर्गुणा' इति महोपनिषदि । 'नात्मानं न परांश्चैव न सत्यं चापि नानृतम् । प्राज्ञः संवेदयेत्किञ्चिज्जीवकालतमो विना । मुप्यवसां सुखं चापि विना नान्यत्प्रदर्शयेत् । सर्वं तु दर्शयेन्मुक्तौ तुरीयः परमेश्वर' इति प्रत्यये । 'स्वतन्त्रे कर्तृशब्दः सात्याजस्यावेदनं यथा । सर्वप्रदर्शके चैव तुरीये सर्वदर्शनामि'ति ब्रह्मतर्कः । 'निद्रायुतास्तु विश्वाद्यास्तदधीना यतो हि सा । यदा मुत्ययतः स्वामी न ह्यज्ञानं परात्मन' इति च । 'अमेदमपि तद्वज्र बहुरूपं विज्ञेयतः । करोति न करोतीति व्यवहार्यं स्वशक्तित' इति च । न संवेदयतीत्यस्वीकारे 'तुर्यं तत्सर्वदकं मदा । द्वैतस्याग्रहणं मुख्यमुपयोः प्राज्ञतुर्ययो' रिति च विरुद्धम् । द्वैतग्रहणाकारणत्वं तुन्यमित्यर्थः । 'द्वैतं न ब्राह्मणे-तुर्यो न च प्राज्ञः कथञ्चन । द्वैतप्रदणधीनं तु निद्रा प्राज्ञं समाधिते'ति प्रकटश्रुतिः । विपरीतज्ञानादपि विपरीतज्ञानान्तरं जायते । अनादि-मायया विष्णोर्विच्छया स्थापितो यदा । तथा प्रबोधमायाति तदा न सत्यं नापि चानृतम् । प्राज्ञः किञ्चित् संवेत्ति तुर्यं तत्सर्वदकस्तदा ॥३॥ द्वैतस्याग्रहणं मुख्यमुपयोः प्राज्ञतुर्ययोः । वाननिद्रायुतः प्राज्ञः सा च तुर्यं न विद्यते ॥४॥ स्वप्रतिद्रायुतावाप्यौ प्राज्ञस्यैवस्वप्ननिद्रया । न निद्रां नैव च स्वप्नं तुर्यं पश्यन्ति निश्चिताः ॥५॥ अन्धमाश्रुतः स्वप्ने निद्रा-तत्त्वप्रजाततः । विषयसि तयोः क्षीणे तुरीयं पदमश्नुते ॥६॥ अनादि-मायया मुक्तो यदा जीवः प्रमुच्यते । अजतनिद्रमन्वप्रपदेन मुच्यते तदा ॥७॥ प्रपञ्चो यदि विद्येत त्विदमेत न संशयः । मायासात्मिकं द्वैतमज्ञेयं परमाधेतः ॥८॥ विष्णोर्गो विनिर्जनेतं जडिगतो यदि तेनान्वितः । उपदेशादर्थं वादो जाते द्वैतं न विद्यत इति ॥९॥ द्वितीयः खण्डः ॥२॥

विष्णुं प्रपश्यतीति श्रुतिश्रुतिकायाम् । 'तन्वा स्वस्वामिसम्बन्धः प्रपञ्चोऽस्य शरीरिणः । वस्तुतोऽसौ न चैवास्ति परमस्य वशे यतः । तन्वादिकस्तथाप्येष ह्यभिमानात्प्रदृश्यते । अतः स विद्यत इति हाङ्गीकारो भवेद्यदि । तथापि भगवज्ज्ञानात्स निर्वर्तेदसंशय' इति ब्रह्मतर्कः । अद्वैतमन्यथाज्ञानं परममादिवस्तु तत् । द्वैतं द्विधा ज्ञानं अन्यथाज्ञानमज्ञेः । परमार्थतः परमेश्वरात् । तस्यैव मायामात्रं तदिच्छया निर्मितम् । तदन्यथाज्ञानं तस्मात्तदिच्छयैव निवर्तते । 'परेण ब्रह्मणा यत्तु द्विधा न ज्ञातमज्ञात्मा । तदद्वैतं परं ब्रह्म तदेव ज्ञातमन्यथा । जीवेन द्वैतमुद्दिष्टं मिथ्याज्ञानं तदेव च । परमार्थान्तरादिष्णोर्जातमिच्छावशादनु । भावेतीच्छा समुद्दिष्टा मायामात्रं तदुद्भवम् । उत्तमत्वात्परमार्थोऽसौ भगवान्विष्णुरच्युत' इति च । अनन्यथा इतमन्यथा ज्ञानं द्वैतं वस्तुस्वरूपापेक्षया द्विधा ह्यन्यथाज्ञानमित्यर्थः । अतो विकल्पः । शरीरादिसम्बन्धः । केनचिदज्ञानादिना कारणेन कल्पितोऽप्युपदेशाच्चिन्तते । अयं सतां वादः । ज्ञाते सति परब्रह्मणि द्वैतमन्यथाज्ञानं निवर्तते इति । 'विकल्पो देहवन्धादिः केनचित्कारणेन तु । कल्पितो विनिवर्तते गुरुवाक्यादसंशयः । एष एव सतां वादो ज्ञाते ब्रह्मणि तत्त्वतः । निवर्ततेऽन्यथाज्ञानं तत् आनन्दमेत्यसावि' इति च ॥ २ ॥

अधिकं सर्वतः अविनाशि चेत्यध्यक्षरम् । अधिका एव मात्रा अंशा यस्य तदधिमात्रम् । अ इत्यनेनाभिधानेनाक्रियत इत्यकारः । तत्र पूर्वोक्तो वेदान्तः प्रथमा जात्रेत्याद्यनुवादः । अकार इत्यादिकं विधेयम् । प्राज्ञत्वेन ज्ञातत्वादिरस्येत्यादिमात्रम् । सुसंस्थाने प्राज्ञादिभक्तो भवति विधः । स्वभावात्तन्त्रे तैजसात् । आदिश्राम्योपासकस्य

सौम्यत्वात्प्रत्यक्षरमोहारेऽधिमात्रं मात्रा मात्रा अकार उकारो अकार इति । आपादितस्थानो वैश्वामरोऽकारः प्रथमा मात्रा । आसेरादि-मन्वाज्ञा आपोति ह वै सर्वोन्मात्राविद्य भवति । य एवं वेद । स्वप्न-

भवति । शरीराभिमानादुत्थाप्य कर्षतीत्युत्कर्षः । निद्राविषयानुभव-
आनेन क्रियत इत्युभयत्वं समानः सर्वेषां मध्यमो भवति । मिते-
रन्तर्गमनात् । 'अधिकत्वाच्च नित्यत्वादध्यक्षरमुदाहृतः । यैश्चा-
स्तस्य तु सर्वेऽपि पूर्णाः प्रत्येकशः प्रभोः । अतोऽविमात्रमुद्दिष्टो
मात्रा अंशा उदाहृताः । श्रुतः स विष्णुरेकार ओमित्वाक्रियते यतः ।
आद्यस्तदंजो ब्राह्मिस्स्याद्विषयानापयेद्यतः । जीवस्य तु यतः प्राज्ञा-
चैजसाद्वा समुत्थितः । अविभातोऽपि भगवानादिमांस्तेन कीर्तितः ।
तस्मादुत्पद्यते मुक्तः सज्जानानन्दलक्षणः । आपोति विषयात्सर्वा-
किद्राया विषयस्य च । उभयोः कारणत्वेन ह्युभयस्तेजसः स्मृतः ।
देहाभिमानादुद्भूत कर्षति स्वप्नमण्डले । उत्कर्षत्वं तत्त्वस्य तज्ज्ञानी
ज्ञाननित्यताम् । आपोति देहादुत्कृष्टं स्वात्मानं सर्वमोक्षिणाम् ।
मध्यस्थः स भवेत्तेहादोषाभावाच्च सर्वज्ञः । स्वात्मन्यन्तर्गमयति
मानमन्तर्गतिः स्मृता । जीवमन्तर्गतं कृत्वा तज्ज्ञानलवकृषतः ।
प्राज्ञो मानमपीतिश्च तज्ज्ञोऽप्येवं विमुक्तिगः । व्याप्यन्तर्गमयेत्तत्त्वं
दुःखाद्यं तु विलापयेत् । अणूनामपि जीवानां प्रकाशो व्यापको
भवेत् । अण्डमात्रे शिश्वापि देवतातां यथाक्रमम् । अतोऽन्तर्गमनं
मुक्ती जीवेषु जगतो भवेदि' इति ब्रह्मतर्कः । मात्रासम्प्रतिपत्तौ अंश-
व्याप्ते । आदिमन्त्रं विधस्य विद्यते । तदुपासकस्यापि भवतीत्यादि
स्थानतैजस उकारो द्वितीया मात्रा । उत्कर्षाद्युभयत्वात् । उत्कर्षति
ह वै ज्ञानमन्तर्गतिः समाजस्य भवति नास्यावद्विष्णुले भवति । य एवं
वेद । सुषुप्तस्थानः प्राज्ञो मकाररत्तृतीया मात्रा । मितेरपीतेषां । मिनोति
ह वा इदं सर्वमपीतिश्च भवति । य एवं वेद । अश्रिते अंशका भवन्ति ।
विश्वस्यावचिविषयामाविशामान्यमुत्कटम् । मात्रासम्प्रतिपत्तौ श्वादि-
सामान्यमेव च ॥ १ ॥ तैजसस्योत्पत्तिज्ञान उत्कर्षो दृश्यते सुषुप्तम् ।
मात्रासम्प्रतिपत्तौ श्वादिभूतत्वं तथाविचम् ॥ २ ॥ अकारभावे प्राज्ञस्य
मानसामान्यमुत्कटम् । मात्रासम्प्रतिपत्तौ तु लवसामान्यमेव च ॥ ३ ॥
त्रिषु धामसु यत्तुल्यं सामान्यं वेत्ति निश्चितम् । स पूज्यस्त्वंमात्रायां

सामान्यम् । अमात्रेऽप्यमतिर्न विद्यते । प्रतिदिवसं विभाग एकीभाक्त्व
विद्यते विधादीनाम् । तुरीयस्य तत्र विद्यत इत्यत्रात्रः । विधादीनां
व्यवहारकारणत्वं विद्यते । तुरीयस्य तत्र विद्यत इत्यत्रो गम्यत्वमपि
नास्तीत्याशङ्कां निवारयति अमतिर्न विद्यत इति । आत्मानं संविशन्तीति
मतिवचतात् । 'आदिमन्त्रेण सामान्यमुपास्येन भवेदिति । उपासकस्य
संज्ञानन्तर्वचन्यो भवेत्पुमान् । सामान्यत्रयमप्येतत्तुल्यं मुक्तिगतत्वतः ।
अमात्रत्वं तुरीयस्य त्वविभागादिनेदिने । जाग्रदादेरकर्ताऽपि गम्योऽसौ
ज्ञानिनां भवेदिति च । 'आदिमन्त्रादिसामान्यं तुल्यं मोक्षोप-
भोग्यतः । अमात्रत्वं तुरीयस्याप्यविभागादिनेदिन' इत्यात्म-
संहितायाम् ॥ ३ ॥

आत्मैव भूत्वान्यामिमामानं त्यक्त्वा परमात्मनैव परमात्मानं
प्रविशत्युपासकः । अव्यवहार्यत्वादिकमत्र सममिति दर्शयितुं
पुनरभ्युक्तमव्यवहार्यत्वादिकम् । 'तुरीयं नादनामानं हर्षं ज्ञात्वा परं
पदम् । तमेव प्रविशेच्छुद्धरूपी तत्सदृशात्मवान् । ज्ञानानन्दौ च
अक्षिप्तं तथापि न समाः कश्चिद् । विमुक्तस्यापि जीवस्य शरत्तन्त्रं
च नित्यम् । चतुरूपस्यास्य विष्णोर्नाम प्रणव इत्यपि । जाग्रदादि-
प्रणयनात्स एव ब्रह्म ब्रह्मणाद् । ओमित्याक्रियमाणत्वादीद्वारः स
प्रकीर्तितः । आदिमन्त्रादयो ह्यर्था ओमित्यस्य श्रुती श्रुताः । अपूर्वः
कारणाभावात्तादात्म्याभावादनन्तरः । परार्थानन्त्यभावादनन्तर उदाहृतः ।

यन्मन्त्रेण महामुनिः ॥ ४ ॥ अकारो नयते विश्वमुकारश्चापि तेजसम् ।
मकारश्च पुनः प्राज्ञे नामात्रे विद्यतेऽनातिरिक्त ॥ ५ ॥ मतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

अमात्रत्वतुर्थोऽव्यवहार्यः प्रपञ्चोत्तमः शिवोऽहं अकार आत्मैव-
संविशत्वात्मनाऽऽत्मानम् । य एव वेद । अवेते त्रयोका भवन्ति । ओकारं
पादशो विचारयत्तामात्रा न स्वेष्टः । ओकारं पादशो ज्ञात्वा न किञ्चिदपि
चिन्तयेत् ॥ १ ॥ सुधीर प्रणवे स्वेतः प्रणवो ब्रह्म निरुपमम् । प्रणवे
नित्यमुक्तस्य न अर्थं विद्यते कश्चित् ॥ २ ॥ प्रणवो ह्यपरं ब्रह्म प्रणवस्य

सर्वगतत्वादवाहात् तं ज्ञात्वा प्रविश्यत' इति च । परत्वमपरत्वं च
विष्णोरेकस्य वै पदा । श्रूयते न तु सामर्थ्यमेदस्तत्र कथञ्चन ।
अवतारस्य पूर्वत्वात्पौर्वापर्यमुदाहृतमिति ब्रह्मतेर्के । पूर्वावतारे
पश्चिमावतारेऽपि पूर्णं यवेति प्रणवो ह्यपरं ब्रह्मेत्यादेरर्थः ॥ ४ ॥

एकोऽपि निविशेष्टोऽपि चतुर्धा व्यवहारमाक । यस्तं वन्दे
चिदात्मानं विष्णुं विशादिरुषिणम् ॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगव-
त्पादाचार्यविरचिते माण्डूकोपनिषद्भाष्यम् सम्पूर्णम् ॥

परं स्मृतः । अपूर्वोऽनन्तरोऽनाद्योऽनन्तरः प्रणवोऽव्ययः ॥ ३ ॥ सर्वस्य
प्रणवो ह्यविमोक्षमन्त्रस्तथैव च । एवं हि प्रणवं ज्ञात्वा व्यस्तुते
तद्वत्तन्त्रम् ॥ ४ ॥ प्रणवं हीन्वरे विद्यात्सर्वस्य हृदये स्थितम् । तच्चै-
स्यापि नमोकारे यस्या धीरो न शोक्नोति ॥ ५ ॥ अमात्रोऽनन्तमात्रश्च
हेतुषोऽशमद्विषयः । अकारो विदितो येन स मुनिर्मेतरो
जनः स मुनिर्मेतरो जन्त इति ॥ ६ ॥ चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥ इति
श्रीमाण्डूकोपनिषत्समाप्ता ॥

॥ श्रीः ॥

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितम् षट्प्रश्नोपनिषद्भाष्यम्

श्रीमद्भुतमङ्गीमध्वान्तर्गतसकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीः
हृषीकेश नमः ॥ हरिः ३७ ॥ नमो भगवते तस्मै प्राणादिप्रविष्णवे ।
अमन्दानन्दसान्द्राय वासुदेवाय वेधसे ॥ 'प्रजानां पालनाडिष्णुः
प्रजापतिरितीरितः । स वायुं सूर्यनामानं चन्द्रनाम्नीं सरस्वतीम् ।
धृवाचिन्द्रमसौ देवः ससर्जं पुरुषोत्तमः । तावाविश्य स्वयं विष्णुः
सर्वसृष्टीः करोत्यत्र । अमूर्तस्य स वायुस्तु मूर्तसंस्था सरस्वती ।
आदित्यस्य स वायुस्तु प्राणानात्मनि संनयेत् । प्राच्यप्राणास्तथेन्द्राद्या
दक्षिणाथ यमादयः । प्रतीच्या वरुणाद्यास्तु सोमाद्या उत्तराः स्मृताः ।
शेषमित्राववाचीनौ त्रीन्द्रकामाबुदक्तनौ । सभाषाः क्रौण्पैः सार्धं

श्रीमदभुतमङ्गीमध्वान्तर्गतसकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहृषीकेश
नमः ॥ हरिः ३७ ॥ सुकेसा न भारद्वाजः शैब्यश्च सत्यकामः सौर्यायणी
च गार्ग्यः कौसल्यश्चाश्वलायनो भार्गवो वैदर्भिः कबन्धी कात्यायनस्ते
द्वैते ब्रह्मपरा ब्रह्मनिष्ठाः परे ब्रह्मान्वेषमाणा एष ह वैतन्सर्वं वक्ष्यतीति
ते ह समित्प्राणयो भगवन्ते विष्णुत्वाद्युपलक्षाः ॥ १ ॥ तान् स ऋषि-
रुवाच ॥ भूप एव तपसा ब्रह्मचर्येण धृत्वा संवत्सरं संवत्स्यथ । यथा-
कामं प्रश्नान्पुच्छत । यदि विचारयामः सर्वे ह वो वक्ष्याम इति ॥ २ ॥
अथ कबन्धी कात्यायन उपस्य पश्यन्त । भगवन्कुतो ह वा इमाः प्रजाः
प्रजायन्त इति ॥ ३ ॥ तस्मै स होवाच । प्रजाकामो ह वै प्रजापतिः ।
स तपोऽतप्यत । स मिथुनमुत्पादयते । रयिञ्च प्राणं चैन्धेती मे बहुधा
प्रजाः कल्प्यन्त इति ॥ ४ ॥ अश्विनो ह वै प्राणो रविरेव चन्द्रमाः ।
रविर्वा एतन्नाथे यन्मूर्ते आमूर्ते च तस्मात्सूरिरेव रयिः ॥ ५ ॥ अथावित्य
उदधन्त्यप्राचीं दिशं प्रविशति तेन प्राचपान्प्राणाप्रदिमपु सञ्चिधते ॥ ६ ॥
महक्षिणां पश्चिमां यदुदीचीं यदपो यदूर्ध्वं यदन्तरा दिशो यन्सर्वं

प्र-२. म-२.]

षट्प्रश्नोपनिषद्भाष्यम्

१७५३

चत्वारो दिशि दिश्यपि । संवत्सरस्यो भगवान्प्राणीरावयन्नस्थितौ ।
मासस्थितः स भगवान्पञ्चयोर्वाक्चिन् मारुतः । अहोरात्रं तु भगवा-
न्प्राणो ब्रह्मणि वाङ्मिथि । दम्पत्योर्भगवान्विष्णुर्भाषायां तु सरस्वती ।
मर्त्यस्य स स्वयं वायुरेवं जानन्विमुच्यत' इति प्रजापतिसंहितायाम् ॥
॥ १ ॥

वायुरश्रितित्वत्र भूतवायुरुच्यते । प्राणशब्देन प्रधानवायुः ॥ २ ॥

प्रकाशयति तेन तर्वाप्राणात्रदिमपु सञ्चिधते । स एव वैश्वानरो
विश्वरूपः प्राणोऽग्रिहव्यते । तदेतद्वचन्युक्तम् ॥ ७ ॥ विश्वरूपं करिणं
जातवेत्सं पराचणं न्योतिरेकं तपन्तम् । सहस्ररश्मिः शतधा वर्तमानः
प्राणः प्रजातामुदपत्येव सूर्यः ॥ ८ ॥ संवत्सरो वै प्रजापतिः । तस्यायने
दक्षिणे चोत्तरे च तथे ह वै तदिष्टापूर्ते कृतमित्युपाच्यते । ते चान्द्रमस-
मेव लोकप्रभितपन्ते । त एव पुनरावर्तन्ते तस्मादेते आपयः प्रजाकामा
दक्षिणे प्रतिपद्यन्ते । एव वै रयिर्षः पितृवाणः ॥ ९ ॥ अश्वोत्तरेण तपसा
ब्रह्मचर्येण धृत्वा यिद्यथाऽऽत्मानमन्विष्यादित्यमभिजयन्ते । पतद्गै
माणाः नावतनमेतद्वस्तुतमभयमेतत्परायणमेतस्माच्च पुनरावर्तन्ते इत्येष
निर्णयः । तदेव ऋकोः ॥ १० ॥ पञ्चपादं पितरं ह्यद्भिराकृतिं दिवं आहुः
परे जघे पुरीषिणम् । अथेमे अन्य उ परे विचक्षणं सत्तच्छेः पठर
आहुरर्पितमिति ॥ ११ ॥ मासो वै प्रजापतिः । तस्य कृष्णपक्ष एव रयिः ।
शुक्लः माणलसादेते अपयः शुक्ल इष्टि कुर्वन्ति । इतर इतरास्मिन् ॥ १२ ॥
अहोरात्रे वै प्रजापतिस्तस्याहरेव प्राणो रात्रिरेव रयिः । प्राणं वा एते
प्रस्कन्दन्ति वै दिवा रत्या संयुज्यन्ते ॥ १३ ॥ ब्रह्मचर्यमेव तथद्रात्रौ
रत्या संयुज्यन्ते । अश्वं वै प्रजापतिस्ततो ह वैतश्चेत् । तस्माद्विद्याः प्रजाः
प्रजायन्त इति ॥ १४ ॥ तथे ह वैतत्प्रजापतिवर्तं वरन्ति । ते मिथुन-
मुत्पादयन्ते तेषामेवैव ब्रह्मलोको येषां तपो ब्रह्मचर्यं येषु सत्यं प्रतिष्ठितम् ॥
॥ १५ ॥ तेषामसौ विरजो ब्रह्मलोको न येषु जिह्ममनुर्तं न माया चेति ॥
॥ १६ ॥ इति प्रथमः प्रश्नः ॥ १ ॥

अथ द्वैतं भार्गवो वैदर्भिः पश्यन्त । भगवन्कथमेव देवाः प्रजा
विचारयन्ते । कतर पतत्प्रकाशयन्ते । कः पुनरेषां वरिष्ठ इति ॥ १ ॥
तस्मै स होवाच । आकाशो ह वा एष देवो वायुरग्निरापः पृथिवी

आत्मतः परमात्मतः । 'विष्णोर्वायुः समुत्पन्नो वायोः
सर्वाश्च देवताः । प्राणाद्यास्ताभ्यन्प्राण आज्ञापयति राजवत् । अयं
च पञ्चरूपस्तदधान्योश्चादिकं प्रभुरिति प्रशङ्कते ॥ ३ ॥

नाज्ञानमधुपाने च ते आकाशो नमिषदन्ति । अयमेतद्गणमवष्टभ्य
विकारयाम हति ॥ २ ॥ तान्वरिष्ठः प्राण उवाच । भा मोहमापद्यता-
मेनैतत्पञ्चात्मनो विभज्यतद्गणमवष्टभ्य विधात्यमीति । तेऽवष्टभानां
बभूवुः ॥ ३ ॥ सोऽभियानादूर्ध्वमुत्क्रमत इव तस्मिन्नुत्क्रामत्येतरे सर्वे
एवोत्क्रामन्ते । तस्मिन् प्रतियुक्ताने सर्वे एव प्रतियुक्ते । तद्यथा मधु-
मक्षिका मधुकरराजानमुत्क्रामन्ते सर्वे एवोत्क्रामन्ते । तस्मिन् प्रतियुक्ताने
सर्वा एव प्रतियुक्ते । एवं वाज्ञानमधुः श्रोत्रं वेति ते प्रताः प्राणं
स्तुवन्ति ॥ ४ ॥ एषोऽग्निस्तपस्यैव सूर्य एव परंज्यो ममवानेव वायुरेव
एषो रयिदेवः सवृत्तचामृतं च यत् ॥ ५ ॥ अयं इव रघुनामौ प्राणे
सर्वे प्रतियुक्ते । अत्रो यजुषि सामानि यज्ञः क्षत्रं च ब्रह्म च ॥ ६ ॥
प्रजापतिश्चरसि गर्भे त्वमेव प्रति जायसे । तुभ्यं प्राण प्रजास्त्विमा
यप्राणः प्रतियुक्तसि ॥ ७ ॥ देवानामसि यज्ञितमः पितॄणां प्रथमा
क्षया । कृषीणां चरितं सत्यमयर्वाजिरसामपि (सि) ॥ ८ ॥ इन्द्रस्त्व
प्राण तेजसा यद्वोऽसि परिरसिता । त्वमन्तरिक्षे चरसि सूर्यस्त्वं
ज्योतिषो वसिः ॥ ९ ॥ यद्वा त्वमभिरयस्यथेमाः प्राण ते प्रजाः । आनन्दा
रूपास्तिष्ठन्ति कामावासे भविष्यतीति ॥ १० ॥ आत्सत्यं शयिकञ्चरिष-
विश्वस्य सत्यति । वयमवस्य दातारः पिता त्वं मातरिभ नः ॥ ११ ॥
याने तवृक्वन्ति प्रतिष्ठिता या श्रोत्रे या च चक्षुषि । या मनसि सन्तता
शिवां तां कुरु मोक्षमी ॥ १२ ॥ प्राणस्यैतद्गते सर्वे त्रिदिवे यत्प्रतिष्ठितम् ।
मानेव पुनश्चक्षुष्य श्रोत्रं प्रज्ञां च विवेकि न इति ॥ १३ ॥ २ ॥

अथ हेनं कौसल्यश्चाभ्यासायः पञ्चदश । अगवस्तुत एव प्राणो
जायते । कथमायानास्मिन् गरीरे । आत्मनो वा भविष्यत्य कथं
प्रतिष्ठते । केतोक्रमते कथं वाह्यमभिधत्ते कथमध्याममिति ॥ १ ॥
तस्मै च होवाचातिप्रशान्कञ्चि ब्रह्मिष्ठोऽसीति । तस्मात्तेऽहं ब्रवीमि ॥
॥ २ ॥ आत्मन एव प्राणो जायते । यथैषा पुरुषे ब्रह्मया एतन्निधेत-
वाततम् । मनोऽहं नापायास्मिन् गरीरे ॥ ३ ॥ यथा सन्नादेवाचिह्ना-
न्वितियुक्त एतान्प्राणानधितिष्ठस्वैतान्प्राणानधितिष्ठस्वेत्येवमेवैष प्राण

'रस्मीनामविशेषेऽपि सन्त्यदृष्टिन्मपेक्षया । सूर्यस्य सण्डलं
यान्तीत्युच्यन्ते तददर्शनात् । एवं विष्णोस्तु सामीपादेवानां सुसिपास-
तु । ज्येष्ठसाराकत्वाच्च एकीभाव इतीयेत' इति च । मगवतः

इतरान्प्राणान्मृष्यकपृथगेव सन्निधत्ते ॥ ४ ॥ वायुस्येऽपानं चक्षुःश्रोत्र-
मुखनासिकायां प्राणः स्वर्गं प्रतिष्ठते । मध्ये तु सप्तानां । एष होत-
वृत्तमथं समं नयति तस्मादेताः सप्तानिचो मयन्ति ॥ ५ ॥ इति होत-
आत्मा । अत्रैवैव शतं भाटीनाम् । तासां शतं शतमेकैकत्वां ह्यस्ततर्ति
प्रतिशाला नाडीमहसाण्यास्तु व्यानश्चरति ॥ ६ ॥ अथैकयोर्व्यमुदानः
पुण्येन पुण्यं लोके नयति प्राणैः पापमुखाभ्यामेव अनुन्यलोकेन ॥ ७ ॥
आदित्यो ह धे वाहः प्राण उच्यतेऽपि होतं चाक्षुषं प्राणमनुगृह्णतः
प्रायश्चां वा देवता सैषा पुरुषस्यापानमवष्टभ्यात्तथा यदाकाशः स
समाप्तो वायुर्वायः ॥ ८ ॥ तेजो ह वा उदानः तस्मादुपशान्ततेजाः
पुनर्भयमिन्द्रियैर्नसि सप्तप्रमातैः ॥ ९ ॥ यच्चित्तस्तेनैव प्राणमायति ।
प्राणस्तेजसा युक्तः सहात्मना यथास्तुल्यितं लोकं नयति ॥ १० ॥ य एवं
विज्ञान्प्राणं वेद न ह्यास्य प्रजा हीयतेऽन्तरी भवति । तदेव श्लोकः ॥ ११ ॥
उत्पत्तिमायति स्थानं विभुत्वं चैव पञ्चधा । अव्यास्य चैव प्राणस्य
विज्ञायामृतममृते विज्ञायामृतममृतेति ॥ १२ ॥ ३ ॥

अथ हेनं होवाप्राणो गार्ग्यः पञ्चदश । अगवस्तुत एव प्राणो
जायते । कथमायानास्मिन् गरीरे । आत्मनो वा भविष्यत्य कथं
प्रतिष्ठते । केतोक्रमते कथं वाह्यमभिधत्ते कथमध्याममिति ॥ १ ॥
तस्मै च होवाचातिप्रशान्कञ्चि ब्रह्मिष्ठोऽसीति । तस्मात्तेऽहं ब्रवीमि ॥
॥ २ ॥ आत्मन एव प्राणो जायते । यथैषा पुरुषे ब्रह्मया एतन्निधेत-
वाततम् । मनोऽहं नापायास्मिन् गरीरे ॥ ३ ॥ यथा सन्नादेवाचिह्ना-
न्वितियुक्त एतान्प्राणानधितिष्ठस्वैतान्प्राणानधितिष्ठस्वेत्येवमेवैष प्राण

शरीरवत्सादृश्यमुक्ते जीवे सुखं भवति । कस्यैतत्सुखं भवतीति पृष्टत्वात् । न ह्येतन्नस्य शरीरस्य सुखं भवति । 'यस्यात्मा शरीर-
मि'ति च श्रुतिः । 'सादृश्याद्देहवर्जीवो विष्णोस्तस्य सुखं भवेत् ।
सुखं तस्य सुखार्थं हि भगवान्मुक्तिमानवेदि'ति च ॥ ४ ॥

'प्रणवेन हर्षि' इत्यायन्मूललोकं समेत्य च । ज्ञानं चतुर्मुखा-
त्प्राप्य मुच्यते नात्र संशयः' ॥ ५ ॥

पुनः पुनः प्रत्यनुभवति । दृष्टे चादृष्टे च श्रुते चाश्रुते जानुभूते
चाननुभूते च सञ्चाल्य सर्वं पश्यति सर्वं पश्यति ॥ ५ ॥ स यदा
तेजसाभिभूतो अवल्ययैव देवः स्वप्राज्ञ पश्यति ॥ अथ यदेतस्मि-
न्मूर्तौ सुखं भवति ॥ ६ ॥ स यथा सोम्य वपांसि बाधोवृक्षं
सम्प्रतिष्ठते । एवं ह वैतत्सर्वं परे आत्मनि सम्प्रतिष्ठते ॥ ७ ॥ पृथिवी
च पृथिवीमात्रा चापक्षपोमात्रा च तेजश्च तेजोमात्रा च वायुश्च वायुमात्रा
नाकाशश्चानाकाशमात्रा च बभूवुश्च द्रष्टव्यं च श्रोत्रं च श्रोतव्यं च घ्राणं च
घ्रातव्यं च रसनं च रसयितव्यं च स्पर्शश्च स्पर्शयितव्यं च वाक्च वक्तव्यं
च हस्तौ च दातव्यं च पादौ च गन्तव्यं च पायुश्च विसर्जयितव्यं
चोपस्यश्चानन्दयितव्यं च मनश्च मन्तव्यं च बुद्धिश्च बोद्धव्यं चाहङ्कार-
श्चाहङ्कृतव्यं च चित्तं च चेतयितव्यं च तेजश्च विचोतयितव्यं च प्राणश्च
विधारयितव्यं च ॥ ८ ॥ यः हि द्रष्टा स्वप्ना भोता प्राप्ता रसयिता मन्ता
बोद्धा कर्ता विधानात्मा पुरुषः । स परेऽक्षर आत्मनि सम्प्रतिष्ठते ॥ ९ ॥
परमेवाक्षरं प्रतिपद्यते स यो ह वैतद्द्रष्टा यमशरीरमलोहितं शुद्धमक्षरं
वेदयते यस्तु सोम्य स सर्वज्ञः सर्वं भवति । तदेव श्लोकः ॥ १० ॥
विद्यानात्मा सह वैद्विश्च सर्वैः प्राणा भूतानि सम्प्रतिष्ठन्ति यत्र । तदेतदक्षरं
वेदयते यस्तु सोम्य स सर्वज्ञः सर्वमेवाविबेद्येति ॥ ११ ॥ ५ ॥

अथ हेनं शैवः सत्यकामः पप्रच्छ । स यो हवैतद्भगवन्मनुष्येण
प्रायणान्तमोक्षारममिध्यायीत कतमं वाच स तेन लोकं जयतीति ॥ १ ॥
तस्मै स होवाच । एतद्वै सत्यकाम परं वापरं च ब्रह्म यदोद्गारः ।
तस्माद्भिद्वातेनेवाग्नेनेकतरमग्नयेति ॥ २ ॥ स यदेकमात्रममिध्यायीत
स तेनैव सर्वेदितत्सर्वमिव जगत्यामभिसम्पद्यते । तस्युचो मनुष्यलोकः
मुपब्रज्यते । स तत्र तपसा ब्रह्मचर्येण धन्यः सम्पन्नो महिमानमनु-

कमेति पुष्करः प्रोक्त उवा नामामिमानिनी । लोकाभिमानिनी
पर्वन्पः स्वाहा वै मन्त्रदेवता । तपोमिमानिनी बद्धिश्च वरुणो वीर्यदेवता ।
अन्नस्य देवता सोमो मनो नामाविकट्टकः । इन्द्रियेन्द्राश्च सर्पापा-
श्चतुराद्यभिमानिनः । रुद्रो वीन्द्रः शेषकामौ मनसस्त्वेव देवताः ।
अद्वैति वायोः पत्नी स्यात्सर्वेषां प्रभवोपपत्त्या । तस्याश्च कारणं प्राणः
सर्वेषामुत्तमोत्तमः । तस्यापीशः कारणं च वातुदेवः परोऽन्ययः ।
न तस्य सदृशः कश्चित्कुत एवोत्तमो भवेत् । तं ज्ञात्वा मुच्यते
नन्तुर्विदित्वैवं परात्परमि'ति तत्त्वविवेके । 'एतस्माज्जायते प्राणो मनः
सर्वेन्द्रियाणि च । खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी'ति-
मन्वोक्त एव क्रमः । न हीन्द्रियेभ्यो मनः पश्चात् । 'तत्प्राक्-
श्रुतेष्वे'ति भगवद्वचनम् । 'विष्णोः प्राणस्ततः ब्रह्मा तस्मा रुद्रो
मनोऽभिधः । तस्मादिन्द्रस्तिवन्दितात्मा तस्य सोमोऽन्नदेवता ।
ततश्च वरुणः सृष्टस्तस्मादभिस्रतोऽवरः । आकाशदेवता विमस्ततो

भवति ॥ ३ ॥ अथ यदि विमानेण मनसि सम्पद्यते स्रोन्तरिक्षं यजुर्मि-
करीयते सोमलोकं स सोमलोकं विभूतिमनुभूय पुनरावर्तते ॥ ४ ॥ यः
पुनरेतं विमानेणोमित्येतैवाक्षरेण परं पुरुषमभिध्यायीत स तेजसि
सर्वं सम्पन्नो यथा पावोवरस्तृच्य दिनिर्जुह्यते एवं ह वै स पाप्मना
विनिर्जुक्तः स साममिरुज्यते ब्रह्मलोकम् । स एतस्माज्जीवन्मन्त्रात्परं
पुरिशयं पुरुषमीक्षते । तदेतौ श्लोकौ भवतः ॥ ५ ॥ तिस्रो प्राणा
मृत्युमस्यः प्रयुक्ता अन्याऽन्यसक्ता अनविप्रयुक्ताः । क्रियासु बाह्या-
भ्यन्तरमध्यमासु सम्यक्प्रयुक्तासु न कम्पते जः ॥ ६ ॥ जगितरेतं
यजुर्मिरन्तरिक्षं साममिर्यसत्कवयो वेदयन्ते । तमोद्गात्रेवाग्नेनाम्बेति
विद्वान्यत्तच्छान्तमजरममृतमभयं परं चेति ॥ ७ ॥ ५ ॥

अथ हेनं मुक्तेशा भारद्वाजः पप्रच्छ । भगवन् हिरेण्यनामः
कौसल्यो राजपुत्रो मामुपेत्येनं प्रश्नवपृच्छत । योदशचर्दं भारद्वाज
पुरुषं वेद्य तं मयं ब्रवीहीति । तमहं कुमारमबुधं नाहमिदं वेत् यद्यह-
मिदमवेदिष्यं कथं ते नावदयमिति । तस्मै वा एव परित्यज्यति

वायोः सुतो मरुत् । तस्मादग्निः पावकाख्यः प्रथमोऽयमुत्तमः । ततः पर्वण्य उद्भूतः स्वाहाऽन्तो मन्त्रदेवता । उदकात्मको बुधस्तस्या उषा नामात्मिका ततः । ततः धनिः श्रियिष्यात्मा कर्मात्मा पुष्कर-स्ततः । क्रमान्प्रत्यक्षरा एते मुक्ताः सर्वगुणैरपि । नित्यमुक्तस्ततो विष्णुः प्राणादप्युत्तमोत्तमः इति च । समुद्रे इत्येवं प्रोच्यते । पुरुषे इत्येवं प्रोच्यते । भिद्येते तासां नामरूपे । भिद्येते चासां नामरूपे इत्युक्तत्वात् । अत्रैरनवगमन्यपि समुद्रे स्थितानां नदीनां विष्णोः स्थितानां मुक्तानां च भिन्नान्येव नामरूपाणि सन्त्येवेत्यर्थः । न च भेदशब्दो नाशे प्रयुज्यमानः क्वापि दृष्टः । घटादावपि बहुभावे एव भेदशब्दः प्रयुज्यते । नाशस्त्वर्थेन एवावगम्यते । न चावार्धेतीऽपि नाशोऽवगम्यते । नहि नामानि रूपाणि च कपालवद्बहुधा भूतानि तिष्ठन्ति । अतो भिद्येते इति पृथक्त्वमेवोच्यते । 'अरा इव रथनाभौ कला यस्मिन्प्रतिष्ठिता' इति वाक्यशेषाच्च । अतः पुरुषे भिन्नानि नाम-रूपाणि प्रतिष्ठितानीत्येवार्थः । अलगमनं त्वादित्यवदज्ञानामविज्ञेय-त्वमेव । 'प्राणादयः कला यस्मिन्मुक्ता नित्यं प्रतिष्ठिताः । पृथक् पृथक्नामरूपैर्नमस्तस्मै पराय त' इति सत्त्वे । नामरूपादिमुक्त इत्यनेनापि नामरूपाद्युक्तत्वमुच्यते । विप्रिय इत्यादिप्रत । तामरूपे अविहायेति च पूर्वम् । अनन्तं वै नामानन्ता विश्वेदेवा इति नामरूपयो-रनन्तत्वं हि श्रुतिर्वर्णिकम् । 'यत्र पूर्वं साध्याः सन्ति देवाः' । 'स तव पर्येति योऽनुत्तममिषदति तस्मादाहमिषदत्तं वक्तुम् । स तुष्णीं ध्यामाकला प्रवभाज । ते त्वा वृच्छामि कासी पुरुष इति ॥ ३ ॥ तस्मै एत होवाच । इतिवान्तःअरीरे सोम्य स पुरुषो यस्मिन्नेताः प्रोद्देशकलाः प्रयतन्तीति ॥ २ ॥ स ईकाञ्चके कस्मिन्त्वहमुत्कान्त उत्कान्तो भविष्यामि कस्मिन्वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामीति ॥ ३ ॥ स प्राणमखुजत प्राणान्दृष्टो स वायु-र्योतिरापः श्रियिष्यान्निद्रवं मतोऽप्रवज्राज्ञेयं तपो मन्वाः कर्म लोका लोकेषु माय च ॥ ४ ॥ यथेमा नयः स्यम्वयानाः समुद्रायणाः समुद्रं

जक्षन् कीदृशमयाणः । सोऽनुते सर्वान्क्रामान्तसह ब्रह्मणा विषमिता ॥ 'वाचां त्वः पोषमास्ते पृपुष्वान्मायत्रं त्वो गायति अकरीषि' त्याग्रेव । अतः सर्वमुक्तंभ्योऽप्युत्तमोत्तमः परिपूर्णो नारायण इति सिद्धम् ॥ नमोनमोऽस्तु हरये श्रेष्ठश्रेष्ठतमाय मे । परमानन्दसन्दोहसालानन्द-व्युपभते ॥ ६ ॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थमतसत्यादाचार्यविरचिते षट्-प्रश्नोपनिषद्भाष्ये सम्पूर्णम् ॥ छ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

वाय्वास्ते गच्छन्ति भिद्येते तासां नामरूपे समुद्र इत्येवं प्रोच्यते एव-मेवास्य परितुष्टरिमाः पोदशकलाः पुरुषायणाः पुरुषे भान्वास्ते गच्छन्ति भिद्येते चासां नामरूपे पुरुष इत्येवं प्रोच्यते । स एवोऽकलोऽभुतो भवति । तदेवम्लोकः ॥ ५ ॥ अरा इव रथनाभौ कला यस्मिन्प्रतिष्ठिताः । ते वेदं पुरुषं वेदं यथा मा वो मृत्युः परिच्यथा इति ॥ ६ ॥ तान्तीवाच । यत्तावदेवाहमेतत्परं अहं वेदं नातः परमस्तीति ॥ ७ ॥ ते हि तमर्चयन्तस्त्वं हि तः पिता योऽस्माकमविद्यायाः परं पारं तारयसीति । समः परम-कविभ्यो नमः परब्रह्मविभ्यः ॥ ८ ॥ ६ ॥ इति षट्प्रश्नोपनिषत्समाप्ता ॥ श्रीविद्वत्सायनाय नमः ॥

॥ श्रीः ॥

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितम् तलवक्त्रो(केनो)पनिषद्भाष्यम्

श्रीमद्ब्रह्मसूत्रमध्वान्तर्गतं रामकृष्णवेदव्याख्यानकलशमी-
हयग्रीवाय नमः ॥ हरिः ॐ ॥ अनन्तगुणपूर्णत्वादगम्याय सुखैरपि ।
सर्वेष्टदात्रे देवानां नमो नारायणाय ते ॥ वैज्ञयन्ते समासीनमेकान्ते
चतुराननम् । विष्णोर्विविदिपुस्तत्त्वं पर्यपृच्छत्सदाशिवः । यदिदं
पुरुषावश्यं तत्र तत्र पतेन्मनः । केन तत्प्रेरितं याति प्राणः सर्वोत्तम-
त्तया । चक्षुः श्रोत्रं तथा वाचं को देवो विनियोजयेत् । इति
पृष्टत्तदा ब्रह्मा ब्राह्म देवमुमापतिम् । ध्यात्वा नारायणं देवं सर्वोच्च-
मनुष्यम् । सर्वज्ञं सर्वशक्तिं च सर्वदोषविवर्जितम् । यः प्राणस्य
प्रणेता च चक्षुरादेर्य सर्वशः । अगम्यः सर्वदेवैश्च परिपूर्णन्वेहेतुतः ।
प्राणादीनां प्रणेता च सर्ववेद्या च सर्वशः । सर्वोत्तमश्च सर्वत्र न
विष्णुरिति धार्यताम् ॥ १ ॥

तलवक्त्रो(केनो)पनिषत्

श्रीमद्ब्रह्मसूत्रमध्वान्तर्गतं रामकृष्णवेदव्याख्यानकलशमीहयग्रीवाय
नमः ॥ हरिः ॐ ॥ केनेपितं पतति प्रेरितं मनः केन प्राणः पथमः प्रेति
युक्तः । केनेपितां वाचमिमां यदन्ति चक्षुः श्रोत्रं क उ देवो युक्तः ॥१॥
श्रोत्रस्य श्रोत्रं मनसो मनो यद्वाचो ह वाचं च उ प्राणस्य प्राणः चक्षु-
श्चक्षुरितिमुच्य धीराः पेट्यास्माहोकादृशता मवन्ति ॥२॥ न तत्र
चक्षुर्गच्छति न वागच्छति नो मनो न विश न विजानीमो यथैतदनु-
शिष्यात् । अन्पदेव तद्विदित्वात्थो अविदित्वावधि । इति सुब्रह्म पूर्वकां
ये नस्तथावच्छिरे ॥ ३ ॥ यद्वासाऽदभ्युदितं येन वागभ्युचते । तदेव
ब्रह्म त्वं विदि वेदं यदिदमुपासते ॥४॥ यन्मनसा न मज्जते येनाहुर्मनो
मतम् । तदेव ब्रह्म त्वं विदि नेदं यदिदमुपासते ॥५॥ यच्चक्षुषा न

॥३॥ ॥४॥ ॥५॥ तलवक्त्रो(केनो)पनिषद्भाष्यम्

॥६॥

यं सम्पद्देव ज्ञानावि कथिजिरवशेषतः । सर्वात्मना विज्ञाना-
मीति तु यथा मतं तथैव । तस्माज्ज्ञातः स अगवान्यो नैवं मन्यते
सदा । ज्ञातस्तस्य तथास्यैव निश्चये सज्जते कृतम् । इति यो मन्यते
मास्य मताः स पुरुषोत्तमः । नातिवेद्या न चावेद्यात्तस्मात्स परमेश्वरः ।
नेदं जीवस्वरूपं तद्वशा विष्णुरूपमव्ययम् । किन्तु यतो समीपस्थ-
मात्मते विनिर्धामकम् । तदेतं ब्रह्म विदि त्वं विष्णुकार्यं परमव्ययम् ।
नियामकं तद्वानां मत्स्यानां किण्वतोचमम् । तत्प्रसादं विना जीवे
मन्तव्या न प्रवृत्तयः । किञ्च जीवस्य तद्वशा न मन्तव्य इतीर्यते ॥
॥ २ ॥

इत्यत्राख्यापिकां शक्तिं श्रुत्वा तां त्वं महेश्वर । स्थित्वा देवेषु
तद्वत्तत्त्वं व्यजपदेत्यदानवेन । देवेभ्योऽर्घ्याय विजपं ते देवा मेनिवे
त्यक्षम् । आशिषा अमुरेस्तर्गा प्रतोपाय अनादेनः । यश्चरुः
पदपति येन चक्षुर्गच्छति । यथैव ब्रह्म त्वं विदि नेदं यदिद-
मुपासते ॥६॥ यच्चक्षुषेण न शृणोति येन श्रोत्रमिदं कुतम् । तदेव
ब्रह्म त्वं विदि नेदं यदिदमुपासते ॥७॥ यच्चक्षुषेण न वागिति येन
वाचा प्रणीयते । तदेव ब्रह्म त्वं विदि नेदं यदिदमुपासते ॥८॥ ॥ ३ ॥

यदि मन्यते सुवेदं तद्वत्तत्त्वं मते त्वं वेदो ब्रह्मणो रूपम् ।
यदस्य त्वं यदस्य वेदेनैव न त्वासीत्तत्त्वं ते मन्यो विदितम् ॥९॥ ॥ ४ ॥
ताहं मन्ये सुवेदेति । नो न वेदेति वेद न । यो नमतेदेव तद्वत् तो न
वेदेति वेद च ॥१०॥ ॥ ५ ॥ यत्प्राणस्य तस्य मते मते यस्य न वेद सः ।
अद्विज्ञातं विज्ञानतो विज्ञातमविज्ञानतम् ॥११॥ ॥ ६ ॥ मातृशोचिविदितं
मत्तमसुतत्वे हि चिन्दते । सात्मता चिन्दते दीप्त विज्ञाया चिन्दतेऽदृष्टम् ॥
॥१२॥ ॥ ७ ॥ इह वेदेवेदोदय सत्यमस्ति । न वेदितावेदीमदधी
जिनधि । भूतेषु भूतेषु विविधेषु कीराः । पेट्यास्माहोकादृशता
भवन्ति ॥१३॥ ॥ ८ ॥

ब्रह्म ह वैद्विभ्यो विविभ्यो । अथ तस्य ह ब्रह्मणो विजये देवा
अग्रहीयन्त त पेट्यान् । अस्माकमेवायं विजयो मत्तमकमेवायं यद्विमेति ॥
॥१४॥ ॥ ९ ॥ तद्वत्तां विजयी । तेभ्यो ह प्रादुर्भूतः । तत्र व्यजानन्तः ।

मादुरभूदुषाशिवसन्नितः । ब्रह्मणा चापि सहित एतेभ्योऽपि परो
ब्रह्मम् । एतेऽपि मे भृत्यभूताः परिवार्य व्यवस्थिताः । इति ज्ञापयितुं
विष्णुः सह तैरभ्युपगमतः । प्रयमेतानपि ज्ञातुमशक्ताः किमु मामिति ।
तज्ज्ञानार्थं हुताश्वं नासिक्यो वायुरेव च । इन्द्रश्च क्रमज्ञो जग्मुस्तं
ज्ञातुं नैव चाशकम् । तवेन्द्रोऽधिकबुद्धित्वात्पृच्छतीति जनार्दनः ।
ममः शिवाद्ब्रह्मणश्च श्रोतुं नैवापि शक्तिमात्रम् । इति ज्ञापयितुं तत्र
नादृश्यत स केशवः । एषैव ज्ञानदाने ते योग्योमेति व्यदर्शयत् ॥
॥ ३ ॥

उमा सा सम्यगाचष्ट तस्मै विष्णुं परं पदम् । यस्माद्ब्रह्मा च
वायुश्च शेषवीन्द्रो विवस्वतश्च । सभाषां गर्विणो नासन्सुरेभ्यस्तेऽधि-
किमिदं यक्षमिति ॥ १५ ॥ २ ॥ तेऽग्रिमब्रुवन् । जातवेद एतद्विजानीहि
किमेतद्यक्षमिति । तथेति ॥ १६ ॥ ३ ॥ तदभ्यद्रवत् । तस्यभ्यवद-
न्कोऽसीत्यग्निर्वा अहमसीत्यप्रवीजातवेदा वा अहमस्मीति ॥ १७ ॥ ४ ॥
तस्मिन्स्त्वपि किं वीर्यमित्यर्पादे सर्वं दूहेयं यदिदं बुधिव्यामिति ॥ १८ ॥ ५ ॥
तस्मै तृणं निदधावेतद्वहेति । तदुप प्रेषाय सर्वजवेन । तत्र शशक
दग्धुम् । स तत एव निववृत्ते । नैतदशकं विज्ञातुं यदेतद्यक्षमिति ॥
॥ १९ ॥ ६ ॥ अथ वायुसब्रुवन् । वायवेतद्विजानीहि किमेतद्यक्षमिति ।
तथेति ॥ २० ॥ ७ ॥ तदभ्यद्रवत् । तस्यभ्यवदन्कोऽसीति । वायुर्वा
अहमस्मीत्यप्रवीज् । मातरित्वा वा अहमस्मीति ॥ २१ ॥ ८ ॥ तस्मिन्स्त्वपि
किं वीर्यमिति । अपीदं सर्वमाश्वादीय यदिदं बुधिव्यामिति ॥ २२ ॥ ९ ॥
तस्मै तृणं निदधावेतदायत्स्वेति तदुप प्रेषाय सर्वजवेन तत्र शशका-
दातुम् । स तत एव निववृत्ते । नैतदशकं विज्ञातुम् । यदेतद्यक्ष-
मिति ॥ २३ ॥ १० ॥ अथेन्द्रसब्रुवन् । मयवचेतद्विजानीहि किमेतद्यक्ष-
मिति तथेति तदभ्यद्रवत् । तस्मात्तिरोदधे ॥ २४ ॥ ११ ॥ स तस्मि-
न्नेवाकाशे क्षियमाजगाम बहुरोभमानामुमाः दैमवतीम् । ताः होवाच
किमेतद्यक्षमिति ॥ २५ ॥ १२ ॥ ३ ॥

(सः) ब्रह्मेति होवाच । ब्रह्मणो वा एतद्विजाने देवा असह्यिष्वमिति ।
ततो ह ये विदःश्रुत्वा ब्रह्मेति ॥ २६ ॥ १ ॥ तस्माद्वा एते देवा जलितरा-
मिषान्मन्त्रैश्चाप्यग्निर्वायुरिन्द्रश्चोमचेति ॥ २७ ॥ २ ॥ ते होनत्यग्रमो

कास्ततः । इन्द्रस्तु प्रथमं ब्रह्म व्यजानात्तेन तृचमः । इथादिभ्य-
स्तथा कामस्तज्ज्ञातुं पूर्वमुक्तवान् । इहो बृहस्पतिश्चैव मनुः कामात्मज-
स्तथा । सूर्याचन्द्रमसौ वर्मो वरुणश्चोचुरोमिति । नासिक्यवायुरग्निश्च
प्रथमं तदपश्यताम् । सर्वदेवाधिकास्तस्मादेते देवाः प्रकीर्तिताः ।
एतेभ्यश्चेन्द्रकामौ तु नाम्ना ब्रह्मादयोऽधिकाः । एतेषामवमो वह्निः
परमो विष्णुरुच्यते । अन्तराले स्थितास्तन्ये ब्रह्माद्याः पूर्वमीरिताः ।
अग्निः पश्चाद्यजानात्तदिन्द्रवाक्पाचतोऽवमः । तस्माद्विष्ण्वभिसम्बन्धा-
त्पारावर्धे सुरेण्विदम् । व्यद्योतयद्विष्णुदादीन्कपिलाख्यस्तु यो हरिः ।
अक्षोर्निमेषणं कृत्वा यः शेते धीरसानरे । स एवैकः परं ब्रह्मेत्थेवं
तस्योपदेशनम् । अपिदैवे तथाप्यात्मे यं मनो गच्छतीव च ।
सम्यक्न गच्छति कापि मनो येन मरत्यपि । सोऽनिरुद्धाख्य
ईशेयः परं ब्रह्मेति कीर्त्यते । स विष्णुस्तद्वनं नाम ततत्वादननीयतः ।
एवमेतं तु यो वेद मयेत्सर्वैरपेक्षितः । एतच्छ्रुत्वा हरोऽप्युच्छन्नब्रह्मणं
पुनरेव तु । विद्याकारं मम ब्रह्मीत्युक्तो ब्रह्माह तं पुनः । विद्याविष्यं
तव प्रोक्तमास्थानं ते यदाभ्यहम् । तपोदमस्यधर्मेण ये स्थितास्तेषु
तिष्ठति । विद्यास्थानानि तस्यास्तु वेदा अज्ञानि निर्धेयः । वेदैत-
मेवमखिलं यो विष्णौ प्रतितिष्ठतीत्यादि ब्रह्मसारे । विद्युतः सूर्यादि-
प्रकाशान् । आसमन्ताश्चक्षुतत्काशपत् । 'यदादित्यगतं तेनो
जगद्भासयतेऽखिलम् । यच्चन्द्रमसि यचाग्नौ तचेजो विद्धि मामक-
मि'ति वचनात् । 'तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं

विदाश्चकार ब्रह्मेति ॥ २७ ॥ २ ॥ तस्माद्वा इन्द्रोऽतितममिषान्वाग्नेवान् ।
स होनयेद्विष्टं पश्यति । स होनत्यग्रमो विदाश्चकार ब्रह्मेति ॥ २८ ॥ ३ ॥
तस्यैव आदेशो यदेतद्विष्णुतोऽभिव्यक्तदाइ इति । न्यसोमिपदा हे
इत्यभिदैवतम् ॥ २९ ॥ ४ ॥ अथाप्यात्मम् । यदेतद्वच्छतीव च मनोऽने-
नैव तदुपस्मरति । अभीक्षणं खड्गद्वयः ॥ ३० ॥ ५ ॥ तत्र तद्वनं नाम
तद्वनमित्युपासितव्यम् । स य एतदेवं वेदापि द्वैनं सर्वाणि भूतानि

विभावी'ति च । न्यमीमिषत् आसन्तात्त्रिमीलिताधमभवत् । 'स
 वै किलायं पुत्रः पुरातनो य एक आसीदविशेष आत्मानि । अत्र
 गुणेश्वरो जगदात्मनीश्वरे निमीलितात्मा विशि सुलङ्कित्वा'ति
 वचनात् । पूर्णत्वाच्च आः । अमीक्ष्यं सङ्कल्प इति मनसो विशेषणम् ।
 सङ्कल्पकमित्यर्थः । सप्रतिष्ठां सायतनामुपनिषदं ब्रवीत्युक्ते सम्यगेव
 मयोपनिषत्स्वरूपमुक्तम् । तत्र वक्तव्यं नास्ति । तपो दमः कर्म च
 विद्यायाः प्रतिष्ठा । तद्वत्सु विद्या प्रतिष्ठितोत्तरार्थः । सत्यमिति
 मीमांसा । 'निर्णीयते पतः सत्यमिदं सत्यमिति स्फुटम् । श्रुति-
 स्मृत्युदितं सर्वं व्यक्तं मीमांसयैतया । सत्यमित्युच्यते तस्मात्मीमांसा
 ब्रह्मनिश्चय' इति शब्दनिर्णये । 'क्रम्यजुःसामाश्रवाक्याः पञ्चरात्रं च
 भारतम् । मूढरामायणं चैव पुराणं भगवत्परम् । वेदा इत्युच्यते
 सद्भिः शिष्यायं स्मृत्यस्तथा । ब्रह्मानि सर्वं मीमांसा तद्विद्यायतने
 त्रयमिति विद्यानिर्णये ॥ यथिदानन्दतत्त्वज्ञातिसम्पूर्णो भगवान्परः ।
 नमोऽस्तु त्रिभुवे तस्मै श्रेष्ठाय प्रेयसां च मे ॥ इति श्रीमदानन्द-
 तीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितं तलवकारोपनिषद्भाष्यं सम्पूर्णम् ॥

॥ एतरेयादिदशोपनिषद्भाष्याणि सम्पूर्णानि ॥

संवाञ्छन्ति ॥ ३१ ॥ ६ ॥ उपनिषदं सो ब्रूति । तस्मात्
 उपनिषत् । ब्रह्मि वाव त उपनिषदमब्रूमेति ॥ ३२ ॥ ७ ॥ तस्यै तपो
 दमः कर्मेति प्रतिष्ठा । वेदाः सर्वोक्तानि सत्यमायतनम् ॥ ३३ ॥ ८ ॥ यो
 ह वा यतामुपनिषदमेवं वेदापहत्य पाप्मानमकृते स्वर्गं लोके त्रयेयं
 प्रतितिष्ठति त्रयेयं प्रतितिष्ठति ॥ ३४ ॥ ९ ॥ ५ ॥ इति तलवकारोप-
 निषत्समाप्ता ॥